

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S <i>No</i>	DUE DATE	SIGNATURE

P.G. SECTION

श्रीधनंजयविरचितं
दशरूपकम् ।

मूल्यं १२ आणकाः ।

Herbert College Library,

— KOTAH —

Class No

~~4455808~~

Book No

Q 3246

Accession No

3246

BOOK

THE
DAS'ARÛPAKA

OF
DHANANJAYĀ

WITH
The Commentary of Dhanika.

EDITED BY
WĀSUDEV LAXMAN S'ĀSTRĪ PAṆŚĪKAR.

Second Edition.

PUBLISHED P. G. SECTION
BY

TUKĀRĀM JĀVAJĪ,
PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SĀGAR" PRESS,

Bombay:

1917.

Price 12 Annas

(All rights reserved by the Publisher)

*Published by Tukaram Javaji and Printed by Ramchandra Yeshu Shedge
at the " Nirmaya sagar " Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay*

॥ श्रीः ॥

श्रीधनंजयविरचितं

दशरूपकम् ।

धनिककृतयावलोकाख्यया व्याख्यया समेतम् ।

पणशीकरोपाह्वविद्धरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा
वासुदेवशर्मणा संस्कृतम् ।

(द्वितीयावृत्तिः)

तच्च

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रापयित्वा

प्राकाश्यं नीतम् ।

शकः १८३९ सन १९१७.

मूल्यं १२ आणकाः ।

दशरूपकविषयानुक्रमणिका ।

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
प्रथमः प्रकाशः ।			
मङ्गलाचरणम्	१	१-२	१
धोतुप्रवृत्तिनिमित्तम्	१	३	१
ग्रन्थकर्तृप्रवृत्तिनिमित्तम्	१	४	१
पानशक्त्यपरिहारः	१	५	२
दशरूपकफलम्	१	६	२
नाट्यलक्षणम्	१	७	२
रूपलक्षणम्	१	७	२
रूपकलक्षणम्	१	७	२
मेदसह्यानियमनम्	१	७	२
दशमेदनामकथनम्	१	८	२
नृत्यलक्षणम्	१	९	३
नृत्तलक्षणम्	१	९	३
नृत्यनृत्तयोर्द्विविध्यम्	१	१०	३
रूपाणां मेदकनिरूपणम्	१	११	३
वस्तुनो द्विविध्यम्	१	११	३
आधिकारिकनिरूपणम्	१	१२	४
प्रासजिकनिरूपणम्	१	१३	४
प्रासद्विकस्य द्विविध्यम्	१	१३	४
पताकास्थानकम्	१	१४	४
आधिकारिकपताकाप्रकरीणां त्रिविधत्वम्	१	१५	४
इतिवृत्तफलम्	१	१६	५
इतिवृत्तसाधनम्	१	१७	५
अवान्तरबीजसङ्गान्तरम्	१	१७	५
प्रयोजनसिद्धिहेतवः	१	१८	५
अवस्थापयकम्	१	१९	५
आरम्भलक्षणम्	१	२०	५
प्रयत्नलक्षणम्	१	२०	५
प्राप्त्याद्यालक्षणम्	१	२१	६
नियतासितलक्षणम्	१	२१	६
फलयोगलक्षणम्	१	२२	६
रुचिलक्षणम्	१	२३	६
रुचिमेदनामानि	१	२४	६
सुखलक्षणम्	१	२४	६

			प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
मुखभेदवचनम्	१	२५	६
मुखभेदनामानि	१	२५-२६	७
उपक्षेपलक्षणम्	१	२७	७
परिकरलक्षणम्	१	२७	७
परिन्यासलक्षणम्	.	..	१	२७	७
विलोभनलक्षणम्	१	२७	७
शुक्ललक्षणम्	१	२८	८
प्राप्तिलक्षणम्			१	२८	८
समाधानलक्षणम्	१	२८	८
विधानलक्षणम्	१	२८	९
परिभाषालक्षणम्	१	२९	१०
उद्देशलक्षणम्	१	२९	१०
परणलक्षणम्		...	१	२९	१०
भेदलक्षणम्	.		१	२९	११
प्रतिमुखलक्षणम्	१	३०	११
प्रतिमुखाङ्गसंख्याकथनम्	.	..	१	३०	११
प्रतिमुखाङ्गनामानि	.	.	१	३१	१२
विलासलक्षणम्		..	१	३१	१२
परिसर्पलक्षणम्	१	३२-३३	१३
विधूतलक्षणम्	१	३३	१३
शमलक्षणम्	१	३३	१३
नमेलक्षणम्		...	१	३३	१३
नर्मसुतिलक्षणम्	१	३३	१३
प्रगमनलक्षणम्		...	१	३४	१४
निरोधलक्षणम्	.		१	३४	१४
पर्युपासनलक्षणम्		..	१	३४	१४
पुष्पलक्षणम्	१	३४	१५
उपन्यासलक्षणम्	..	.	१	३४	१५
वज्रलक्षणम्	..	.	१	३४	१५
वर्णसंहारलक्षणम्	..	.	१	३४	१५
गर्भसधिलक्षणम्	..	.	१	३४	१६
गर्भसध्यङ्गनामानि	१	३४	१६
अभूताहरणलक्षणम्	१	३८	१६
मार्गलक्षणम्	१	३८	१६
रूपलक्षणम्	१	३९	१७
उदाहरणलक्षणम्	१	३९	१७
क्रमलक्षणम्	१	३९	१७
समदलक्षणम्	१	४०	१८

	प्रका	श्लोक. ।	पृष्ठे ।
अनुमानलक्षणम्	१	४०	१८
अधिबलक्षणम्	१	४०	१८
तोटकलक्षणम्	१	४०	१९
तोटकलक्षणान्तरे	१	४१	१९
चद्वेगलक्षणम्	१	४२	२०
संभ्रमलक्षणम्	१	४२	२०
आक्षेपलक्षणम्	१	४२	२०
अवमशालक्षणम्	१	४३	२१
अवनशालक्षणानामानि	१	४४	२१
अपवादलक्षणम्	१	४५	२१
सफेदलक्षणम्	१	४५	२२
विद्रवलक्षणम्	१	४५	२२
द्रवलक्षणम्	१	४५	२२
शक्तिलक्षणम्	१	४६	२३
द्युतिलक्षणम्	१	४६	२३
प्रमदलक्षणम्	१	४६	२४
छलनलक्षणम्	१	४६	२४
व्यवसायलक्षणम्	१	४७	२४
विरोधनलक्षणम्	१	४७	२५
प्ररोचनालक्षणम्	१	४७	२५
मिचलनलक्षणम्	१	४८	२६
आदानलक्षणम्	१	४८	२६
निर्वहणसधिलक्षणम्	१	४८	२७
निर्वहणाज्ञानानामानि	१	४९-५०	२७
सधिलक्षणम्	१	५१	२७
विवोधलक्षणम्	१	५१	२७
प्रपनलक्षणम्	१	५१	२८
निर्गमलक्षणम्	१	५१	२८
परिभाषणलक्षणम्	१	५२	२८
प्रसादलक्षणम्	१	५२	२९
आनन्दलक्षणम्	१	५२	२९
समयलक्षणम्	१	५२	२९
कृत्रिलक्षणम्	१	५३	२९
भाषालक्षणम्	१	५३	३०
पूर्वभावलक्षणम्	१	५३	३०
उपगूढनलक्षणम्	१	५३	३०
काव्यसुहारलक्षणम्	१	५४	३०
प्रशस्तिलक्षणम्	१	५४	३१

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
अद्वप्रयोजनमेदकयनम्	१	५४	३१
पदप्रयोजननामानि	१	५५	३१
पुनर्वस्तुविभागकयनम्	१	५६	३१
सूच्यलक्षणम्	१	५७	३१
हृदयश्रव्यलक्षणम्	१	५८	३१
सूच्यप्रतिपादनप्रकारकयनम्	१	५९	३१
विष्कम्भलक्षणम्	१	६०	३१
विष्कम्भद्वैविध्यम्	१	६०	३२
प्रवेशकलक्षणम्	१	६१	३२
कूलिकलक्षणम्	१	६२	३२
अङ्गास्यलक्षणम्	१	६२	३२
अङ्गावतारलक्षणम्	१	६३	३२
पुनर्वस्तुत्रैविध्यकयनम्	१	६३	३२
सर्वध्यानलक्षणम्	१	६४	३२
स्वगतलक्षणम्	१	६५	३२
नियतधाव्यमेदकयनम्	१	६६	३२
जनान्तिकलक्षणम्	१	६६	३२
अपवारितलक्षणम्	१	६७	३२
आकाशभाषितलक्षणम्	१	६८	३२
वस्तुमेदोपसहारकयनम्	१	६८	३२
द्वितीयः प्रकाशः ।			
नायकमेदकयनम्	२	१-२	३५
विनीत	२	२	३५
मधुर	२	२	३५
त्यागी	२	२	३५
दक्ष	२	२	३५
प्रियवद	२	२	३५
रक्तलोक	२	२	३५
वाङ्मयी(भग्नी)	२	२	३५
रुटवंश	२	२	३५
स्थिर	२	२	३५
युवा	२	२	३५
नेतृविशेषकयनम्	२	२	३५
रुलित	२	२	३५
शान्त	२	२	३५
धीरोदात्त	२	२	३५
धीरोदत्त	२	२	३५
शङ्कारनायकमेदा-	२	२	३५

	प्रका.	श्लोकः ।	पृष्ठे ।
दक्षिणः	२	७	३९
शठः	२	७	३९
वृष्टः	२	७	३९
अनुकूलः	२	७	३९
सहायाः	२	८	४०
प्रतिनायकः	२	९	४०
सात्त्विका नायकगुणा.	२	१०	४१
नीचे घृणा...	२	११	४१
गुणाधिके स्पर्धा	२	११	४१
शौर्यशोभा	२	११	४१
दक्षशोभा	२	११	४१
विलास.	२	११	४१
माधुर्यम्	२	१२	४१
गाम्भीर्यम्	२	१२	४२
स्वैर्यम्	२	१३	४२
तेज.	२	१३	४२
ललितम्	२	१४	४२
औदार्यम्	२	१४	४२
नायिकामेदाः	२	१५	४२
स्वीयालक्षणमेदा.	२	१५	४२
शीलवती	२	१५	४३
आर्जवादियोगिनी	२	१५	४३
लज्जावती	२	१५	४३
मुग्धा	२	१६	४३
वयोमुग्धा . .	२	१६	४३
काममुग्धा...	२	१६	४३
रतवामा . .	२	१६	४४
क्रोपमृदुः	२	१६	४४
मध्या	२	१६	४४
यौवनवती	२	१६	४४
कामवती	२	१६	४४
मध्यासंभोगः	२	१६	४४
मध्यामानवृत्ति.	२	१७	४५
धीरामध्यामानवृत्तिः	२	१७	४५
धीराधीरामध्यामानवृत्तिः	२	१७	४५
अधीरामध्यामानवृत्तिः	२	१७	४५
प्रगल्भा	२	१८	४५
गाढयौवना	२	१८	४५

	प्रका	श्लोक. ।	पृष्ठे ।
भावप्रगल्भा	२	१८	४६
रतप्रगल्भा	२	१८	४६
प्रगल्भानोपचेष्टा	२	१९	४६
सावहित्मादरा	२	१९	४६
रताबुदासीना	२	१९	४६
अधीरप्रगल्भा	२	१९	४६
धीराधीरप्रगल्भा	२	२०	४७
मध्याप्रगल्भयोद्गादशविधतम्	२	२०	४७
परकीया	२	२१	४७
साधारणस्त्री	२	२२	४७
साधारणस्त्रीव्यवहार	२	२२	४८
अस्या निबन्धनियम	२	२३	४८
नायिकाभेदान्तराणि	२	२४	४८
स्वाधीनपत्रिका	२	२४	४८
वासकसज्जा	२	२५	४९
विरहोत्कण्ठिता	२	२५	४९
खण्डिता	२	२६	४९
कलहान्तरिता	२	२६	४९
विप्रलब्धा	२	२७	४९
प्रोपितमनूका	२	२७	४९
अभिसारिका	२	२८	५०
खण्डितादीनां चिन्तादियुक्तम्	२	२८	५०
स्वाधीनपत्रिका-वासकसज्जयोर्नीडादियुक्तम्	२	२९	५०
नायिकासहायिन्य	२	३०	५१
योपिदलकारा	२	३०	५१
शरीरजालकारा	२	३१	५१
सप्त भावा अयनजा	२	३२	५१
दश भावा स्वभावजा	२	३४	५२
हाव	२	३४	५२
हेला	२	३५	५२
शोभा	२	३५	५२
कान्ति	२	३५	५२
माधुर्यम्	२	३५	५२
रीति	२	३५	५२
प्रागल्भ्यम्	२	३५	५२
औदार्यम्	२	३७	५४
धैर्यम्	२	३७	५४
लीला	२	३७	५४

विलासः	२	३८	५४
विच्छिन्तिः	२	३८	५४
विभ्रमः	२	३९	५४
किलकिञ्चितम्	२	३९	५५
मोद्यायितम्	२	४०	५५
कुट्टमितम्	२	४०	५५
विज्वोकः	२	४१	५५
रुलितम्	२	४१	५६
विहृतम्	२	४२	५६
नायकसहायाः	२	४२	५६
सहायविभागः	२	४३	५६
धर्मसहाया	२	४३	५६
दण्डसहायाः	२	४४	५६
अन्तःपुरसहाया	२	४४	५६
नायकादीना विशेषः	२	४५	५७
नायकव्यापारः	२	४५	५७
नर्माष्टादशभेदाः	२	४६	५७
वचोहास्यनर्म	२	४६	५७
वैपनर्म	२	४७	५७
क्रियानर्म	२	४७	५७
शृङ्गारवदार्त्तमोपश्लेषनर्म	२	४८-५०	५७
समोगनर्म	२	५०	५७
माननर्म	२	५०	५७
भयनर्म	२	५१	५७
नर्मस्तिकञ्जः	२	५१	५७
नर्मस्फोटः	२	५२	५७
नर्मगर्भः	२	५२	५७
सात्त्वती	२	५३	५७
सात्त्वत्यज्ञानि	२	५३	५७
सलापकः	२	५४	५७
उत्पापकः	२	५४	५७
साहाय्यः	२	५५	५७
परिवर्तकः	२	५५	५७
आरभटीलक्षणम्	२	५६	५७
आरभव्यज्ञानि	२	५६	५७
सक्षिप्तिका	२	५७	५७
सफेटः	२	५८	५७
वस्तुपापनम्	२	५८	५७

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
अवपातः	२	५९	६१
वृत्तुपसंहारः	२	६०-६१	६१
वृत्तिनियम	२	६२-६४	६१
संस्कृतादिपाठ्य प्रति विशेषः	२	६४	६१
धामप्रणप्रकारः	२	६७	६२
तृतीयः प्रकाशः ।			
नाटकस्यैव पूर्वोक्तो हेतु	३	१	६३
नाटस्य पूर्वकर्तव्यता	३	२	६३
सूचननियम	३	३	६३
रत्न प्रभाष भारतीरस्याभ्ययणम्	३	४	६३
भारतीभेदनामानि	३	५	६४
प्ररोचना	३	६	६४
वीध्यज्ञानि	३	७-८	६४
कथोद्धातः	३	९	६४
प्रवृत्तिकम्	३	१०	६५
प्रयोगातिशयः	३	११	६५
वीध्यज्ञानामानि	३	१२	६५
उद्धातलक्षणभेदा	३	१३	६५
अवलगिनम्	३	१४	६६
प्रपञ्चः	३	१५	६६
त्रिगतम्	३	१६	६६
छलनम्	३	१७	६६
वाक्ये ली	३	१८	६६
अधिषलम्	३	१८	६६
गण्डः	३	१८	६६
अधस्यन्दितम्	३	१९	६६
नालिका	३	१९	६६
असरप्रलाप	३	२०	६६
व्याहारः	३	२०	६६
सूदवम्	३	२१	६६
प्रस्तावनोत्तरं सूत्रधारव्यापारः	३	२२	६६
नायकविशेषे विधेयविशेषः	३	२३	६७
नायकरसानुचितं स्याज्यम्	३	२४	६७
सधिविभागकरणम्	३	२५	६७
अङ्गसंख्यान्यासी	३	२६	६७
विष्कम्भकादिकरणम्	३	२८	६७
विष्कम्भकनियमाः	३	२९	६७
अङ्गरचनानियमाः	३	३०	६७

	प्रका	श्लोकः ।	पृष्ठे ।
अङ्गलक्षणम्	३३	३१	७१
अतिपरिपोषणप्रकारः	३३	३१	७१
दस्तुविच्छेदनिषेध	३३	३२	७१
रसनिरोधाननिषेध	३३	३३	७१
मुख्यतया धीरसूत्रान्यतररसाश्रयणम्	३३	३४	७१
धन्यरसानामत्रतैव	३३	३४	७१
प्रत्यक्षमनिर्देयानि	३३	३५	७१
नायकवधसूचननिषेधः	३३	३४	७१
आवश्यकं न त्याज्यम्	३३	३५	७१
अङ्गे पात्रसंख्या	३३	३५	७१
अङ्गान्ते पात्रनिर्गम	३३	३६	७२
अङ्गरचनप्रकारः	३३	३८	७२
नाटकेऽङ्गसंख्या	३३	३८	७२
प्रकरणे विषयाः	३३	३९	७२
प्रकरणे वर्णनीयनायिका	३३	४०	७२
नाटिकाविषयनिर्णयः	३३	४०	७२
नाटिकाया विशेषः	३३	४०-४०	७२
नाटिकाया प्राप्यनायिका	३३	४१	७२
नाटिकाया नायकः	३३	४८	७२
नाटिकाया वृत्तिनियमः	३३	४८	७२
भागविषया	३३	५०	७२
रास्याज्ञानि	३३	५१	७२
प्रहसनमेदनामानि	३३	५४	७४
दृढप्रहसनम्	३३	५५	७४
निवृत्तसङ्कीर्णप्रहसने	३३	५५	७४
प्रहसने हास्यरस	३३	५६	७४
हिमे विषयनियमाः	३३	५७	७४
व्यायोगे विषयनियमाः	३३	५८	७५
समवकारे विषयनियमाः	३३	५९	७५
धीम्या विषयनियमाः	३३	६०	७५
अङ्गे विषयनियमा	३३	६५	७५
इंद्राष्टगे विषयनियमा	३३	७२	७६
चतुर्थः प्रकाशः ।			
रसनिर्माणम्	४४	१	७७
विभावटक्षणमेदो	४४	२	७७
आलम्ब्यविभाव	४४	२	७७
उद्दीपनविभाव	४४	२	७७
अनुभाव	४४	३	७७

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठ ।
भावः	४	४	७८
सारस्विकभावलक्षणम्	४	४	७८
स्वम्भारित्सारस्विकभावाना नामलक्षणे	४	५-६	७८
व्यभिचारिभावलक्षणम्	४	७	७९
व्यभिचारिभावनामानि	४	८	७९
निर्वेद	४	९	७९
श्लानि	४	१०	८०
दाहा	४	११	८०
धर्म	४	१२	८०
धृति	४	१२	८१
जडता	४	१३	८१
हर्ष	४	१४	८१
दैन्यम्	४	१५	८२
औष्यम्	४	१५	८२
चिन्ता	४	१६	८२
प्राप्त	४	१६	८२
असुखा	४	१७	८३
अमर्ष	४	१८	८३
गर्वः	४	१९	८४
स्मृति	४	२०	८४
मरणम्	४	२१	८४
अद	४	२१	८५
सुप्तम्	४	२२	८५
निद्रा	४	२३	८५
विबोध	४	२४	८५
प्रीडा	४	२४	८५
अपस्मार	४	२५	८६
मोह	४	२६	८६
मति	४	२७	८६
आलस्यम्	४	२७	८६
आवेग-समेदः	४	२८	८७
वितर्क	४	२८	८८
अवहित्यम्	४	२९	८८
व्याधि	४	२९	८९
उन्माद	४	३०	८९
विषाद	४	३१	८९
औत्सुक्यम्	४	३२	८९
चापलम्	४	३३	९०

	प्रका	श्लोक ।	पृष्ठे ।
स्थायी	४	३४	९०
स्थायिनामानि	४	३४	९०
शान्तरसे शमस्थायिनि विप्रतिपत्ति ...	४	३५	९२
स्थायिभावोपसंहार	४	३६	९३
काव्येषु स्थायिमावर्त्यैव वास्यावर्तितम् ...	४	३७	९५
रनिकमानवृत्तित्वं रसस्य	४	३८	९६
धीरोदात्ताद्यवस्थाप्रतिपादका	४	४०	९७
धीरोदात्ताद्यवस्थानामेव रसहेतुत्वम् . . .	४	४१	९७
धौतुण्यमास्तादहेतुत्वम्	४	४२	९७
ननैकस्यास्तादः	४	४२	९७
आस्तादस्य लक्षणं नैदाद्य	४	४३	९७
शमस्थानिर्बचनायता	४	४५	९८
विभावाद्युपसंहार. . . .	४	४६	९८
रसमावयोल्लेखेनैवप्रतिज्ञा	४	४७	९८
शृङ्गारः	४	४८	९९
भावसंख्या	४	४९	१००
शृङ्गारस्य नैदा.	४	५०	१००
अयोग	४	५०	१००
तस्य दग्धावस्थाः	४	५१	१०१
अभिलाषः	४	५२	१०१
दर्शनभ्रवणे... ..	४	५४	१०१
रुग्णीनां दद्यावस्थानामपि महाकविनिबन्धेष्व- नैकविषयम्	४	५५	१०१
दिक्षाप्रम्	४	५६	१०१
विप्रयोगद्वैविध्यम्	४	५७	१०२
मानद्वैविध्यम्	४	५८	१०२
प्रणयमानः	४	५८	१०२
इष्ट्यामानप्रतिबन्धम्	४	५९	१०२
धुतिः	४	५९	१०२
आनुमानिकप्रतिबन्धः	४	६०	१०२
दृष्टः	४	६०	१०२
मानोपचारः	४	६१	१०३
साम	४	६२	१०४
नैदः	४	६२	१०४
दानम्	४	६२	१०४
सामाद्रीना कार्यागाधकत्वे उपेक्षा ...	४	६३	१०४
रसमादिना कोपनादे रसान्तरत्वम् ...	४	६३	१०४
कार्यप्रवासविप्रयोगत्रिषा	४	६४	१०५

			प्रा	श्लो १	पृष्ठ १
सन्ननदप्रवासप्रियसो	४	६६	१०५
शापवप्रवास	४	६६	१०५
मृते तु शोक एव न श्रद्धारः	४	६७	१०५
उत्था	४	६८	१०५
प्रोदितप्रिया	४	६८	१०५
फलदान्तरिषा	४	६८	१०५
सन्निता	४	६८	१०५
समोय	४	६९	१०५
समोये लीलाया इरा श्रेया	४	७०	१०६
नाचककर्तव्यम्	४	७१	१०६
वीरविधा	४	७२	१०६
वीमत्सविधा	४	७३	१०७
रीद्रविधा	४	७४	१०७
हाम्यविधा...	४	७५	१०८
स्मितम्	४	७६	१०८
हसितम्	४	७६	१०८
विहसितम्	४	७६	१०८
उपहसितम्...	४	७६	१०८
अपहसितम्	४	७७	१०८
अतिहसितम्	४	७७	१०८
उत्तममध्यमाधमनेदेन हसितनेदाः	४	७७	१०८
हासव्यभिचारिणः	४	७८	१०८
अद्भुत	४	७८	१०८
अद्भुतानुभावव्यभिचारिणः	४	७९	१०८
भयानकः	४	८०	१०९
भयानकानुभावव्यभिचारिणः	४	८०	१०९
करुणः	४	८१	१०९
करुणानुभावव्यभिचारिणः	४	८२	१०९
प्रीतिभक्त्यारीनानन्तर्भावः	४	८३	१०९
भूषणारीनानन्तर्भावः	४	८४	१०९
सर्वस्यापि रसभावोभादानम्	४	८५	११०
ग्रन्थसनामि-	४	८६	११०

॥ श्रीः ॥

श्रीघनंजयविरचितं

दशरूपकम् ।

धनिककृतयावलोकाख्यया व्याख्यया समेतम् ।

प्रथम प्रकाश ।

इह सदाचारं प्रमाणयद्भिरविघ्नेन प्रकरणस्य समाप्त्यर्थमिष्टयो प्रकृताभि-
मतदेवतयोर्नमस्कारः क्रियते श्लोकद्वयेन—

नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते ।

मदाभोगघनध्यानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे ॥ १ ॥

यस्य कण्ठः पुष्करायते नृदङ्गवदाचरति । मदाभोगेन घनध्यानो निषिङ्ग-
ध्वनिः । नीलकण्ठस्य शिवस्य ताण्डव उद्धते नृते । तस्मै गणेशाय नमः ।
अत्र ताण्डवश्लेषाक्षिप्यमाणोपनाञ्जयालकारः । नीलकण्ठस्य मयूरस्य ताण्डवे
यथा नेघध्वनिः पुष्करायत इति प्रतीते ॥

दशरूपानुकारेण यस्य माद्यन्ति भावकाः ।

नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥ २ ॥

एकत्र मतस्वर्मादिप्रतिनानामुद्देशेन, अन्यत्रानुकृतिरूपनाटकादिना यस्य
भावका ध्यातारो रसिकाश्च माद्यन्ति हृष्यन्ति तस्मै विष्णवेऽभिमताय प्रकृताय
भरताय च नमः ॥

श्रोतुः प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शयते—

कस्यचिदेव कदाचिद्द्वयया विषयं सरस्वती विद्रुपः ।

घटयति कमपि तमन्यो यजति जनो येन वैदग्ध्यम् ॥ ३ ॥

त कंचिद्विषय प्रकरणादिरूप कदाचिदेव कस्यचिदेव कवे सरस्वती योज-
यति । येन प्रकरणादिना विषयेणान्यो जनो विदग्धो भवति ॥

स्वप्रवृत्तिविषयं दर्शयति—

उद्धृत्योद्धृत्य सारं यमखिलनिगमात्राख्यवेदं विरिञ्चि-

क्षेत्रे यस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्ताण्डवं नीलकण्ठः ।

शार्वाणो लास्यमस्य प्रतिपदमपरं लक्ष्म कः कर्तुमीष्टे

नाटवानां किंतु किञ्चित्प्रगुणरचनया लक्षणं संक्षिपामि ॥४॥

यं नाट्यवेदं वेदेभ्यः सारमादाय ब्रह्मा वृत्तवान्, यत्संभवदमनियं भर-
तधकार परनाट्यद्वारा न करोत्, हरस्ताण्डवमुद्धतं लास्यं मुद्रमार वृत्तं पा-

वैती कृतवती, तस्य सामस्त्येन लक्षणं कर्तुं क. शब्द. । तदेकदेशस्य तु दशरूपस्य संक्षेपं क्रियत इत्यर्थः ॥

विषयेनयप्रसक्तं पौनद्वयं परिहरति—

व्याकीर्णं मन्दबुद्धीनां जायते मतिविभ्रमः ।

तस्यार्थस्तत्पदैस्तेन संक्षिप्य क्रियतेऽञ्जसा ॥ ५ ॥

व्याकीर्णं विक्षिप्तं विस्तीर्णं च रसशब्दे मन्दबुद्धीनां पुतां मतिमोहो भवति, तेन तस्य भाव्यवेदम्यार्थस्तत्पदैरेव संक्षिप्य ऋजुवृत्त्या क्रियत इति ॥

इदं प्रकरणं दशरूपज्ञानफलम् । दशरूपं किंफलमित्याह—

आनन्दनिस्यन्दिषु रूपकेषु व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पबुद्धिः ।

योऽपीतिहासादियदाह साधुस्तस्मै नमः स्वादुपराद्बुद्ध्याय ॥ ६ ॥

तत्र केचित् 'धर्माध्वानमोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्तिं भोति च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥' इत्यादिना त्रिवर्गादिव्युत्पत्तिं काव्यफलत्वेनेच्छन्ति तस्मिन्नेन स्वध्वेयं परमानन्दरूपो रसास्वाद्यो दशरूपाणां फलम्, न पुनरितिहासादिवचिवर्गादिव्युत्पत्तिमात्रमिति दर्शितम् । नम इति सोऽनुष्टम् ॥

'नाट्यानां लक्षणं संक्षिप्य' इत्युक्तम् । किं पुनस्तन्नाट्यमित्याह—

अद्यस्यानुकृतिर्नाट्यं

काव्योपनिषद्भीरोदात्ताद्यवस्थानुकारधनुर्विधाभिनेयेन सादात्म्यापत्तिर्नाट्यम् ॥

रूपं दृश्यतयोच्यते ।

तदेव नाट्यं दृश्यमानतया रूपमित्युच्यते । नीलादिरूपवत् ॥

रूपकं नरत्समारोपाद्

नटे रामायवस्थारोपेण वर्तमानत्वाद्व्यपेक्षम् । मुराचन्द्रादिवदित्येकस्मिन्नर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दनयस्य 'इन्द्र पुरन्दर शक्र' इतिवत्प्रसृतिनिमित्तमेदो दर्शितः ॥

दशधैव रसाध्यम् ॥ ७ ॥

रसानाधिल्यं वर्तमानं दशप्रकारणम् । एवेलवधारणं शुद्धाभिप्रायेण नाटिकायां संकीर्णत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥

तानेव दशभेदानुदिशति—

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं हिमः ।

व्यायोगसमयकारौ वीथ्यद्वेहामृगा इति ॥ ८ ॥

ननु 'ओम्बी धीमदित भाणो भाणीप्रस्थानरासका । काव्यं च सप्त रसस्य भेदाः स्युस्तेऽपि भाणवत् ॥' इति रूपकान्तराणामपि भावादवधारणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—

अन्यद्वावाश्रयं नृत्यं

रसाश्रयाभावाद्वावाश्रयं नृत्यमन्यदेव । तत्र भावाश्रयमिति विषयमे-
दानृत्यमिति नृतेर्गात्रविक्षेपार्थत्वेनाङ्गिकबाहुत्वात्तत्कारिषु च नर्तकव्यपदे-
शात्तेकेऽपि चात्र प्रेक्षणीयकमिति व्यवहाराभाटकादेरन्यनृत्यम् । तद्देद-
त्वाच्छ्रीगदितादेरवधारणोपपत्तिः । नाटकादि च रसविषयम् । रसस्य च
पदार्थभूतविभावादिकसंसर्गात्मकवाग्यायार्थहेतुत्वाद्वाक्यार्थाभिनयात्मकत्वं र-
साश्रयमित्यनेन दर्शितम् । नाट्यमिति च 'नट अवस्पन्दने' इति नटेः किञ्चि-
च्चलनार्थत्वात्सात्त्विकबाहुत्वं । असएव तत्कारिषु नटव्यपदेशः । यथा च
गात्रविक्षेपार्थत्वे समानेऽप्यनुकारात्मकत्वेन नृत्तादन्यनृत्यं तथा वाक्यार्थाभि-
नयात्मकाभावात्पदार्थाभिनयात्मकमन्यदेव नृत्यमिति ॥

प्रसङ्गाभूतं व्युत्पादयति—

नृत्तं ताललाश्रयम् ।

तालध्वजपुटादि । लयो हुतादि । तन्मात्रापेक्षोऽङ्गविक्षेपोऽभिनयश्चन्यो
नृत्तमिति ॥

अनन्तरोक्तं द्वितयं व्याचष्टे—

आद्यं पदार्थाभिनयो मृगो देशी तथा परम् ॥ ९ ॥

नृत्य पदार्थाभिनयात्मकं मार्गं इति प्रतिदम् । नृत्तं च देशीति ॥

द्विविधस्यापि द्विविधं दर्शयति—

मधुरोद्धतमेवेन तद्वयं द्विविधं पुनः ।

लास्यताण्डयरूपेण नाटकाद्युपकारकम् ॥ १० ॥

मुकुमारं द्वयमपि लास्यम्, उद्धतं द्वितयमपि ताण्डयमिति । प्रसङ्गोक्तस्योप-
योगं दर्शयति—तच्च नाटकाद्युपकारकमिति । नृत्यस्य कविद्वयान्तरपदार्थाभि-
नयेन नृत्तस्य च शोभाहेतुत्वेन नाटकादाद्युपयोग इति ॥

अनुकारात्मकत्वेन रूपाणामनेदार्थिकृतो भेद इत्याद्युक्ताह—

यस्तु नेता रसस्तेषां भेदको

वस्तुभेदान्नायकभेदादसभेदाद्रूपाणामन्योन्यं भेद इति ॥

वस्तुभेदमाह—

यस्तु च द्विधा ।

कथमित्याह—

तत्राधिकारिकं मुप्यमहं प्रासङ्गिकं विदुः ॥ ११ ॥

प्रधानभूतमाधिकारिकम् । यथा रामायणे रामसीतानृतान्तः । तद्वद्भूतं
प्रासङ्गिकम् । यथा तत्रैव विभीषणमुग्रीवादिवृतान्त इति ॥

निरुक्तमाधिकारिकं लक्ष्यति—

अधिकारः फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।

तन्निर्णेत्यमंभिव्यापि वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ॥ १२ ॥

फलस्य स्वामिसुबन्धोऽधिकारः फलस्वामी चाधिकारी तेनाधिकारेणाधिकारिता वा निरुक्त फलपर्यन्तता नीयमाननिरुक्तमाधिकारिकम् ॥

प्रासङ्गिकं व्याचष्टे—

प्रासङ्गिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसङ्गतः ।

यत्नेतिरुक्तस्य परप्रयोजनस्य सतस्य प्रसङ्गात्प्रयोजननिर्दिष्टप्रासङ्गिकमिति निरुक्तं प्रसङ्गनिरुक्ते ॥

प्रासङ्गिकमपि पताकाप्रकरीनेदादिविवक्षितमाह—

सानुपपन्नं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेशमाह ॥ १३ ॥

दूरं यदनुवर्तते प्रासङ्गिकं सा पताका । मुग्धादिदृष्टान्तवत् । पताकेवासाधारणनायकचिह्नवत्तदुपधारिताह । यदर्थं सा प्रकरी । ध्वजादिदृष्टान्तवत् ॥

पताकाप्रसङ्गेन पताकास्थानकं व्युत्पादयति—

प्रस्तुतागन्तुमाचस्य यस्तुतोऽन्योक्तिसूचकम् ।

पताकास्थानकं तुल्यसंनिधां विशेषणम् ॥ १४ ॥

प्रकरीकस्य भाविनोऽर्थस्य सूचकं रूपं पताकावद्भवतीति पताकास्थानकम् । तच्च तुल्यंतिष्ठतया तुल्यनिष्ठेष्वतया च द्विप्रकारम् । अन्योक्तिसमाप्नोतिनेदाह । यथा रत्नावल्याम्—

‘यान्तोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैव मुक्ता मयैव भवती प्रतिशोभनीया ।

प्रत्नामनामममितीव सरोरुहिण्याः सुयोऽस्तनलकनिविष्टकर करोति ॥’

यथा च तुल्यविकल्पगतया—

‘उद्गमोत्क्रटिका विषाण्डुरद्वं प्रारब्धजृम्भा शुष्णा-

दावार्चं श्वसगोदूर्ध्वरविरलैरातन्वतीनाम्नवः ।

अयोद्यानलतामिमा समदना नारिमिवान्या शुभं

पदन्त्रोपनिषाट् अनुति सुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥’

एवमाधिकारिकद्विविधप्रासङ्गिकमेदादिविवक्ष्यापि त्रैविध्यमाह—

प्रत्यातोत्पाद्यमिथ्यत्वमेदाद्वेद्यापि तन्निघा ।

प्रत्यातमितिहासादेरुत्पाद्यं कविकल्पितम् ॥ १५ ॥

मिथं च संकरात्ताभ्यां दिव्यमन्यादिभेदतः ।

इति निगदव्याख्यातम् ॥

तस्मैतिदृष्टस्य किं फलमिच्छाह—

कार्यं त्रिवर्गस्तच्छुद्धमेकानेकानुबन्धि च ॥ १६ ॥

धर्मायंक्षामाः फलम् । तच्च शुद्धमेकैकमेकानुबन्धं दिव्यनुबन्धं वा ॥

तत्साधनं व्युत्पादयति—

स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुर्वाजं वित्तार्थनेकधा ।

श्रोत्रोद्दिष्टः कार्यमाधिकः पुरस्तादनेकप्रकार विनारी हेतुविशेषो बाजवद्बीजम् । यथा रत्नावल्या वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदैवो यौगंधरायण-
व्यापारो विष्कम्भके व्यस्तः—यौगंधरायणः—क. सदेहः । ('द्वीपादव्य-
स्ता' इति पठति ।) इत्यादिना 'प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ' इत्यन्तेन ।

यथा च वेणीसुन्दारे द्रौपदीकेशचंयमनहेतुर्मासोवोपचितपुष्पिष्ठिरोत्साहो
बीजमिति । तच्च महाकावांवान्तरकार्यहेतुर्मेधादनेकप्रकारमिति ॥

अवान्तरबीजस्य संज्ञान्तरमाह—

जयान्तरायंविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ॥ १७ ॥

यथा रत्नावल्यामवान्तरप्रयोजनान्नपूजापरिमितां कुर्याद्विच्छेदे सत्य-
नन्तरकार्यहेतु—'उदयनस्येन्दोरिवोद्भासते' । सागरिका—(उपा १) कंहं
एनो सो उदयनगरिन्दो जस्त अहं तादेष दिग्गा ।' इत्यादि । विन्दुर्जले तैल-
विन्दुवत्प्रसारितान् ॥

इदानीं पताकाय प्रसङ्गाद्युक्तमोक्षं कर्तार्यमुपसंहरन्माह—

बीजविन्दुपताकास्यप्रकर्षकार्यलक्षणाः ।

अयंप्रकृतयः पञ्च ता पताः परिकीर्तिताः ॥ १८ ॥

अयंप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः ॥

अव्यवस्थापयकमाह—

अयस्याः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भेयत्वात्प्राप्त्याशानियतातिफलागमाः ॥ १९ ॥

ययोर्द्वयं लक्षणमाह—

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।

इदमहं मपादयानीत्यवसायमात्रमारम्भ इत्युच्यते । यथा रत्नावल्याम्—
'प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ दैवे चेत्यं दत्तहस्तावदम्बे ।' इत्यादिना सवि-
वायतत्तिदेवंत्सरजस्य कार्यारम्भो यौगंधरायणमुखेन दर्शितः ॥

अथ प्रयत्नः—

प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारेऽतित्वरान्वितः ॥ २० ॥

तस्य फलप्राप्तौवृथाययोजनादिरूपधेयविशेषः प्रयत्नः । यथा रत्नावल्या-
माटेह्याभिष्टेखनादिवत्सरजसनागमोराय—'तैश्चानि णत्थि भग्गो दंसु-

१. 'कमेत्त म उदयननरेन्द्रो वस्ताह तातेन दत्ता ।' इति च्छाया. २. 'तथानि
नागनन्दो दर्शनोराय इति यथाउवाट्टस्य यथासनीदित्वं करिष्यामि ।' इति च्छाया.

वाजो ति जहातद्वा आलिहिम जघासगीहिम करि सम् ।' इत्यादिना प्रति-
पादितः ॥

प्राप्त्याशानमाह—

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिर्संभवः ।

उपायस्यापायशङ्कायाश्च भावादिभारितैकान्ता फलप्राप्तिः प्राप्त्याशा ।
यथा रत्नावल्या तृतीयेऽष्टे वेपपरिवर्तानिहरणादौ समागमोपाये सति वासव-
दत्तालक्षणापायशङ्काया ~'एवं यदि अआलवादादी विम आअष्टिअ अण्णदो
ण णइस्सदि वासवदत्ता ।' इत्यादिना दर्शितत्वादिभारितैकान्ता समागम-
प्राप्तिरुक्ता ॥

नियतागतिमाह—

अपायाभायतः प्राप्तिर्नियतासिः सुनिश्चिता ॥ २१ ॥

अपायाभावादवधारितैकान्ता फलप्राप्तिर्नियतासिरिति । यथा रत्नावल्या-
म्—'विदूषकः—सागरिका दुक्कर जीविस्सदि ।' इत्युपक्रम्य 'किं' ण उपायं
चिन्हेसि ।' इत्यनन्तरम् 'राजा—इयस्स, देवीप्रसादस्स सुदुत्तं नान्यम्मो-
पाय पदयामि ।' इत्यनन्तराद्वायंविन्दुनानेन देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन नि-
वारणानियता फलप्राप्तिः सूचिता ॥

फलयोगमाह—

समप्रफलसंपत्तिः फलयोगो यथोदितः ।

यथा रत्नावल्या रत्नावलीलामचक्रवर्तितावाप्तिरिति ॥

सभिलक्षणमाह—

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ॥ २२ ॥

यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च संधयः ।

अर्थप्रकृतीनां पञ्चानां यथासंख्येनावस्थाभिः पञ्चभिर्विंशत्यपासहस्रेणैव
वक्ष्यमाणा मुखाद्याः पञ्च संधयो जायन्ते ॥

सपित्तानान्यलक्षणमाह—

अन्तरैकार्थसंयन्धः संधिरेकान्वये सति ॥ २३ ॥

एकेन प्रयोजनेनाम्बितानां कथाशानामवान्तरैकप्रयोजनसंबन्धः संधिः ॥

के पुनस्ते संधयः—

मुखप्रतिमुखे गर्भः साधमशौपसंहतिः ।

यथोदयं लक्षणमाह—

मुखं योजसमुत्पत्तिर्नानार्यैरसंसंभवा ॥ २४ ॥

अङ्गानि द्वादशैतस्य योजारम्भसमन्वयात् ।

१. 'एव दधवात्वाताजीवागत्यान्वयो न नेष्यति वासवदत्ता ।' इति च्छाया.
२. 'सागरिका दुक्कर जीविप्यसि ।' इति च्छाया. ३. 'किं नोपाय चिन्तयसि ।'
इति च्छाया. ४. 'संधयः' इति पाठः.

बीजानामुत्पत्तिरनेकप्रकारप्रयोजनस्य रसस्य च हेतुमुत्ससधिरिति व्याख्ये-
यम् । तेनात्रिवर्गफले प्रहसनादौ रसोत्पत्तिहेतोरेव बीजत्वमिति । अस्य च
बीजारम्भार्थयुक्तानि द्वादशाङ्गानि भवन्ति ॥

तान्याह—

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ॥ २५ ॥

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणम् ॥ २६ ॥

एतेषां स्वसंज्ञाव्याख्यातानामपि मुख्यार्थं लक्षणं क्रियते—

बीजन्यास उपक्षेपः

यथा रत्नावल्याम्—‘(नैपथ्ये ।)

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय इदिति घटयति विधिरभिमतमभिमुपजीभूतः ॥’

इत्यादिना यौगंधरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुभूतमनुकूलदैवं स्वव्या-
पार बीजत्वेनोपक्षिप्तवानित्युपक्षेपः ॥

परिकरमाह—

तद्वाहुल्यं परिक्रिया ।

यथा तत्रैव—‘अन्यथा क्व सिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः सिंहलेश्वरपुहितु
समुदे प्रवहणभद्रममोत्थितायाः फलकास्तादनम् ।’ इत्यादिना ‘सर्वेषां स्पृशन्ति
स्वामिनमभ्युदया ।’ इत्यन्तेन बीजोत्पत्तेरेव बहुकरणात्परिकरः ॥

परिन्यासमाह—

तन्निष्पत्तिः परिन्यासो

यथा तत्रैव—

‘प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतोर्दैवे चेत्यं दत्तहस्तावलम्ब्ये ।

सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि ह्येच्छाकारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥’

इत्यनेन यौगंधरायणः स्वव्यापारदैवयोर्निष्पत्तिमुक्तवानिति परिन्यासः ॥

विलोभनमाह—

गुणारूपानं विलोभनम् ॥ २७ ॥

यथा रत्नावल्याम्—

‘अस्वापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-

वास्थानीं समये समं नृपजनः सायंतने संपतन् ।

सप्रत्येप सरोरुहघुनिमुप पादांस्तवासेषितुं

प्रीत्युर्वर्पकृतो दद्यामुदयनस्येन्दोरिवोद्रीशते ॥’

इति चैतादिकमुखेन चन्द्रतुल्यवत्सराजगुणवर्णनया सागरिकायाः समागमहे-
त्वनुरागबीजानुगुण्येनैव विलोभनाद्विलोभनमिति ॥

यथा च वेणीसहारे—

“मन्यायन्तार्णवाम्भुः श्रुतुःहरवल्गुमन्दरध्वानधीर-

कोणापातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसपटचण्डः ।

कृष्णाक्रोषामदूतं कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवात-

वेनास्पत्तिहनादप्रतिरसितस्रो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥”

इत्यादिना ‘यसोदुन्दुभिः’ इत्यन्तेन श्रौपथा विलोमनादिलोमनमिति ॥

अथ युक्ति —

संप्रधारणमर्थानां युक्तिः

यथा रत्नावल्याम्—‘अथापि चैना देवीहस्ते सबहुमानं निक्षिपन्ता युक्तम-
वानुष्ठितम् । कथितं च मया यथा चाश्रय्य कश्चिद्दिशिहलेश्वरामात्येन वसु-
भूतिना सह कथञ्चमपि समुद्राहुतीर्थं कोशलोन्मिलितये गतस्य हम्प्यतो घ-
टितः ।’ इत्यनेन सागरिकाया अन्तःपुरस्थाया वत्सराजस्य सुखेन दर्शनादि-
प्रयोजनावधारणाद्वाश्रय्यसिंहलेश्वरामात्ययो स्वनायकसमागमहेतुप्रयोजनत्वे-
नावधारणायुक्तिरिति ॥

अथ प्राप्ति —

प्राप्तिः सुखागमः ।

यथा वेणीसहारे—‘चेटी—भट्टिणि, परितुविदो विअ कुमारो लक्खीय-
दि ।’ इत्युपक्रमे ‘भीमः—

मभामि करिवद्यत समरे न कोपाद्दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरत्नः ।

सचूर्णयामि शय्या न श्रयोधनोरुं सधिं करोतु भवता वृषति पणेन ॥

श्रौपदी—(श्रुत्वा सहस्रं १) कैष, अस्सुदपुर्णं तु एदं वयणम् । ता पुणो
पुणो भण ।’ इत्यनेन भीमक्रोषवीजान्वयेनैव सुखप्राप्त्या श्रौपथा प्राप्तिरिति ।

यथा च रत्नावल्याम्—‘सागरिका—(श्रुत्वा सहस्रं परितुल्य सत्पूह पश्य
न्ती १) कैष अथ सो राआ उदयणो अस्स अह तादेण दिण्णा । ता परप्पेसण-
पूसिदं मे जीविद एदस्स दसणेण बहुमदं सजादम् ।’ इति सागरिकाया सु-
खागमात्प्राप्तिरिति ॥

अथ समाधानम्—

वीजागमः समाधानं

यथा रत्नावल्याम्—वासवदत्ता—तेणं हि उअणेहि मे उवअरणादं ।

१. ‘महि, परितुपिण इव कुमारो लक्ष्मणे ।’ इति च्छाया. २. ‘नाथ’
अश्वत्थं सत्पूहचक्रम् । तत्पुनः पुनर्मण ।’ इति च्छाया. ३. ‘कथञ्च स
राजोदयनो यस्माद् तातेन दत्ता । तत्परोक्षेणदूषितं मे जीवितमेतस्य दर्शनेन
बहुमतं सजानम् ।’ इति च्छाया. ४. ‘तेन वृषणं म उपकरणानि ।’ इति च्छाया.

सागरिका—भेद्विधि, एदं सर्वं सञ्चम् । चासवदत्ता—(निरूप्यात्मगतम् ।) अहो प्रमादो परिधणस्स । जस्स एव्व दंशणपहादो पवत्तेण रक्खीअदि तस्स ज्वेव क्हं दिट्ठिगोअरं आअदा । भोदु । एवं दाव । (प्रकाशन् ।) हञ्जे सागरिए, कीस तुमं अज्ज पराहीणे परिअणे मअणूसवे सारिए मोत्तूण इहा-गदा । ता तहिं ज्वेव गच्छ ।' इत्युपक्रमे 'सागरिका—(स्वगतम् ।) 'सा-रिआ दाव मए सुसंगदाए इत्ये समपिदा । पेत्तिखदु च मे कुत्तुहलम् । ता अलविखआ पेत्तिखस्सम् ।' इत्यनेन चासवदत्ताया रत्नावलीवत्सराजयोर्दर्शनप्रतीकारात्सारिकायाः सुसंगतार्पणेनालक्षितप्रेक्षणेन च वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्योपादानात्समाधानमिति ।

यथा च वेणीसंहारे—'भीमः—भवतु । पाञ्चालराजतनये, श्रूयतामचिरे-णैव कालेन

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्नानावनद्वधनशोभितशोणपाभिरुत्तंसयिष्यति कचास्तव देवि भीमः ॥'
इत्यनेन वेणीसंहारहेतोः क्रोधबीजस्य पुनरुपादानात्समाधानम् ॥

अथ विधानम्—

विधानं सुखदुःखकृत् ॥ २८ ॥

यथा मालतीमाधवे प्रथमेऽङ्के—'माधवः—

यान्त्वा सुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृत्तशतपत्रनिभं वहन्त्वा ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पद्मलाक्ष्या गाढ निखात इव मे हृदये कटाक्ष ॥
यद्विलसयस्त्रिमितमस्तमितान्यभावमानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत् ।
तत्सनिधौ तदधुना हृदयं मदीयमङ्गारचुम्बितमिष व्ययमानमास्ते ॥'
इत्यनेन मालत्त्ववलोकनस्यानुरागस्य समागमहेतोर्बीजानुगुण्येनैव माधवस्य सुखदुःखकारिणाद्विधानमिति ।

यथा च वेणीसंहारे—'द्रौपदी—'गांध, पुणोवि तुम्मेहिं अहं आअच्छिअ समासासिदव्वा । भीमः—ननु पाञ्चालराजतनये, किमयाप्यलीकाश्वासनया ।

भूय. परिभवह्णान्तिलज्वाविधुरिताननम् ।
अनि शेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥'

इति सप्रामस्य सुखदुःखहेतुत्वाद्विधानमिति ॥

१. 'मर्नि, एतत्सर्वं सञ्चम् ।' इति च्छाया. २. 'अहो प्रमाद. परिजनस्य । यस्यैव दर्शनपथात्प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव कथं दृष्टिगोचरमागता । भवतु । एव तावत् । चेदि सागरिके, कथं त्वमपि पराधीने परिजने मदनीलमेव सारिका मुकुन्देहागता । तस्मात्तस्यैव गच्छ ।' इति च्छाया. ३. 'सारिका तावन्मया सुसंगताया इत्ये समपिता । प्रेषितु च मे कुत्तुहलम् । तदलक्षितं प्रेषिष्ये ।' इति च्छाया. ४. 'माध, पुनरपि त्वयाहमागत्य समायासयितव्या ।' इति च्छाया.

अथ परिभावना—

परिभावोऽद्भुतावेश

यथा रत्नावल्याम्—‘सागरिका—(इष्टा सविमयम् ।) कैष पद्मस्तो ज्वेव अणशो पूज पडिच्छेदिता । अहपि इष दिद ज्वेव णं पूजइस्सम् ।’ इत्यनेन वत्सराजस्यानङ्गरूपतयापहवादनद्वयस्य च प्रत्यक्षस्य पूजाग्रहणस्य लोकोत्तरत्वादद्भुतरसावेशः परिभावना ।

यथा च वेणीसंहारे—‘द्रौपदी—किं दाणं एसो पल्लवजलधरत्थनिदमस्तथे खणे खणे समरदुन्दुमी साडीयदि ।’ इति लोकोत्तरसमरदुन्दुभिष्वनेर्विंस्मयरसावेशाद्रौपयाः परिभावना ॥

अथोद्भेद —

उद्भेदो गूढमेदनम् ।

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य कुसुमायुधव्यपदेशगूढस्य वैतालिकवचसा ‘अस्तापास्त—’ इत्यादिना ‘उदयनस्य—’ इत्यन्तेन बीजानुगुण्येनोद्भेदनावुद्भेदः ।

यथा च वेणीसंहारे—‘आर्ये, किमिदानीमप्यवसति शुभः ।’ इत्युपक्रमे ‘(नेपथ्ये ।)

यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं

यद्विस्तर्तुमपीहित दामवता शान्ति कुलस्येच्छता ।

तन्मुत्तारयिष्यन्तं नृपमुताकेषाम्बराकपेणै

क्रोधज्योतिरिदं महत्कुटवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

भीमः—(महर्षेण ।) जृम्भतां जृम्भतां सप्रत्यप्रतिहतमार्यस्य क्रोधज्योतिः ।’ इत्यनेन छत्रस्य द्रौपदीकेतस्ययमनहेतोर्मुधिष्ठिरक्रोधस्योद्भेदनावुद्भेदः ॥

अथ करणम्—

करणं प्रकृतारम्भो

यथा रत्नावल्याम्—‘जैमो दे कुसुमाडह, ता अमोहदंसणी मे भविस्स-सिति । दिड् अं पेक्खिदम्बम् । ता जाव ण को वि मं पेक्खइ ता गमिस्सम् ।’ इत्यनेनानन्तराद्भुप्रकृतनिर्विघ्नदर्शनारम्भणात्करणम् ।

यथा च वेणीसंहारे—‘तत्पाशालि, गच्छामो वयमिदानीं कुटकुलक्षंयाय’ इति । सहदेवः—‘आर्ये, गच्छाम इदानीं शुभजनानुज्ञाता विक्रमानुरूपमाचरितुम् ।’ इत्यनेनानन्तराद्भुप्रस्तव्यमानसप्रामारम्भणात्करणमिति । सर्वत्र चेहो-हेप्रतिनिर्देशवैषम्यं क्रियाक्रमस्याविवक्षितत्वादिनि ॥

१. ‘कथं प्रत्यक्ष एवानङ्ग पूजां प्रतिच्छेदिता । अहमपीदमित्येनैव पूजयिष्यामि ।’ इति च्छाया. २. ‘किमिदानीमेष प्रत्यक्षलक्षरस्तमितमासलः क्षणे क्षणे समरदुन्दु-भिस्ताम्यते ।’ इति च्छाया. ३. ‘नमस्ते कुसुमायुध, तदभोधदर्शनो मे भविष्यमीति । इह यत्नेष्वित्यन्वयः । तथाचन कोऽपि मां प्रेम्नते तदभिष्यामि ।’ इति च्छाया.

अथ भेदः—

भेदः प्रोत्साहना मता ॥ २९ ॥

यथा वेणीसंहारे—‘नाथ, मा वस्तु जणसेणीपरिमवुदीविदकोवा अपवे-
क्खिदसरीरा परिक्खिस्सन्न । जदो अप्पमतत्तचरणीयाइं सुणीयन्ति रिउवलाई ।

भीमः—अयि सुक्षत्रिये,

अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसासान्द्रनस्तिष्कपङ्के

मप्राना स्यन्दनानामुपारेकृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।

स्फीतासृक्पानगोष्ठीरसदशिबशिवातूर्यनृत्तकबन्धे

समामैकाग्रवान्त पयस्ति निचरितुं पण्डिता. पाण्डुपुत्रा ॥’

इत्यनेन विपण्याया शौपयाः श्रोयोत्साहवीजानुपप्लेनैव प्रोत्साहनाद्भेद इति ॥

एतानि च द्वादशमुखानि बीजारम्भद्योतकानि साक्षात्पारम्पर्येण वा विधे-
यानि । एतेषामुपप्लेपपरिष्कारपरिण्यासयुक्तबुद्धेदसमाधानानामवश्यमावितेति ॥

अथ सातं प्रतिमुखसंविमाह—

लैस्यालस्यतयोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।

चिन्दुप्रयत्नानुगमाद्भक्तान्यस्य त्रयोदश ॥ ३० ॥

तस्य बीजस्य किञ्चिदक्ष्यः किञ्चिदलक्ष्य इवोद्भेद प्रकाशनं तत्प्रतिमुखम् ।
यथा रत्नावल्या द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथ-
माङ्कोपलितस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्या शायमानतया किञ्चिदक्ष्यस्य वासवदत्तया
च विप्रफलकृतान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानस्य हृदयाहृदयरूपतयोद्भेद प्रतिमुख-
सधिरिति ।

वेणीसंहारेऽपि द्वितीयेऽङ्के भीष्मादिषधेन किञ्चिदक्ष्यस्य कर्णायवपाचाल-
स्यस्य श्रोत्रबीजस्योद्भेदः ।

‘सहनृत्तलग्नं सबान्धवं सहमित्रं समुतं सहानुजम् ।

स्वरलेन निहन्ति समुगे न चिरात्पाण्डुमुतः, सुयोधनम् ॥’

इत्यादिभिः ।

‘दुःशासनस्य हृदयशतव्याम्बुपाने दुर्योधनस्य च यथा मदयोद्भेदे ।

तेजलिना समरमूर्धनि पाण्डवाना ह्येया जयद्रथवधेऽपि तथा प्रतिज्ञा ॥’

इत्येवमादिनिधोद्भेदः प्रतिमुखसधिरिति ॥

अस्य च पूर्वाङ्कोपलितचिन्दुरूपबीजप्रयत्नार्थानुगतानि त्रयोदशानि स-
धन्ति । तान्याह—

१. ‘नाथ, मा वस्तु यावसेणीपरिमवुदीपितरोवा अनवेत्तिवगरीताः परिक्खि-
‘यध । यतोऽप्यमतत्तचरणीयानि रूपन्ते रिपुवन्ति ।’ इति चट्टाया. २. ‘लैस्यालस्य
इवोद्भेदः’ इति पाठः.

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी ।

नर्मद्युतिः प्रंगमनं निरोधः पर्युपासनम् ॥ ३१ ॥

यज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।

ययोर्देशं लक्षणमाह—

रैत्यर्धेहा विलासः स्याद्

यथा रत्नावल्याम्—‘सागरिका—हिअअ, पसीद पसीद । कि इमिणा आभासमेतफलेण दुत्तज्जणप्पत्थणानुबन्धेण ।’ इत्युपक्रमे ‘तैहायि आलेखगदं त जण कहुअ जथासमीहिदं करिस्सम् । तहायि तस्म पारिय अण्णो दसणोवा-उत्ति ।’ इत्येतैर्घत्सराजसमागमरतिं चित्रादिजन्यामप्युद्दिश्य सागरिकायाधेष्टा-प्रयत्नोऽनुरागबीजानुगतो विलास इति ॥

अथ परिसर्प —

दृष्टनष्टानुसर्पणम् ॥ ३२ ॥

परिसर्पों

यथा वैणीसहारे—‘कञ्चुकी—योऽयमुपतेषु बलवत्सु, अधवा किं बल-पासु, वामुदेवसहायेष्वारिष्वप्याप्यन्त पुरसुत्तमनुभवति । इदमपरममयातथं स्वामिन ।

आशस्त्रमदृष्टादकुण्ठपरशोत्तस्यापि जेता मुने-

स्तापायास न पाण्डसुनुभिरयं भीष्म शरैः शायित ।

प्रीदानेकधनुर्धरारिबिजयभ्रान्तस्य वैकाकिनो

वालस्यायमरातिद्वनधनुष प्रीतोऽभिमन्योर्वंधाद् ॥’

इत्यनेन भीष्मादिवधे दृष्टस्याभिमन्युवधोपपत्तस्य बलवता पाण्डवानां वामुदेवस-हायानां सङ्ग्रामलक्षणविन्दुपीडप्रयत्नान्वयेन कञ्चुकिमुखेन बीजानुसर्पणं परि-सर्प इति ।

यथा च रत्नावल्या सागरिकावचनचित्रदर्शनाभ्यां सागरिकानुरागबीजस्य दृष्टनष्टस्य ‘कासां वासौ’ इत्यादिना वत्सराजेनानुसरणात्परिसर्प इति ॥

अथ विधूतम्—

विधूतं स्यादरतिस्र

यथा रत्नावल्याम्—‘सागरिका—सेहि, अहिअ मे सत्तावो बाधेदि । (सुमद्वया दीर्घिकातो नष्टिनीदलानि मृष्टान्तिक्काश्वानीयास्मा अहे ददाति ।) साग-

१. ‘प्रंगमनम्’ इति पाठः. २. ‘रैत्यर्धेहा’ इति पाठः. ३. ‘ददप, प्रसीद प्र-सीद । निमनेनायासमात्रफलेन दुर्लभवन्नप्रार्थनानुबन्धेन ।’ इति च्छाया. ४. ‘तथा-प्यालेखग त जण कृत्वा यथासमीहितं करिष्यामि । तथापि तस्य नारत्यन्यो दर्शनो-पाव इति ।’ इति च्छाया. ५. ‘सखि, अधिक मे संतापो बाधने ।’ इति च्छाया.

रिका—(तानि शिष्यन्ती ।) संहि, अवणेहि एदाई । किं अकारणे अत्ताणं आयासेसि । णं मणामि ।

दुल्लङ्घणापुराणो लज्जा गरुडे परवणो अप्पा ।

पिअसहि विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरं एङ्गम् ॥’

इत्यनेन सागरिकाया बीजान्वयेन शीतोपचारविधूननादिधूतम् ।

मया च वेणीसंहारे आनुमत्या दुःखप्रदर्शनेन दुर्योधनस्यानिष्टद्वया पाण्ड-
वविजयशङ्कया वा रतेर्विधूननमिति ॥

अथ शमः—

तच्छमः शमः ।

तस्या अस्तेरुपशमः शम । यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—वयस्य, अनया
लिखितोऽहमिति यत्सत्यमात्मन्यपि मे बहुमानस्तत्कथं न पश्यामि ।’ इति
क्रमे ‘सागरिका—(आत्मगतम् ।) हिंभ, समस्तस । मणोरहो नि दे
एतिअ भूमि ण गदो ।’ इति किंनिदरत्युपशमाच्छम इति ॥

अथ नमः—

परिहासवचो नमः

मया रत्नावल्याम्—‘सुसङ्गता—संहि, अस्स कए तुमं आभदा सो अमं
पुरदो विट्ठदि । सागरिका—(सावपन् ।) मुंसङ्गदे, कस्स कए अहं आभ-
दा । सुसङ्गता—अहं अप्पसङ्गिदे, णं वित्तफलअस्स । ता गेह एवम् ।’
इत्यनेन बीजान्वितं परिहासवचनं नमः ।

मया च वेणीसंहारे—‘(दुर्योधनक्षेत्रीहस्तादर्शपात्रमादाय देव्याः समर्पयति ।
पुनः) आनुमती—(अर्थं दत्त्वा ।) हँला, लवणेहि मे कुमुमाई जाव अवराणं
पि देवाणं सवरिअ णिवत्तेमि । (हस्तौ प्रसारयति । दुर्योधनः पुष्पाण्युपनयति ।
आनुमत्यास्त्ररूपशेजायकम्पाया हस्तास्तु नानि पश्यति ।)’ इत्यनेन नमःणा दुःख-
प्रदर्शनोपशमार्थं देवतापूजावित्रकारिणा बीजोद्घाटनान्तरादस्य प्रतिमुखाङ्गत्वं
युक्तमिति ॥

अथ नमस्तुतिः—

श्रुतिस्तज्जा श्रुतिमेता ॥ ३३ ॥

१. ‘सति, अपनदैतानि । किमकारण आत्मानमावाप्तयति । ननु मणामि ।

दुर्लभजनानुराणो लज्जा गुर्वी परवण आत्मा ।

पिअसहि विपन् प्रेन मरणं सरणं केवलमेकम् ॥’ इति च्छाया.

२. ‘इदय, समाश्रयिणी । मनोरथोऽपि त स्तावर्धी भूमि न गतः ।’ इति च्छाया.

३. ‘सति, यस्य कृते त्वमागता मोक्ष्य पुरस्तिष्ठति ।’ इति च्छाया. ४. ‘सुसङ्गते,

कस्य कृतेऽहमागता ।’ इति च्छाया. ५. अणि आत्मशक्ति, ननु चित्तकर्मकम् ।

तद्गुणैवम् ।’ इति च्छाया. ६. ‘हँला, उपनय मे कुमुमानि यावदपरेषामनि देवाना

सपदां निवर्तयामि ।’ इति च्छाया.

यथा रत्नावल्याम्—‘सुसङ्गता—संहि अदिगिदुरा दानि सि तुमम् । जा एवं पि भट्टिणा हत्यावलम्बिदा कोवं ण मुञ्चसि । सागरिका—(सभूमहमी-पदिहस्य १) सुसङ्गदे, दानि पि ॥ विरमसि ।’ इत्यनेनानुरागवीजोद्घाटनान्वयेन धृतिर्नर्मजा क्षुतिरिति दर्शितमिति ॥

अथ प्रगमनम्—

उत्तरा घाफप्रगमनं

यथा रत्नावल्याम्—‘विदूषकः—‘भो वज्रस्य, दिदिआ वहुसे । राजा—(सकोदुक्कम् १) वयस्य, किमेतत् । विदूषकः—‘भो, एदं वत्तु त जं मए भणिदं तुमं एव्व आलिहिदो । को अण्णो कुसुमावहव्वदेसेण गिण्हवीअदि ।’ इत्यादिना

‘परिच्युतस्तानुचतुम्भमप्यात्कि शोषमायासि मृणालहार ।

न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य तन्नावकाशो भवत किमु स्यात् ॥’

इत्यनेन राजविदूषकसागरिकासुसङ्गतानामन्योन्यवचनेनोत्तरोत्तरानुरागवीजोद्घाटनप्रगमनमिति ॥

अथ निरोध —

हितरोधो निरोधनम् ।

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—‘मिद् मूर्ख,

प्राप्ता वधमपि देवात्कण्ठमनीतेव सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव कान्ता मम दृष्टाद्भसिता भवता ॥’

इत्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरूपहितस्य वासवदत्ताप्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा निरोधातिरोधनमिति ॥

अथ पर्युपासनम्—

पर्युपास्तिरनुनयः

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—

प्रसीदेति म्रूयामिदमसति कोपे न घटते

करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगम ।

न मे दोषोऽस्तीति क्षमिदमपि हि ह्याससि धृषा

किमेतस्मिन्वक्तु क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ॥’

इत्यनेन चित्रगतयोर्नायकयोर्दोषान्तरपिताया वासवदत्ताया अनुनयन नायकयोरनुरागोद्घाटनान्वयेन पर्युपासनमिति ॥

१. महि, अतिनिष्ठुरेदानीमसि त्वम् । येवमपि मत्री हत्यावलम्बिना कोप न मुञ्चसि ।’ इति च्छाया. २. ‘सुसङ्गदे, ददानीमपि न विरमसि ।’ इति च्छाया. ३. ‘प्रगमनम्’ इति पाठ. ४. ‘भो वयस्य, दिदिआ वधसे ।’ इति च्छाया. ५. ‘भो, शतशतं त्वन्मया भणिन त्वमेवास्तिषितम् । कोऽन्यः कुसुमावुपन्यप-दसेन निदूयते ।’ इति च्छाया.

अथ पुष्पम्—

पुष्पं चाक्यं विशेषवत् ॥ ३४ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘(राजा सागरिका हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति ।) वि-
दूषकः—भो, एसा अपुष्पा सिरी तुए समासादिदा । राजा—वयस,
सत्यम् ।

श्रीरेया पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पङ्कवः ।

कुतोऽन्यथा स्वयत्येष खेदच्छद्यामृतदवम् ॥’

इत्यनेन नायकयो साक्षादन्योन्यदर्शनादिना सविशेषानुरागोद्घाटनात्पुष्पम् ॥

अधोपन्यासः—

उपन्यासस्तु सोपायं

यथा रत्नावल्याम्—‘सुसङ्गता—भैरव, अलं सङ्गाए । मए वि भट्टिणो
पसाएण कीलिदं एव्व । ता किं कण्णाभरणेण । अदो वि मे मरुओ पसाओ,
अ कीस तए अह एत्थ आलिहिअ त्ति कुविआ मे पिअसही साअरिआ । ता
पसादीअहु ।’ इत्यनेन सुसङ्गतावचसा सागरिका मया लिखिता सागरिकया
च त्वमिति सूचयता प्रसादोपन्यासेन बीजोद्भेदादुपन्यास इति ॥

अथ वज्रम्—

यज्ञं प्रत्यक्षनिष्ठुरम् ।

यथा रत्नावल्याम्—‘वासवदत्ता—(कलक निर्दिश्य ।) अँजउत्त, ए-
सावि जा तुह समीवे, एदं कि वसन्तअस्स विण्णाणम् । पुन- ‘पुन- ‘अँजउत्त,
ममावि एदं चित्तकम्म पेक्खन्तीए तीसवेअणा समुप्पण्णा ।’ इत्यनेन वासव-
दत्तया वत्सराजस्य सागरिकानुरागोद्भेदनात्प्रत्यक्षनिष्ठुराभिधानं वज्रमिति ॥

अथ वर्णसंहार —

चार्तुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ॥ ३५ ॥

यथा वीरवरिते तृतीयेऽङ्के—

‘परिपदियमृपीणामेय वृद्धो युधाजित्सह वृषतिरमात्यैर्लोमपादय वृद्ध ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः प्रभुरपि जनकानामदुहो याचकास्ते ॥’

इत्यनेन ऋषिश्चित्रियामात्यादीनां सगतानां वर्णानां वचसा रामविजयासंज्ञिन-
परशुरामदुर्नयस्यादोहयाच्चाद्वारेणोद्भेदनाद्वर्णसंहार इति ॥

१. ‘भो., एसापूर्वां श्रीत्वया समासादिदा ।’ इति च्छाया.
२. ‘प्रसादन-
उपन्यास’ इति पाठः.
३. ‘भते., अलं सङ्गाया । मयापि मते- प्रमादेन कीडित-
मेव । तत्किं कर्णाभरणेन । जमाववि मे गुरु. प्रमादः, यत्कथं त्वयाहमत्रा-
त्रिनेने कुपिता मे प्रियमखी सागरिका । तत्प्रसाधतान् ।’ इति च्छाया.
४. ‘आर्यपुत्र, एसापि वा तव समीपे, एतत्किं वसन्तकस्य विज्ञानम् ।’ इति च्छाया.
५. ‘आर्यपुत्र, ममाप्येनश्चित्रकर्म पदवन्त्याः शीर्षवेदना समुत्पन्ना ।’ इति च्छाया.
६. ‘चार्तुर्वर्ण्यो’ इति पाठः.

एतानि च त्रयोदश प्रतिमुखानि मुखसंयुतसिन्धुलक्षणावान्तरबीज-
महाबीजप्रदप्रानुमतानि विधेयानि । एतेषां च मध्ये परिसर्पप्रथमवर्गोपन्यास-
पुण्यात्मा प्राधान्यम् । इतरेषां यथासंभवं प्रयोग इति ॥

अथ गर्भसंधिमाह—

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेष्टनं मुहुः ।

द्वादशाङ्गः पताका स्यान्न वा स्यात्प्राप्तिसंभवः ॥ ३६ ॥

प्रतिमुखसंयुतस्य स्यात्पताकरूपतया सौकीर्ण्यस्य बीजस्य सविष्टोद्देशपूर्वकः
सान्तरापो लाभः पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्तिः पुनर्विच्छेदः पुनश्च तत्संवाङ्मेष-
वारवार सोऽनिर्धारितैकान्तकलप्राप्त्याशात्मको गर्भसंविदिति । सत्र चार्त्तसार्ग-
कत्वेन प्राप्ताया पताकाया अनियमं दृश्यति—‘पताका स्यान्न वा’ इत्यनेन ।
प्राप्तिसंभवस्तु स्वादेवेति दृश्यति—‘स्यात्’ इति । यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के
वसराजस्य वासवदत्तालक्षणापायेन सट्टेपपरिग्रहसागरिकाभिसरणोपायेन च
विदूषकवचसा सागरिकाप्राप्त्याशा प्रथमं पुनर्वासवदत्तया निच्छेदः पुनः प्राप्तिः
पुनर्विच्छेदः पुनरपायनिवारणोपायान्वेषणं ‘नास्ति देवीप्रसादनं मुक्त्वान्य
उपायः’ इत्यनेन दर्शितमिति ॥

स च द्वादशाङ्गो भवति । तान्युरिचति—

अमृताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।

संप्रहृष्टानुमानं च तोटकाधिपले तथा ॥ ३७ ॥

उद्वेगसंघमापेक्षा लक्षणं च प्रणीयते ।

ययोर्देश लक्षणमाह—

अमृताहरणं छद्म

यथा रत्नावल्याम्—‘साधु रे अमन्त्रं वसन्तज, साधु । अदिसहस्रो तुष्ट
अमन्त्रो जोगम्भरायणो द्माए सविमिगाहचिन्ताए ।’ इत्यादिना प्रवेशकेन
गृहीतवान्बदतावेत्यायाः सागरिकाया वत्सराजाभिसरणे छद्म विदूषकमुपहृता-
हृत्तकाबनमाटानुवादद्वारेण दर्शितमित्यमृताहरणम् ॥

अथ मार्गः—

मार्गस्तत्त्वार्थकीर्तनम् ॥ ३८ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘विदूषकः—दिष्टिआ वहुति समीहिदन्मविकाए
कवतिदीए । राजा—नयस, कुशलं प्रियाया । विदूषकः—अधरेण सज
वेन्व पेक्किचय जानिहिस्ति । राजा—दर्शनमपि मविप्पति । विदूषकः—

१. ‘साधु रे अमान्य वसन्तक, साधु । अनिचमित्रत्वंवामान्यो योगधरायणो-
ऽन्यसंभिन्निग्रहचिन्तया ।’ इति च्छाया. २. ‘दिष्टया वर्षसे सर्मदिग्राम्यविकया
कार्यसिद्धा ।’ इति च्छाया. ३. ‘अधरेण सयनेन प्रेम्थ शासति ।’ इति च्छाया.

अथ कमान्तरं मतमेदेन—

भावज्ञानमथापरे ॥ ३९ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—(उपसृज्य ।) श्रिये सागरिके,
नीताशुमुंखमुत्पले तव दशौ पद्मानुकारौ करो
रम्भायभेनिभं तवोद्युमलं बाहू मृणालोपमा ।
इत्याद्यादकरयिलाङ्गि रभसान्निःशङ्कमालिङ्ग्य मा-
महानि लमनङ्गतापविधुराण्येहि निर्वापय ॥’

इत्यादिना ‘इह तदप्यस्त्येव विम्बापरे ॥’ इत्यन्तेन वासवदत्ताया वत्सराज-
भावस्य क्षातस्वात्कमान्तरमिति ॥

अथ संग्रह—

संग्रहः सामदानोक्तिरू

यथा रत्नावल्याम्—‘साधु वयस्य, साधु । इदं ते पारितोषिकं कटकं ददा-
मि ।’ इत्याभ्यां सामदानाभ्यां विदूषकस्य सागरिवात्समागमकारिणः संग्रहा-
स्तसंग्रह इति ॥

अथानुमानम्—

अभ्यूहो लिङ्गतोऽनुमा ।

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—विद् भूय, तत्कृत एवायमापतितोऽस्मान्-
मनर्थ । कुत ।

समाकृता ग्रीतिः प्रणयबहुमानात्प्रतिदिन
व्यलीक वीक्ष्येद कृतमकृतपूर्वं रत्न मया ।
प्रिया मुगलस्य स्फुटमसहना जीवितमसौ
प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषयं हि भवति ॥

विदूषकः—‘भो वयस्य, वासवदत्ता किं करिष्यतीति न जानामि । साग-
रिवा उण दुक्करं जीविष्यतीति तत्रैमि ।’ इत्यत्र प्रकृष्टप्रेमस्वरूपेण सागरिका-
नुरागनभ्येन वासवदत्ताया भरणभ्यूहनमनुमानमिति ॥

अथाधिबलम्—

अधिबलमभिसंधिः

यथा रत्नावल्याम्—‘काञ्चनमाला—अटिणि, इभ सा चित्तसालिभा ।
ता वसन्तअस्मं सण्ण करोमि । (ध्येयिकां ददाति ।)’ इत्यादिना वासवदत्ताया-
श्चनमालाभ्यां सागरिकामुसङ्गतावेपाभ्यां राजविदूषकयोरभिसंधीयमानत्वादधि-
बलमिति ॥

१. ‘भो वयस्य, वासवदत्ता किं करिष्यतीति न जानामि । सागरिका पुनर्दुष्कर
भीतिष्यतीति तर्कयामि ।’ इति च्छाया. २. ‘भयि, इय सा चित्तसालिभा । तदमन्त-
कस्य संशं करोमि ।’ इति च्छाया.

अथ तोटकम्—

संरन्धं तोटकं वचः ॥ ४० ॥

यथा रत्नावल्याम्—वासवदत्ता—(वपस्व ।) अञ्जलत्, सुतमिणे सरि-
समिगम् । (पुन. उपोषम् ।) अञ्जलत्, उदेहि । किं अञ्जलि आहिजाईए
सेवादुक्खमणुमवीअदि । कञ्चणमाले, एदेण ज्वेव पासेण वन्विअ आणेहि एणं
दुद्धवज्जणम् । एदं पि दुद्धकण्णञ्जं अग्गदो करेहि ।' इत्यनेन वासवदत्तासंरन्ध-
वचसा सागरिकासमागमान्तरायमूतेनानियतप्राप्तिकारणं तोटकमुक्तम् ॥ यथा
च वेणीसंहारे—

‘प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरथ शेषे निशाम्’

इत्यादिना

‘वृतायुषो यावदहं तावदन्यैः किनायुषे ।’

इत्यन्तेनान्योन्यं कर्णाभ्यस्त्याग्नोः संरन्धवचसा सेतानेदकारिणा पाण्डवविजय
प्राप्त्याशान्वितं तोटकमिति ॥

ग्रन्थान्तरे तु—

तोटकस्यान्यथामाधं ब्रुवतेऽधियलं युधाः ।

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—देवि, एवमपि प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किं विहा-
पयामि ॥

आताम्रतामपनयामि विलम्ब एव खासाहृता चरणयोस्तत्र देवि भूर्मा ।

कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुविम्बे हर्तुं क्षमो यदि पर करुणा मयि स्यात् ॥’

संरन्धवचनं यत्तु तोटकं तदुदाहृतम् ॥ ४१ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—प्रिये वासवदत्ते, प्रसीद प्रसीद । वासव-
दत्ता—(अश्रूणि धारयन्ती ।) अञ्जलत्, मा एवं भण । अण्णसइन्ताइं खु ए
दाइं अक्खदाइं ति ।’

यथा च वेणीसंहारे—‘राजा—अये सुन्दरक, कञ्चित्कुशलमद्गराजस्य ।
पुरुषः—ईसलं शरीरमेतत्केण । राजा—किं तस्य किरीटिना हता धौरेया,
सत्त., सारथिः भग्नो वा रथः । पुरुषः—देवे, न भग्नो रथो । भग्नो से
नगोरथो । राजा—(मत्तममन् ।) कथम् ।’ इत्येवमादिना संरन्धवचसा
तोटकमिति ॥

१. ‘आयंपुत्र, सुतमिने सइयमिदम् । आयंपुत्र, वत्तिइ । किन्नाप्याभिवाच्याः
मेवादु नमस्तुभ्यते । काञ्चनमाले, एतेनैव पासेन वज्जानवेनं दुद्धाहम् । पत्तानरि
दुद्धकण्णकानद्राः कुम् ।’ इति च्छाया. २. ‘आयंपुत्र, मैव भण । अण्णसकान्तानि
मन्वेजान्धराति ।’ इति च्छाया. ३. ‘कुशलं शरीरमात्रकेण ।’ इति च्छाया.
४. ‘देव, न भग्नो रथः । भग्नोऽस्य मनोरथः ।’ इति च्छाया.

अथोद्वेग —

उद्वेगोऽरिहता भीतिः

यथा रत्नावल्याम्—‘सागरिका—(आत्मनम् १) कंहं अकिदपुण्डेहि अ-
त्तणो इच्छाए मरितं पि ॥ पारीअदि ।’ इत्यनेन वासवदत्तात् सागरिकाया
भयमित्युद्वेग । यो हि यस्यापकारी स तस्यारि ।

यथा च वेणीसहारे—‘सूतः—(कृत्वा समयम् १) कयमासप एवासी का-
रथराजपुत्रमहावनोत्पातमास्तो भारतिरनुपलब्धसङ्घस्य महाराज । भवतु ।
दूरमपहरामि स्तन्दनम् । कदाचिदयमनार्यो दु शासन इवास्मिन्नप्यनार्यमाच-
रिष्यति ।’ इत्यरिहता भीतिरुद्वेगः ॥

अथ सञ्जम —

शङ्कान्नासौ च सञ्जमः ।

यथा रत्नावल्याम्—‘विदूषकः—(पश्यन् १) कै उण एत्ता । (ससञ्जमन् १)
कथ देवी वासवदत्ता अत्ताण वावादेदि । राजा—(ससञ्जमनुपसर्पन् १) वात्तो
कासौ ।’ इत्यनेन वासवदत्तापुदिगृहीताया सागरिकाया मरणशङ्कया सञ्जम
इति ।

यथा च वेणीसहारे—‘(नेपथ्ये कलकल १) अभ्यत्यामा—(ससञ्जमन् १)
मातुल, मातुल, कष्टम् । एष भ्रातु प्रतिशमद्वभीरु किरीटी सम शरवर्षे-
योधनराधेयावमिद्रवति । सर्वया पीतं शोणित दु शासनस्य भीमेन ।’ इति
शङ्का । तथा ‘(प्रतिद्व सञ्जाम्. सप्रहारः) सूतः—‘भ्रायतां प्रायतां कुमार ।’
इति श्रास । इत्येतान्धां श्रासशङ्काभ्यां दु शासनश्रेणवधसूचकाभ्यां पाण्डव-
विजयश्राप्त्याशान्वित सञ्जम इति ॥

अपाक्षेपः—

गर्भवीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः ॥ ४२ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—वयस्य, देवीप्रसादन मुक्त्वा नाम्यमश्रोपाय
पश्यामि ।’ पुन क्रमान्तरे ‘सर्वया देवीप्रसादन प्रति निष्प्रत्याशीभूता स्म ।’
पुन ‘तत्किमिह स्थितेन देवीमेव गत्वा प्रसादयामि ।’ इत्यनेन देवीप्रसादा-
यत्ता सागरिकासमागमसिद्धिरिति गर्भवीजोद्भेदादाक्षेपः ।

यथा च वेणीसहारे—‘सुन्दरकः—अहवा रिमेत्य देव्वं उ आलहामि ।
तस्स कय एद गिय्मच्छिदमिदुरवज्जनीअस्स परिभूदपिदामहहिदोवदेम-

१. ‘कथमकृतपुण्यैरात्मन इच्छया मर्तुमपि न पार्यते ।’ इति च्छाया २. ‘का
पुनरेषा । कथं देवी वासवदत्तात्मानं व्यापादयति ।’ इति च्छाया. ३. ‘अथवा
किमत्र देवमुपाटमामि । तस्य सत्त्वेतन्निर्भैत्यतस्मिदुरवचनवीजस्य परिभूतपितामहदि-
तोपदेशादुरस्य शत्रुमित्रेणाहनास्त्वमूलस्य कूटविषशक्तिनो पाश्चात्तीकेशप्रहणमु-
मस्य षष्ठ परिणमति ।’ इति च्छाया.

कूरस्म । सज्जिप्योच्छाहणास्त्वमूलस्त कूडविससाहिणो पञ्चासीकेमगदहकुसु-
मस्त फले परिणमेदि ।' इत्यनेन बीजमेव फलेभ्युत्पत्तयाक्षिप्यत इत्याक्षेपः ।

एतानि द्वादश गर्भाङ्गानि प्रात्याशाप्रदर्शकत्वेनोपनिबन्धनीयानि । एषां च
मय्येऽभूत्ताहरणमार्गतोऽकाधिवलाक्षेपायां प्राधान्यम् । इतरेषा यथासम्भवं
प्रयोग इति साज्ञो गर्भसंघिरुक्तः ।

अथावमर्शः—

क्रोधेनावनृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोमनात् ।

गर्भनिर्मिञ्जयीजायः सोऽवमर्शोऽङ्गसंग्रहः ॥ ४३ ॥

अवमर्शनमवमर्शः पर्यालोचनम् । तत्र क्रोधेन वा व्यसनाद्वा विलोमनेन वा
भवितव्यम् । अनेनार्थेनेत्यवधारितैकान्तफलप्राप्त्यवसायात्मा गर्भसंघ्युद्भिप्रवी-
जायसंबन्धो विमर्शोऽवमर्शः । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्केऽग्निविद्रवपर्यन्तो वास-
वदत्ताप्रसन्त्या निरपायरत्नावजीप्राप्त्यवसायात्मा विमर्शो दर्शितः ।

यथा च वैगीसंहारे दुर्योधनसधिराक्षभीमसेनागमपर्यन्त -

‘तौर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निवृत्ते

कर्णाशीविश्रमोर्गिति प्रसन्निते क्षत्येऽपि याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रमसादस्यावशेषे जये

सर्वे जीवितसंशयं वयमनो वाचा समारोपिताः ॥’

इत्यत्र ‘सत्यावशेषे जये’ इत्यादिनिर्विजयप्रत्यर्षिसमस्तभीष्मारिमहाराथवधाद-
वधारितैकान्तविजयावमर्शनादवमर्शनं दर्शितमित्यवमर्शसंधिः ।

तत्प्राप्तसंग्रहमाह—

तत्रापवादसंफेटी विद्रवद्रवशकयः ।

द्युतिः प्रसङ्गदुल्लनं व्यवसायो विरोधनम् ॥ ४४ ॥

प्ररोचना विचलनमादानं च प्रयोदश ।

मयोद्देशं लक्षणमाह—

दोषप्रत्यापवादः स्यात्

यथा रत्नावल्याम्—‘मुसङ्गता—सा शु तवस्त्रिणी भट्टिणीए उज्जङ्गि
णीभित्ति पवारं करिअ ठवायदे अद्धरते ण जाणोअदि कहिपि णीदेति ।

विद्रूपकः—(श्लोके) अद्वैतमिच्छितं कसु कदं देवीए ।’ पुनः । ‘भो वज्रस्र,
मा शु अण्णवा समावेहि । सा शु देवीए उज्जङ्गी पेत्तिदा अद्धे अप्पिअ त्ति
अद्दीइदम् ।’ इत्यादि । ‘अद्दीइदम्’ इति शब्दः । ‘इत्यनेन वासवदत्तादोषप्र-
त्यापनादपवादः ।

- (१) ‘सोऽवमर्श इति सूत्रः’ इति शब्दः. २. ‘सा शु तवस्त्रिणी भट्टिन्योज-
निनी नीपउ इति प्रकारं कृतोन्मिषेऽर्थात् न वापये कुत्रापि नीयेति ।’ इति व्याख्या.
३. ‘अतिनिर्गमं मउ कृत्वं देव्या ।’ इति व्याख्या. ४. ‘भो वज्रस्र, मा सुखन्यथा
प्रभावत । सा शु देव्योन्मिषां प्रेषिता अत्येऽप्यनिति कथितम् ।’ इति व्याख्या.

यथा च वेणोसहारे—‘युधिष्ठिरः—पाथालक, कश्चिदासादिता तं ह्यदुरा-
त्मन कौरवापसदस्य पदवी । पाञ्चालकः—न केवलं पदवी । स एव
दुरात्मा देवीकेशपाशसर्शपातकप्रधानहेतुरपलब्धः ।’ इति दुर्योधनस्य । दोषप्र-
त्यापनादपवाद इति ।

अथ सफेट —

संफेटो रोपभाषणम् ।

यथा वेणोसहारे—‘भो कौरवराज, कृतं धन्धुनाशदर्शनमन्युना । मैवं
विपादं कृया’ । पर्याप्ता पाण्डवा समरायाहमसहाय इति ।

पद्यानां मन्त्रसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ।

दशितस्यात्तशस्त्रस्य तेन सेऽस्तु रणोत्सव ॥

इत्थं श्रुत्वासूयारिमिका निक्षिप्य कुमारयोर्दंष्ट्रिमुक्तवान्भार्तराष्ट्रः—

कर्णेन्दु शासनवधात्तुल्यावेव युवा मम ।

अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं तमेव प्रियसाहस ॥

इत्युत्थाय च परस्परबोधापिक्षेपपरपवाङ्महप्रस्तावितधोरसप्रार्मा—’ इत्यनेन
भोमदुर्योधनयोरन्योन्यरोपसभाषणाद्विजयबीजान्वयेन सफेट इति ।

अथ विद्रव —

विद्रवो घघधन्धादिद्

यथा छलितरामे—

‘येनाहल्य मुखानि साम पठतामत्यन्तमायासित

वात्ये येन हताक्षसुप्रबलप्रत्यर्पणे क्रीडितम् ।

सुध्माक हृदयं स एष विशिखैरापूरितासस्थले

मूर्च्छाघोरतम प्रवेशविषशो बद्धा लवो नीयते ॥’

यथा च रत्नावल्याम्—

‘हर्म्याणां हेमशृङ्गप्रियमिव शिखरैरर्चिषामादधान

सान्द्रोद्यानदुर्माप्रगल्बनपिशुनितात्यन्ततीव्रभितापः ।

कुर्वन्कीडामहीध्र सज्जलजलधरदयामल धूमपातै-

रैष शोषार्तगोपिबन् इह सहस्रैवोत्थितोऽन्तः पुरेऽग्निः ॥’

इत्यादि । पुनः । ‘घासयदत्ता—अज्जउत्त, न कसु अहं अत्तणो कारणादो
भणामि । एसा मए विग्घिण्हिअआए सज्जदा सागरिआ विवज्जदि ।’ इत्यनेन
सागरिकावधधन्धाभिभिर्विद्रव इति ।

अथ द्रव —

द्रवो गुरुतिरस्कृतिः ॥ ४५ ॥

१. ‘आर्यपुत्र, न एतत्त्वहमात्मनः कारणाङ्गणानि । एषा मया निर्गणद्वयया
सयता सागरिका विपद्यते ।’ इति च्छाया.

यमोत्तरचरिते—

‘इहास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते
सुन्दरीदमनेऽप्यसम्प्रयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि शीघ्रवृत्तानामपि पदान्यासन्धरायोवने
यदा कौशलमिन्द्रसुनुदमने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥’

इत्यनेन लवो रामस्य गुणोन्निरस्कारं कृतवानिति श्रवः ।

यथा च वेणीसंहारे—‘युधिष्ठिरः—मगवन् कृष्णाग्रज सुमद्रात्रातः,
ज्ञातिप्रोत्तिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो
इदं सख्यं तदपि ममिदं नानुजस्यार्जुनेन ।
तुभ्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहवन्धः
कोऽयं पत्न्या यदसि विगुणो मन्दभाग्ये मयोत्थम् ॥’

इत्यादिना बलमर्दं शुभं युधिष्ठिरन्तिरस्त्ववानिति द्रष्टव्यः ।

अथ शक्ति —

विरोधशमनं शक्तित्

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—

सज्जायैः क्षपयैः प्रियेण बचसा चित्तानुदृष्ट्यायिकं
बैलस्येण परेण पादपतनेवांस्यैः सखीनां मुहुः ।
प्रत्यासत्तिमुपागता न हि तथा देवी हृदया यथा
प्रक्षाल्यैव तमैव बाष्पसञ्चितैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥’

इत्यनेन मागरिकाख्यामविरोधवासवदत्तासोमोदशमनाच्छक्तिः ।

यथा योत्तरचरिते श्रवः श्राद्ध—

‘विरोधो विधामः प्रसरति रमो निर्मुक्तिरन-
स्तदौदन्यं ह्यपि प्रवति विनयः प्रह्वयति मान् ।
क्षत्रिस्तस्मिन्ष्टे किमपि परवानस्ति यदि वा
महार्पणीयानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥’

अथ युतिः—

तर्जनोद्वेजने युतिः ।

यथा वेणीसंहारे—‘एतच्च वचनमुपश्रुत्वा रामात्रवत्य सकलद्विद्वज्जपरिताप्रा-
तिरिक्तमुद्गान्तमल्लिखत्ततस्तुलं त्रामोदूतनकपाह्मालोच्य सरःसञ्चितं भैरवं
च गर्विता कुमारद्वन्द्वोदरेणानिहितम् ।

जन्नेन्दोरमले कुले व्यपदिशम्यरापि भल्ले गदां
मां दुःशासनद्येयशोन्वितमुराशीवं सिधुं भाषसे ।
दर्यान्धो मधुकैटभद्विरि हरावन्मुदत्तं चेष्टन्ने
भग्नसावृपसो विह्वान समरं पद्मेऽधुना लीदसे ॥’

इत्यादिना 'स्यक्तोत्थित सरमसम्' इत्यनेन दुर्वचनजलाबलोडनाभ्या दुर्योध-
नतर्जनोद्वेजनकारिभ्या पाण्डवविजयानुकूलदुर्योधनोत्थापनहेतुभ्या भीमस्य
सुतिरुक्ता ।

अथ प्रसन्न —

गुरुकीर्तनं प्रसन्नम्

यथा रत्नावल्याम्—'देव, यासौ सिंहलेश्वरेण खडुहिता रत्नावली नामायु-
ष्मती वासवदत्ता दम्पामुपश्रुत्य देवाय पूर्वप्रार्थिता सती प्रतिदत्ता ।' इत्यनेन
रत्नावल्या लाभानुकूलामिजनप्रकाशिना प्रसन्नाद्गुरुकीर्तनेन प्रसन्नम् ।

तथा मृच्छकटिकायाम्—'चाण्डालकः—एष सागरदत्तस्व मुञ्चो अन्व-
विणभक्षस्व नत्ता चालदत्तो वाचादिदुं वज्रघ्णणीभदि । एदेण किळ गणिआ
वसन्तसेणा सुवर्णलोभेण वाचादिद ति । चारदत्तः—

मखशतपरिपूत गोप्रमुद्गातित यत्सदसि निविडं चैत्यमङ्गवोपै पुरस्ताद ।

मम निधनदशाया वर्तमानस्य पापैस्तदसदृशमनुष्यैर्बुध्यते घोषणायाम् ॥'

इत्यनेन चारदत्तवधाम्युदयानुकूलं प्रसन्नाद्गुरुकीर्तनमिति प्रसन्नम् ।

अथ छलनम्—

छलनं चावमाननम् ॥ ४६ ॥

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—अहो निरनुरोधा मयि देवी ।' इत्यनेन वास-
वदत्तप्रेक्षासपादनाद्वत्सराजस्यावमाननाच्छलनम् ।

यथा च रामाभ्युदये सीताया परित्यागेनावमाननाच्छलनमिति ।

अथ व्यवसाय —

व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः

यथा रत्नावल्याम्—'चन्द्रजालिकः—

किं धरणीए मिअहो आभासे महिहरो जले जलणो ।

मज्झण्हम्मि पओसो दाविज्जउ देहि आपणित्तम् ॥

अहवा किं बहुणा जम्पिएण ।

मज्झ पइण्णा एसा भणामि हिअएण जं महत्ति ददुम् ।

तं ते दावेमि फुड गुरुणो मन्तप्पहावेण ॥'

इत्यनेन चन्द्रजालिको मिथ्याप्रिसन्नमोत्थापनेन वत्सराजस्य हृदयस्थसागरिकादर्श-
नानुकूलं स्वशक्त्यामिष्कृतवान् ।

१. एष सागरदत्तस्व मुञ्च आर्यमिनवदत्तस्व नत्ता चारदत्तो व्यापादयितुं वध्य-
स्यान् नीयते । एनेन किळ गणिका वसन्तसेना सुवर्णलोभेन व्यापादितेति ।' इति
च्छाया २ 'किं धरण्यां मृगाङ्ग आकाशे महीपते जले ज्वलनः । मध्याह्ने प्रदोषे
दश्यता देशाश्रितम् ॥ अथवा किं बहुना जम्पितेन । मम प्रतिज्ञेया भणामि हृदयेन
यदान्दसि द्रष्टुम् । तत्ते दर्शयामि श्रुतं गुणैर्महत्प्रभावेण ॥' इति च्छाया.

यथा च वेणीसहारे—

‘नूनं तेनाद्य वीरेण प्रतिग्रामह्वमीरणा ।

वध्यते केशपाशस्ते स चास्याकर्षणे क्षमः ॥’

इत्यनेन युधिष्ठिरः स्वदण्डशक्तिमाविष्करोति ।

अथ विरोधनम्—

‘संरन्धानां विरोधनम् ।

यथा वेणीसहारे—‘राजा—रे रे मदत्तनय, किमेवं वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितव्यमात्मकर्म खाधसे । अपि च ।

कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा

प्रत्यक्षं भूपतीना मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।

अस्मिन्वैराज्यबन्धे तव किमपकृतं तर्ह्येता ये नरेन्द्रा

बाह्योर्वायति सारद्रविणशुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥

(नीम-कोप नाट्यति ।) अञ्जुनः—आर्य, प्रसीद । किमत्र कोपेन ।

अप्रियाणि करोत्येष वाचा क्षणो न कर्मणा ।

इतन्नात्स्यतो दुःखी प्रतापैरस्य का व्यथा ॥

भीमः—अरे भरतकुलकलह,

अद्यैव किं न विद्यजेयमहं भवन्तं दुःशासनानुगमनाय कटुप्रतापिन् ।

विभ्रं गुरु न कुरुतो यदि मत्कराग्रनिर्मियमानरणितास्थनि ते शरीरे ॥

अन्यच्च मूढ,

शोकं जीवप्रयनसलिलैर्यत्परित्याजितोऽसि

भ्रातुर्वैद्य स्थलविदलने यच्च साक्षीकृतोऽसि ।

आसीदेतत्तव कुटुम्बेः कारणं जीवितस्य

कुदे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥

राजा—दुरात्मन् भरतकुलापसद पाण्डवपशो, नाहं भवानिव विकल्पनाप्र-
गल्भः । किं तु ।

इत्यन्ति नचिरात्सुप्तं बान्धवास्त्वा रणाङ्गणे ।

मद्भद्राभिभवसोऽस्थिवेनिकामह्वमीषणम् ॥’

इत्यादिना सरन्ध्रयोर्भीमदुर्योधनयोः स्वशत्रुयुक्तिविरोधनमिति ।

अथ प्ररोचना—

सिद्धामन्त्रणतो आनिर्हर्षिक्रा स्यात्प्ररोज्जता ॥ ५७ ॥

यथा वेणीसहारे—‘पाञ्चाटकः—अहं च देवेन चक्रपाणिना’ इत्युप-
कम्प्य ‘कृतं संदेहेन ।

पूर्यन्ता गलितेन रत्नकलया राज्याभिषेकाय ते

कृष्णालन्तचिरोज्जिते च कवरीबन्धे करोतु क्षणम् ।

रामे शातकुटारमाभुरकरे क्षत्रहृमोच्छेदिनि

क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुत सशयः ॥'

इत्यादिना 'मङ्गलानि कर्तुमाशाययति देवो युधिष्ठिरः ।' इत्यन्तेन प्रौढीकेश-
सयमनयुधिष्ठिरराज्याभयेकयोर्भाविनोरपि सिद्धत्वेन दर्शिका प्ररोचनेति ।

अथ विचलनम्—

विफल्याना विचलनम्

यथा वेणीसहारे—'भीमः—तात, अम्ब,

सकलरिपुजयाशा यत्र यदा सुतेस्ते तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राषामुतस्य प्रणमति पितरौ वा मय्यमः पाण्डवोऽयम् ॥

अपि च । तात,

चूर्णिताशेषवीरव्य क्षीवो दुःशासनाद्युक्ता ।

भङ्गा सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽर्थं शिरसाघति ॥'

इत्यनेन विजयधीजानुगतस्वगुणाविष्करणाद्विचलनमिति ।

यथा च राजावल्याम्—'योगंधरायणः—

देव्या मद्रचनाद्ययाम्युपगतः पर्युर्वियोगस्तदा

सा देवस्य कलप्रस्रपटनया दुःखं मया स्थापिता ।

तस्या प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभं प्रभो

सत्यं दर्शयितुं तथापि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥'

इत्यनेनान्यपरेणापि योगंधरायणेन 'मया जगत्स्वामित्वानुचण्डी कन्यालाभो
वत्सराजस्य कृतः ।' इति स्वगुणानुमीर्तनाद्विचलनमिति ।

अथादानम्—

आदानं कार्यसंप्रहः ।

यथा वेणीसहारे—'भीमः—ननु भो समन्तपथकसचारिणः,

रक्षो नाहं न भूतं रिपुधिरजलाश्रयिताहः प्रह्वामं

निस्त्रीणोऽप्रतिज्ञाजलनिधिगहनं क्रोधनं क्षत्रियोऽस्मि ।

भो भो राजन्यवीरा समरशिक्षिशिखादग्धशेषा कृतं व-

स्त्रासेनानेन छीनेर्हंतकरिदुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥'

इत्यनेन समस्तरिपुवधकार्यस्य सृष्टीतत्तादादानम् ।

यथा च राजावल्याम्—'सागरिका—(दिशोजलोत्पत्तिः) दिदिष्वा सम-

न्तादो पञ्जलिदो भवन्तं दुःखवहो अथ करिस्तदि दुःखावसानम् ।' इत्यनेना-

न्यपरेणापि दुःखावसानकार्यस्य संप्रहादादानम् । यथा च 'जगत्स्वामित्वलाभः

प्रभोः' इति दर्शितमेवम् । इत्येतानि त्रयोदशावमर्शाङ्गानि । तत्रैतेषामपवाद-

शक्त्यवगायप्ररोचनादानानि प्रधानानीति ।

१. 'दिष्टा समन्तात्प्रज्वन्ति भगवान्दुःखवहोऽथ करिष्यति दुःखावसानम् ।' इति
च्छाया.

अथ निर्वहणसधि—

वीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ॥ ४८ ॥

पेकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।

यथा वेणीसंहारे—'कञ्चुकी—(उपसृत्य सहस्रम् ।) महाराज, वर्धते वर्धते । अयं सत्तु कुमारभीमसेनः सुयोधनसत्तजारुणीकृतसकलशरीरो दुर्लभ-
व्यक्तिः ।' इत्यादिना द्रौपदीवेशसयमनादिमुखसंभ्यादिवीजाना निजनिजस्था-
नोपक्षिप्तानामेकार्थतया योजनम् ।

यथा च रत्नावल्यां सागरिकारत्नावलीवसुभूतिवाभ्रव्यादीनामर्यानां मुखस-
ंध्यादिषु प्रकीर्णानां वत्सराजैककार्यायंलम् । 'वसुभूतिः—(सागरिका निर्वण्या-
पवार्यं ।) बाभ्रव्य, सुसहशीयं राजपुत्र्या ।' इत्यादिना दर्शितमिति निर्वह-
णसधिः ।

अथ तद्वहानि—

संधिर्विंधोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ॥ ४९ ॥

प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषोपगृहणाः ।

पूर्वभाषोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥ ५० ॥

मयोद्देशं लक्षणमाह—

संधिर्वीजोपगमनं

यथा रत्नावल्याम्—'वसुभूतिः—बाभ्रव्य, सुसहशीयं राजपुत्र्या । बा-
भ्रव्यः—ममाप्येवमेव प्रतिभाति ।' इत्यनेन नायिकावीजोपगमात्संधिरिति ।

यथा च वेणीसंहारे—'भीमः—भवति यज्ञवेदिसमवे, स्मरति भवती यत्त-
न्मयोक्तम् ।

चयञ्जजप्रमितचण्डगदाभिघातसधूर्णेतोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्थानावबज्रपनशोणितशोणपाणिहस्तंसमिष्यति कचास्त्रव देवि भीमः ॥'

इत्यनेन मुखोपक्षिप्तस्य बीजस्य पुनरुपगमात्संधिरिति ।

अथ विवोध —

विवोधः कार्यमार्गणम् ।

यथा रत्नावल्याम्—'वसुभूतिः—(निरूप्य ।) देव, कुत इयं कन्यका ।

राजा—देवी जानाति । घासचदत्ता—यंजदत्त, एसा सागरादो पावि-
अति भनिअ अमञ्जजोगन्धराअणेण मम हृदये निहिता । अदो जेव सागरि-
अति सहावीअदि । राजा—(आत्मगतम् ।) यौगंधरायणेन न्यस्ता । कथमर्त्ता
ममानिवेद्य करिष्यति ।' इत्यनेन रत्नावलीलक्षणकार्यान्वेपणाद्विवोधः ।

यथा च वेणीसंहारे—'भीमः—सुयत्तु सुयत्तु मानार्यः क्षणमेकम् । युधि-

१. 'आयेपुत्र, एसा सागरात्मासेति भगित्वात्मात्ययोगधरायणेन मम हस्ते निहिता ।

अन एव सागरिकेति शब्दने ।' इति चट्टाया.

ष्टिरः—विमपरमवशिष्टम् । 'भीमः—सुमहदवशिष्टम् । सयमयामि तावद्-
नेन दुःशासनशोणितोक्षितेन पाणिना पाशत्वा दुःशासनावष्टुष्ट केशहस्तम् ।
युधिष्ठिरः—गच्छतु भवान् । अनुभवतु तपस्विनी वेणीसंहारम् ।' इत्यनेन
केशसयमनकार्यस्यान्वेपणाद्विवोध इति ।

अथ ग्रयनम्—

ग्रयनं तदुपक्षेपो

यथा रत्नावल्याम्—'यौगंधरायणः—देव, क्षम्यता यरेवस्यानिवैद्य
मयैतत्कृतम् ।' इत्यनेन वत्सराजस्य रत्नावलीप्रापणवार्योपक्षेपाग्रयनम् ।

यथा च वेणीसंहारे—'भीमः—राजासि, न खलु मयि जीवति सहर्तव्या
दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिना, तिष्ठतु तिष्ठतु । स्वयमेवाह सहारामि ।'
इत्यनेन द्रौपदीकेशसयमनकार्यस्योपक्षेपाग्रयनम् ।

अथ निर्णयः—

ऽनुभूताद्या तु निर्णयः ॥ ५१ ॥

यथा रत्नावल्याम्—यौगंधरायणः—(कुनाञ्जलिः ।) देव, श्रूयताम् ।
इयं सिंहलेश्वरदुहिता सिद्धादेवेनोपदिष्टा, योऽस्याः पाणिं ग्रहीष्यति स सार्व-
भौमो राजा भविष्यति । तत्प्रत्ययादस्माभिः स्वाम्यर्थे बहुशः प्रार्थ्यमानापि
सिंहलेश्वरेण देव्या वासवदत्तायाधित्तवेदं परिहरता यदा न दत्ता, तदा लाव-
ण्ये देवी दग्धेति प्रसिद्धमुत्पाद्य तदन्तिकं बाधन्त्यः प्रद्वितः ।' इत्यनेन यौगं-
धरायणः स्वानुभूतमर्थं व्यापितवानिति निर्णयः ।

यथा च वेणीसंहारे—'भीमः—देव देव अजातशत्रो, काद्यापि दुर्योधन-
हृत्तक । मया हि तस्य दुरात्मनः

भूमी क्षिप्त्वा शरीरं निहितमिदमसूक्ष्मवन्दनाभं निजाज्ञे

लक्ष्मीरार्ये निपिका चतुर्दधिपय सीमया सार्धमुर्व्या ।

मृत्वा मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्गणार्मी

नामैकं यद्ग्रीवापि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥'

इत्यनेन स्वानुभूतार्थकथनानिर्णय इति ।

अथ परिभाषणम्—

परिभाषा मिथो जल्पः

यथा रत्नावल्याम्—रत्नावली—(आत्मगतम् ।) कैआवराहा देवी एष
सङ्गुणोमि सुहं दंशिडुम् । वासवदत्ता—(मासम् । पुनर्वाह प्रसार्यं ।) ऐहि
अयि गिदुरे, इदानीं पि वन्धुसिंहो दंशेहि । (अपवार्यं) अम्बउत्त, लज्जामि

१. 'इतापराधा देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शयितुम् । इति च्छाया. २. 'एहि अयि
निधुरे, इदानीमपि वन्धुसिंहो दंशेहि । आर्यपुत्र, लज्जे खल्वहमनेन वृक्षमत्वेन ।
तदुपपन्नपाशा वन्धनम् ।' इति च्छाया

वसु अहं इमेना तिसंसत्तणेन । ता उहुं अवणेहि से बन्धनम् । राजा—
ययाह देवी । (बन्धनमपनयति) वासवदत्ता—(वसुमूर्ति निर्दिश्य ।) अत्र,
अमचयोगन्यरायणेन दुस्त्रणीकदहि लेण जाणन्तेण विणाचक्खिदम् ।’ इत्यने-
नान्योन्यवचनात्परिभाषणम् ।

यथा च वेणीसंहारे—‘भीमः—कृष्ण येनास्ति राज्ञां सदस्ति नृपशुना तेन
दुःशासनेन ।’ इत्यादिना ‘कासौ मानुमवी योपहसति पाण्डवदारान् ।’ इत्य-
न्तेन भाषणात्परिभाषणम् ।

अथ प्रसाद —

प्रसादः पर्युपासनम् ।

यथा रत्नावल्याम्—‘देव, धम्यताम् ।’ इत्यादि दर्शितम् ।

यथा च वेणीसंहारे—‘भीमः—(श्रीपरीशुपस्य ।) देवि पाञ्चालराजत-
नये, दिव्या बर्धसे रिपुकुलक्षयेन ।’ इत्यनेन शीपया भीमसेनेनाराधितत्वात्प्र-
साद इति ।

अथानन्दः—

आनन्दो वाञ्छितावाप्तिः

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—ययाह देवी । (रत्नावली गृह्णाति ।)’

यथा च वेणीसंहारे—‘श्रीपदी—नाथ, विमुमरिदस्मि एदं वावारम् ।
नाथस्म प्पसादेण पुणो तिन्निस्सम् । (केशान्वाप्नोति ।)’ इत्याभ्यां प्रार्थितर-
त्नावलीप्राप्तिदेशसंयमनयोर्वत्सराजश्रीपदीभ्यां प्राप्तत्वादानन्दः ।

अथ समयः—

समयो दुःखनिर्गमः ॥ ५२ ॥

यथा रत्नावल्याम्—‘वासवदत्ता—(रत्नावलीनास्ति ।) सैमस्सस समय-
स्सस वहिणि ए ।’ इत्यनेन भगिन्योरन्योन्यसमागमेन दुःखनिर्गमात्समयः ।

यथा च वेणीसंहारे—‘भगवन्, कुतल्लस्स विज्जादन्धस्स भगवान्पुराण-
पुरय- स्वमेव नारायणो मद्द्वान्धाशसे ।

कृतगुरमददादिशोमसंभूतमूर्ति शुनिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम् ।

अन्ननरमचिन्त्यं चिन्तयित्वापि न त्वां भवति जगति दुःखी किं पुनरेव दृष्ट्वा ॥’
इत्यनेन दुर्धृष्टिरदुःखापगमं दर्शयति ।

अथ कृतिः—

कृतितर्कधार्यशमनं

यथा रत्नावल्याम्—‘राजा—को देव्याः प्रसादं न बहु मन्यते । वास-

१. ‘आर्ये, जनात्ययौगंधरायणेन दुर्वर्जकृतास्मि तेन जानतादि नाचक्षितन् ।’
इति च्छाया. २. ‘नाथ, विगृह्णास्म्येत व्यावारम् । नाथस्स प्रसादेन पुनः
तिन्निन्ध्यानि ।’ इति च्छाया. ३. ‘सनायहिदे सनायहिदि भगिनिदे ।’ इति च्छाया.

यदत्ता—अञ्जलत, दूरे से मादुलम् । ता तथा करेसु जघा बन्धुधनं न मुमरेदि ।' इत्यन्योन्यवचसा लब्धाया रत्नावल्या राज्ञ मुञ्चिष्य उपशमनात्कृ-
तिरिति ।

यथा च धेणीसहारे—'कृष्णः—एते राज्ञ भगवन्तो व्यासवाल्मीकि—'
इत्यादिना 'अभिषेकमारब्धवन्तस्तिष्ठन्ति ।' इत्यनेन प्राप्ताराज्यस्याभिषेकमद्रलैः
स्थिरीकरणं कृति ।

अथ भाषणम्—

मानाद्यासिञ्च भाषणम् ।

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति ।

यातो निष्कमपादुरारमसमता प्राप्तेयमुर्वीतले

सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकदेतुः प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाभिता कोशला

किं नास्ति त्वयि सत्यमात्रवृत्तने यस्यै करोमि स्पृहाम् ॥'

इत्यनेन कामार्थमानादिछाभाद्भाषणमिति ।

अथ पूर्वभावोपगूहने—

कार्यदृष्ट्यद्भुतप्राप्ती पूर्वभाषोपगूहने ॥ ५३ ॥

कार्यदर्शनं पूर्वभाष । यथा रत्नावल्याम्—योगंधरायणः—एव विहाय
भगिन्या सप्रति करणीये देवी प्रमाणम् । वासयदत्ता—कुडं ज्यै किं न
भवेति । पडिवाएहि से रक्षणमालं ति ।' इत्यनेन 'वत्सराजाय रत्नावली दीय-
ताम् ।' इति कार्यस्य योगंधरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्तया दर्शनात्पूर्व-
भाव इति ।

अद्भुतप्राप्तिरुपगूहनम् । यथा धेणीसहारे—'(नेपथ्ये ।) महाराजमरानलद-
ग्धशेषाय स्वस्ति भवते राजन्यलोकाय ।

श्लोधान्धर्मस्य मोक्षरक्षतनरपतिभि पाण्डुपुत्रे कृतानि

प्रत्यार्शं मुक्तकेशान्वनुदिनमधुना पार्थिवान्त पुतलि ।

कृष्णायाः केशपाश कुपितयमसखो धूमनेतु वुरुणा

दिष्ट्या यद्ध प्रजाना निरमनु निघन स्वस्ति राजन्यकेन्य ॥

युधिष्ठिरः—देवि, एष ते मूर्धजाना सहारोऽभिनन्दितो नमस्तत्तत्चारिणा
तिद्वजनेन ।' इत्येतेनाद्भुतार्थप्राप्तिरुपगूहनमिति । लब्धवार्थमनात्कृतिरपि
भवति ।

अथ काव्यसंहार —

चरासिः काव्यसंहारः

१. 'आवैपुत्र, दूरेऽस्या मानुजुलम् । तत्तथा कुर्वन् यथा बन्धुजन न क्षरति ।' इति
च्छाया. २. 'स्पृष्ट्येव किं न नयति । प्रतिपादयामै रत्नमालामिति ।' इति च्छाया.

यथा—‘किं ते भूय प्रियमुपकरोमि ।’ इत्यनेन काव्यार्थसंहरणात्काव्यसं-
हार इति ।

अथ प्रशस्तिः—

प्रशस्तिः शुभशंसनम् ।

यथा वेणीचहारे—‘श्रीततरश्चेद्भवान्, तदिदमेवमस्तु ।

अवृषणमसि कामं जीव्यावनः पुरपायुषं

भवतु भगवद्भक्तिर्द्वैतं विना पुरयोत्तमे ।

कलितभुवनो विद्वद्भुगुणेषु विशेषवि-

त्सततमुकृती भूयाद्भूपः प्रसाधितमण्डलः ॥’

इति शुभशंसनाप्रशस्तिः । इत्येतानि चतुर्दश निर्वहणाहानि । एवं चतुःपद्य-
श्चसमन्विता पद्यसंभयः प्रतिपादिताः ।

पद्यप्रकाराणां प्रयोजनमित्याह—

उक्ताङ्गानां चतुःपद्यः षोढा चैषां प्रयोजनम् ॥ ५४ ॥

कानि पुनस्तानि पद्यप्रयोजनानि—

इष्टस्यार्थस्य रचना गोप्यगुप्तिः प्रकाशनम् ।

रागः प्रयोगस्याश्रयं वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ॥ ५५ ॥

विवक्षितार्थनिबन्धन गोप्यार्थगोपनं प्रकाश्यार्थप्रकाशनमभिनेयरागद्विध-
मन्कारित्वं च काव्यस्येतिवृत्तस्य विस्तर इत्यङ्गैः पद्यप्रयोजनानि संपाद्यन्त इति ।

पुनर्वस्तुविभागमाह—

द्वेधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्यापीह वस्तुनः ।

सूच्यमेव भवेत्किञ्चिद्दृश्यध्वन्यमथापरम् ॥ ५६ ॥

कीदृक्सूच्यं कीदृग्दृश्यध्वन्यमित्याह—

नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः ।

दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥ ५७ ॥

नूच्यस्य प्रतिपादनप्रकारमाह—

अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।

विष्कम्भचूलिकाङ्गास्याङ्गावतारप्रवेशकैः ॥ ५८ ॥

तत्र विष्कम्भः—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ ५९ ॥

अतीतानां भाविना च क्यावयवानां शर्षको मध्यमेन मध्यमाभ्यां वा
पात्राभ्यां प्रयोजितो विष्कम्भ इति ।

स द्विविधः—शुद्धः संकीर्णश्चेत्याह—

एकानैककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ।

एकेन द्वाभ्यां वा मध्यमपात्राभ्यां शुद्धो भवति । मध्यमपात्रपात्रैर्युगपत्प्र-
योजितः संकीर्ण इति ।

दशरूपके

अथ प्रवेशक —

तद्वदेवानुदात्तोभ्या नीचपात्रप्रयोजितः ॥ ६० ॥

प्रवेशोऽङ्गद्वयस्यान्तः शेषार्थस्योपसूचकः ।

तद्वदेवेति भूतमविष्यदर्शज्ञापकत्वमिति दिश्यते । अनुदात्तोभ्या नीचेन नीचैर्वा पात्रे प्रयोजित इति विष्कम्भलक्षणापवादः । अङ्गद्वयस्यान्त इति प्रथमाद्वा प्रतिषेध इति ।

अथ धूलिका—

अन्तर्जयनिकासंस्थैर्धूलिकार्यस्य सूचना ॥ ६१ ॥

नेपथ्यपात्रेणार्थसूचनं धूलिका । यद्योत्तरचरिते द्वितीयाङ्गस्यादौ—

‘(नेपथ्ये ।) स्नापत तपोचनाया । (तन. प्रविशति तपोचना ।)’ इति नेपथ्य-
पात्रेण वास्तविकयात्रेयीसूचनानूलिका ।

यथा वा धीरचरिते चतुर्थाङ्गस्यादौ—‘(नेपथ्ये ।) भो भो वैमानिका., प्रव-
त्यन्ता प्रवत्यन्ता मङ्गलानि ।

कृशार्वान्तेवासी जयति भगवान्कौशिकमुनि

सहस्राशौर्यशे जगति विजयि क्षत्रमधुना ।

विजेता क्षत्रारेजंगदभयदानमतधर

गरज्यो लोकाना दिनकरकुलेन्दुर्विजयते ॥’

इत्यत्र नेपथ्यपात्रेर्द्वै रामेण परशुरामो जित इति सूचनानूलिका ।

अथाङ्गास्यम्—

अङ्गान्तपात्रैरङ्गास्यं छिन्नाङ्गस्यार्थसूचनात् ।

अङ्गान्त एव पात्रमङ्गान्तपात्रम् । तेन विच्छिष्टस्योत्तराङ्गमुखस्य सूचनं तद्व-
शेनोत्तराङ्गावतारोऽङ्गास्यमिति । यथा धीरचरिते द्वितीयाङ्गान्ते—‘(प्रविश्य ।)
सुमन्त्र.—भगवन्ती वसिष्ठमिश्रामित्रौ भवत. समागंभानाहुयत । इतरे—
क भगवन्ती । सुमन्त्रः—महाराजदशरथस्यान्तिके । इतरे—तदनुरोधात्-
त्रैव गच्छाम ।’ इत्याहसमाप्तौ ‘(ततः प्रविशन्त्युपरिष्ठ वसिष्ठमिश्रामित्रपरशु-
रामा. ।)’ इत्यत्र पूर्वाङ्गान्त एव प्रतिष्ठेन सुमन्त्रपात्रेण सतानन्दजनककथार्थ-
विच्छेद उत्तराङ्गमुपसूचनादङ्गास्यमिति ।

अथाङ्गावतार —

अङ्गावतारस्तथाङ्गान्ते पातोऽङ्गस्यापिमागतः ॥ ६२ ॥

एभिः संसूचयेत्सूच्यं इत्यङ्गद्वयः प्रदर्शयेत् ।

यत्र प्रविष्टमात्रेण सूचितमेव पूर्वाङ्गमिच्छिन्नार्थतयवाङ्गान्तरमापतति प्रवे-
शकविष्कम्भकादिशून्य सोऽङ्गावतारः । यथा मालविकाग्निमित्रे प्रथमाङ्गान्ते—

१. ‘अन्ते’ इति पाठः . २. ‘अन्तर्जयनिका’ इति पाठः.. ३. ‘पात्राङ्गस्य’
इति पाठः..

'विद्रूपकः—तेन हि दुर्वेवि देवीए पेक्खागेहं गदुअ सत्तीदोवअरणं करिअ तत्थभवदो दूदं विसज्जेव । अथवा मुदङ्गसदो जेव णं उत्थावयिस्सदि ।' इत्यु-
पक्रमे मृदङ्गशब्दश्रवणादनन्तरं सर्वाण्येव पात्राणि प्रथमाद्भुप्रक्रान्तपात्रसंका-
न्तिदर्शनं द्वितीयाद्वादावारमन्त इति प्रथमाद्धार्याविच्छेदेनैव द्वितीयाद्वादावत-
रणादङ्गावतार इति ।

पुनश्चिधा वस्तुविभागमाह—

नाट्यधर्ममपेक्ष्यैतत्पुनर्वेस्तु त्रिधेप्यते ॥ ६३ ॥

केन प्रकारेण त्रिधं तदाह—

सर्वेषां नियतस्यैव ध्राव्यमध्राव्यमैव च ।

तत्र ।

सर्वध्राव्यं प्रकाशं स्यादध्राव्यं स्यगतं मतम् ॥ ६४ ॥

सर्वध्राव्यं यद्वस्तु तत्प्रकाशमित्युच्यते । यत्तु सर्वस्याध्राव्यं तत्संगतमिति
शब्दाभिधेयम् ।

नियतध्राव्यमाह—

द्विधान्यन्नाट्यधर्माण्यं जनान्तमपवारितम् ।

अन्यत्तु नियतध्राव्यं द्विप्रकार जनान्तिकापवारितमेवेन ।

तत्र जनान्तिकमाह—

त्रिपताकाकरेणान्यानपचार्यान्तरा कथाम् ॥ ६५ ॥

अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।

मस्य न ध्राव्य तस्यान्तर ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलं वक्रानामिकत्रिपताकालक्षणं कर
कुलान्येन सह यन्मन्त्र्यते तज्जनान्तिकमिति ।

अपापवारितम्—

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्यापवारितम् ॥ ६६ ॥

परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति ।

नाट्यधर्मप्रसङ्गादाकाशभाषितमाह—

किं ब्रवीत्येवमित्यादि विनापात्रं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ ६७ ॥

स्यार्थं ।

अन्यान्यपि नाट्यधर्माणि प्रथमकल्पादीनि कैश्चिदुदाहृतानि । तेषामभारती-
यत्ताग्रामभालाप्रविष्टानां तेषां विदेशभाषात्मकलाभाट्यधर्मत्वाभावाद्भक्षणं नो-
क्तमित्युपसंहरति—

इत्याद्यशेषमिह वस्तुविभेदजातं

रामायणादि च विभाव्य गृहत्कथां च ।

१. 'तेन हि द्वावपि देव्याः प्रेक्षागेहं गत्वा संगीतकोपकरणं कृत्वा तत्प्रभवदो
दूतं विसर्जयेयन् । अथवा मृदङ्गशब्द एवैनमुत्थापयिष्यति ।' इति चट्याया.

आसूत्रयेत्तदनु नेहरुसानुगुण्या-

चित्रां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चैः ॥ ६८ ॥

बहुनिमेदजातं बहु वर्णनीयं तस्य विभेदज्ञानं नामभेदा । रामायणादि
बृहत्कथा च शुणाद्व्यनिर्मिता विभाव्य आलोच्य । तदनु एतदुत्तरम् । नैत्रिति ।
नेता वक्ष्यमाणलक्षणः, रसाद्य तेषामानुगुण्याचित्रा चित्ररूपा कपीमाख्यादि-
काम् । चारुणि यानि वचांसि तेषां प्रत्यैर्वित्सारामुपवेदनुप्रपञ्चेत् । तत्र
• बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसम्—

‘बाणस्यनाम्ना सेनाय शकटालयहे रहः ।

इत्सा मित्राय सहसा सपुत्रो निहतो वृष ॥

योगानन्दयश शेपे पूवेनन्दमुतस्तत ।

चन्द्रशुभ्र इतो राजा बाणस्येन मर्हजसा ॥’

इति बृहत्कथायां सूचितं श्रीरामायणोक्तं रामकथादि हेयम् ॥

इति श्रीविष्णुमनोर्धनिकस्य कृता दशरूपारवलोके

प्रथमः प्रकाशः समाप्तः ।

द्वितीयः प्रकाशः ।

रूपकानामन्योन्यं मेदसिद्वये वस्तुनेदं प्रतिपाद्येदानीं नायकमेदः प्रति-
पाद्यते—

नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः ।
रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रुढवंशः स्थिरो युवा ॥ १ ॥
बुध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।
शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥ २ ॥

नेता नायको विनयादिगुणसंपन्नो भवतीति ।

तत्र विनीतः । यथा वीरचरिते—

‘यद्गद्गद्वादिभिदपासितबन्धपादे विद्यातपोव्रतनिधौ तपतां वरिष्ठे ।
दैवान्कृतस्त्वयि मया विनयापचारस्तत्र प्रसीद भगवन्नयमञ्जलिस्ते ॥’

मधुर प्रियदर्शनः । यथा तत्रैव—

‘राम राम नयनाभिरामतानाशयस्य सदृशी समुद्रहनु ।
अप्रनश्यद्गुणरामणीयकः सर्वयैव हृदयगमोऽस्ति मे ॥’

त्यागी सर्वस्वदायकः । यथा—

‘त्वं कर्णं शिभिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ।
ददा दधीचिरस्थानि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ॥’

दक्षः क्षिप्रकारी । यथा वीरचरिते—

‘रुद्रैर्दूजसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्प्रभो
रामस्य त्रिपुरान्तकृदिविषदो तेजोभिरिदं धनुः ।
शुङ्गारः कलमेन यदुदचले बल्लेन दोर्दण्डक-
स्तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च ममं च तद ॥’

प्रियंवदः प्रियवार्ता । यथा तत्रैव—

‘उत्पत्तिर्जनदमितः स भगवान्देवः पिनाकी गुरु-
र्वयं यत्तु ॥ तद्विरा पथि ननु व्यक्तं हि तत्कनेभिः ।
त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितनदीनिर्व्याजदानावधिः
सत्यव्रततपोनिधेर्भगवतः किं वा न लोकोत्तरम् ॥’

रक्तलोकः । यथा तत्रैव—

‘अप्याश्राना वद्यवायं तनूजस्तेनाद्यैव स्वामिनस्ते प्रसादात् ।
राजन्वन्तो रामभद्रेण राज्ञा लब्धत्तेनाः पूर्वाकामाश्रयामः ॥’

एवं शौचादिष्वप्युदाहार्यम् । तत्र शौचं नाम मनोर्नैर्मत्त्यादिना कामाद्यन-
भिभूततम् । यथा रघौ—

‘हा त्वं शुभे कस्य परेप्रहो वा किं वा मदभ्यागनकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्ता वयिनां रघूनां मनः परस्वीतिमुत्तमवृत्ति ॥’

वाची । यथा हनुमथादये—

‘वाहोबलं न विदितं न च कामुक्कस्य त्रयम्बकस्य तन्निमा तत एष दोषः ।
तथापले परशुराम मम ह्रमस हिम्मस दुर्निष्ठितानि मुदे गुरुणाम् ॥’

हृदयशो यथा—

‘ये चत्वारो दिनकरपुलक्षत्रसतानमष्टी-

मालाम्बानस्तवकमधुपा जगिरे राजपुत्रा ।

रामस्तेषामधरमभवस्तादृकाकालरात्रि-

प्रत्यूषोऽयं सुचरितकयाकन्दलीमूलकन्दः ॥

स्थिरो पाद्वन क्रियाभिरचक्षल । यथा वीरचरिते—

‘प्राचक्षिप्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेव दूषयिष्यामि शस्त्रमहमहाप्रतम् ॥’

यथा वा भर्तृहरिशतके—

‘प्रारब्धते न पतु मिप्रमयेन चीरे प्रारब्ध विप्रगिहता विरमन्ति मध्या ।

विप्रं पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमाना प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥’

युवा प्रसिद्ध । मुद्दिज्ञानम् । गृहीतविशेषकरी तु प्रज्ञा । यथा मातृविका-
मिमित्रे—

‘यद्यत्प्रयोगमिषये भाषिकमुपदिश्यते मया तस्यै ।

तत्तद्विशेषररणात्प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥’

स्यष्टमन्यत् ।

नेतृविशेषानाह—

सेद्वैश्वतर्था ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ।

ययोरेवं लक्षणमाह—

निध्विन्तो धीरललितः कलासक्तः सुरी मृदुः ॥ ३ ॥

सचिनादिनिहितयोगक्षेमताचिन्तारहितः । अत एव गीतादिकलाविष्टो
भोगप्रवणश्च शृङ्गारप्रधानत्वाच्च मुकुमारसत्त्वाचारो मृदुरिति ललित । यथा
रत्नावल्याम्—

‘राज्य निर्व्रितस्तत्र योग्यसचिवे न्यस्त समस्तो भर-

सम्बन्धपावनललाटा- प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।

प्रयोत्सव मुता वसन्तसमयस्त्वं चेक्षि नास्त्रा प्रति-

काम काममुपलभ्यं मम पुनर्मन्ये महानुत्तव ॥’

अथ शान्त —

सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः ।

प्रियवादिनेतृसामान्यगुणयोगी धीरशान्तो द्विजादिक इति विप्रवर्णिस्तचिवा-
दीनां प्रकरणनेतृणामुपलक्षणम् । विवक्षितं चैतत् । तेन त्रैविन्यारिगुणसम-

वेऽपि विप्रादीनां शान्ततैव न दृष्टिस्तम् । यथा मालतीमाधव-मृच्छकटिकादौ
माधव-चारुदातादि ।

‘तत ददयगिरेरैवैक एव स्फुरतिगुणश्रुतिमुन्दरः कलावान् ।

इह जगति महोत्सवस्य हेतुर्नयनवतामुदिषाय चालचन्द्रः ॥’

इत्यादि । यथा वा—

‘मखरातपरिपूर्णं गोत्रमुद्गातिनं यत्सदस्ति निब्रिटचैत्यव्रधोपः पुरस्तात् ।

मम निघनदसाया वर्तमानस्य पापैस्तदसदस्यमनुष्यैर्धुन्यते धोपनायाम् ॥’

अथ धीरोदात्त —

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकल्पनः ॥ ४ ॥

स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ।

महामत्त्वः शोक-शोषाद्यनभिभूतान्त सत्त्वः । अत्रिकल्पनोऽनात्मश्लाघन-
निगूढाहंकारो विनयच्छात्रावलेपः । दृढव्रतोऽद्वीष्टतनिर्वाहको धीरोदात्तः
यथा नागानन्दे—जीमूतवाहनः—

‘शिरानुत्तैः स्रन्दत एव रक्तमंधापि देहे मम मासमस्ति ।

तृप्तिं न पश्यामि तवैव तावत्किं भक्षणात्त्वं पिरतो गरुमन् ॥’

यथा च रामे प्रति—

‘आहृतस्याभिषेकाय विनृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविग्रहः ॥’

यच्च केषांचित्स्वैर्भाषीनां सामान्यगुणानामपि विशेषलक्षणे इवित्सरीर्जनं
तत्तेषां तत्राधिक्यप्रतिपादनार्थम् । ननु च कथं जीमूतवाहनादिर्नागानन्दादा-
वुदात्त इत्युच्यते । औदात्यं हि नाम सर्वोत्कर्षेण शृणुः । तच्च विजिगीषुत्व
एवोपपद्यते, जीमूतवाहनस्तु निर्विषीषुतयैव कविना प्रतिपादितः । यथा—

‘विद्वन्मात्रि पितु पुगे भुवि यथा निहासने किं तथा

यत्सबाहयत मुनं हि चरणां तातस्य किं राज्यतः ।

किं मुक्ते भुवनत्रये वृत्तिरसां भुञ्जोऽस्मिन्ते वा गुरो-

रायासः खलु राज्यमुज्जितपुगेऽत्रास्ति कथिद्रूपः ॥’

इत्यनेन ।

‘पित्रोर्विवानुं शुश्रूषा तस्मैभ्यं कमागतम् ।

वनं यान्यहमप्येव यथा जीमूतवाहनः ॥’

इत्यनेन च । अतोऽन्यालन्तसमप्रधानतात्परमकारुणिकत्वाच्च बीजरागवच्छा-
न्तता । अन्यवानादुक्तं यत्तथामृतं राज्यमुखादौ निरभिधायं नायकसुखादाया-
न्तरा तथाभूतमलस्यवल्लुगलोपवर्धनम्, यच्चोक्तं सामान्यगुणयोगी द्विजादिर्धा-
रणात् इति, तदपि पारिभाषिकतादवास्तवमित्यनेदकम् । अतो वल्लुखिला
उक्त-मुषिष्ठिर-जीमूतवाहनादिव्यवहाराः शान्ततानाविर्भावयन्ति । अत्रोच्यते—

यत्तावदुक्त सर्वोत्कर्षेण श्रुतिरोदात्तमिति, न तर्जामूनवाहनादौ परिहीयते । न ह्येतरूपैव विजिगीषुता । य केनापि शौर्यत्वागदयादिनान्दानतिशेते स विजिगीषु, न य परापकारेणार्थग्रहादिप्रवृत्त । तथात्वे च मार्गदूषकादेरपि शीरोदात्तत्वप्रसक्तिः । रामादेरपि जगत्पाउनीयमिति दुष्टनिग्रहे प्रवृत्तस्य नान्तरीयकत्वेन भूम्यादित्वात् । जीमूतवाहनादिस्तु प्राणैरपि धार्यसंपादनाद्विधमप्यतिशेते इत्युदात्ततमम् । यथोक्तम्—‘तिष्ठन्मानि—’ इत्यादिना विषयमुपपराशुखतेति, तत्सत्यम् । कार्यम्पदेनूपु समुसतृण्यासु निरभिज्ञाया एव जिगीषवः । यदुक्तम्—

‘समुसन्निरभिज्ञाप रिचसे रोकहेतो प्रतिदिनमयथा ते श्रुतिरेवविधैव ।

अनुभवति हि मूर्धा पादपस्तीप्रमुष्ण क्षमयति परितार्प छात्रयोपाश्रितानाम् ॥’

इत्यादिना मलयवत्वनुरागोपवर्णनं स्वशान्तरसाश्रय शान्तनायकता प्रवृत्त निषेधति । शान्तरव चानहृत्तत्वं तच्च विप्रादेराचिचलप्राप्तमिति वस्तुस्थित्या त्रिप्रादे शान्तता न स्वपरिभाषामात्रेण । बुद्धर्जामूनवाहनयोस्तु काष्ठनिरुद्धाविशेषेऽपि सप्तमनिष्कामकण्ठत्वादिवर्मेलाग्नेद । अतो जीमूतवाहनादेर्शीरोदात्तत्वमिति ।

अथ धीरोद्धत —

द्वर्षमात्सर्यमूयिष्ठो मायाछद्मपरायणः ॥ ५ ॥

धीरोद्धतस्त्वहंकारी बलक्षण्डो विकृत्यनः ।

द्वर्षं शौर्यादिमद । मात्मदंमसहनता मन्त्रयत्नेनापिद्यमानपस्तुप्रकाशनं नाया । छद्मं वयनामाश्रम् । बलोऽनवस्थितक्षण्डो रौद्रः सगुणशंसी विकृत्यनो धीरोद्धतो भवति । यथा जामदग्न्य —‘कैलासोद्धारसारत्रिभुवनविजय—’ इत्यादि । यथा च रावण —‘प्रैलोक्यैश्वर्यलक्ष्मीदृढहरणसहा बाहवो रावणस्य ।’

धीरल्लिप्तादिशब्दाश्च यथोक्तगुणमप्रागेपितावस्थाभिवाधिनो वरसदृपभ्रम-होधादिवन्न जात्या कश्चिदवस्थितरूपो ललितोदिरस्ति । तदा हि महाकनिप्रबन्धेषु विरुद्धानेककल्पाभिधानमसंगतमेव स्यात्, जातेरनपादित्वात् । तथा च भवभूतिर्नर एव जामदग्न्य —

‘प्राज्ञणातिक्कमलागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥’

इत्यादिना रावण प्रति धीरोदात्तत्वेन ‘कैलासोद्धारसार—’ इत्यादिभिश्च रामादी-प्रति प्रथम धीरोद्धतत्वेन पुन ‘पुण्या प्राज्ञागत्राति’ इत्यादिभिश्च धीरशान्त-त्वेनोपवर्णित । न चावस्थान्तराभिधानमनुचितमङ्गभूतनायकाना नायकान्त-रापेक्षया महापरवादेरव्यवस्थितत्वादङ्गिनस्तु रामादेरैकप्रवर्ण्योपात्तान्प्रत्यैक-पलादारम्भोपात्तावस्थानोऽन्यद्वान्तरोपादानमन्याय्यम् । यथोदात्तत्वाभिमतस्य रामस्य छद्मना बालिवधादमहासत्त्वतया स्वावस्थापरित्याग इति । यद्यमा-पाना च दक्षिणायवस्थाना ‘पूर्वा प्रत्यन्ययाहन’ इति नित्यप्रापेक्षत्वेनाविर्भावा-दुपात्तावस्थातोऽन्यस्थान्तराभिधानमङ्गाङ्गिनोरप्यनिरुद्धम् ।

अथ शङ्कारत्नेत्रवस्था —

स दक्षिणः शठो धृष्टः पूर्वा प्रत्यन्यया हृतः ॥ ६ ॥

नायकप्रकरणात्पूर्वा नायिका प्रत्यन्यया पूर्वनायिकयापहतचित्तवस्थो
वक्ष्यमाणभेदेन स चतुरवस्थ । तदेवं पूर्वोक्तानां चतुर्णां प्रत्येकं चतुर्वस्थ-
त्वेन षोडशधा नायकः ।

तत्र—

दक्षिणोऽस्यां सहृदयः

योऽस्या ज्येष्ठाया हृदयेन सह व्यवहरति स दक्षिण । यथा मर्मव—

‘प्रमादलालोके किमपि किमपि प्रेमगुरवो

रतिक्रीडा कोऽपि प्रतिदिनमपूर्वोऽस्य विनयः ।

सविधम्म. काञ्चित्प्रययति च किञ्चित्परिजनो

न चाहं प्रत्येमे प्रियसति किमप्यस्य विकृतिम् ॥’

यथा वा—

‘उचित प्रणयो वर विहन्तुं सहव सण्डनहेतवो हि दृष्टाः ।

उपचारविधिर्मनस्विनीनां ननु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः ॥’

अथ शठः—

गूढविप्रियकृच्छठः ।

दक्षिणस्यापि नायिकान्तरापहतचित्ततया विप्रियकारित्वाविशेषेऽपि महद-
रत्नेन शठाद्विशेषः । यथा—

‘शठोऽन्यस्या काञ्चीमणिरमितमाकर्ण्य सहसा

यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभव ।

तदेतन्नावक्षे घृतमधुमयं लब्धहुवचो-

विप्रेणापूर्णंती किमपि न सखी मे गणयति ॥’

अथ धृष्टः—

व्यक्ताङ्गवैरुतो धृष्टो

ययानहसतके—

‘राक्षालक्ष्म छलाटपट्टममितः केयूरमुद्रा गले

वक्त्रे कमलकाञ्चिमा नयनयोत्ताम्यूलरागोऽपरः ।

दृष्ट्वा कोपविधायिमण्डनमिदं प्रातधिर प्रेयसो

लोलतामरसोदरे मृगदशः श्वासा सनाप्तिं गताः ॥’

भेदान्तरमाह—

ऽनुकूलस्त्वेकनायिकः ॥ ७ ॥

यथा—

‘भद्रतं सुमदु सयोरनुगतं सर्वास्त्रबन्ध्यासु य-

. द्विधामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नदायो रसः ।

काटेनावरणाद्यात्परिणते यन्नेहमारे स्थित

भद्र तस्य भुमानुपस्य वयमप्येक हि तत्प्राप्यते ॥'

किमवश्य पुनरेषा वत्सराजादिनां टिघ्नानायक स्यादित्युच्यते । पूर्वमनुप-
जातनायिनान्तरानुरागोऽनुदूढ । परतस्तु दक्षिण । ननु च गूढविप्रियका-
रिताद्यक्षतरविप्रियत्वाच्च शाट्यवाट्येऽपि कस्मान्न भवत । न तथाविधविप्रि-
यत्वेऽपि वत्सराजादेराप्रवन्वममाप्तेर्ज्येष्ठा नायिका प्रति सहृदयत्वाद्दक्षिणतैव ।
न चोभयोर्ज्येष्ठारुनिष्ठयोर्नायिकस्य स्नेहेन न भवितव्यमिति वाच्यमपिरोधात् ।
महाकविप्रसंगेषु च—

‘स्नाता निष्ठति पुन्रन्तलेऽवरमुता वारोऽन्नराजस्यमु-

रन्ते रात्रिरेव जिता कमल्वा डेवी प्रसाधाय च ।

इत्यन्त पुरमुन्दरी प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

‘देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनना द्विधा स्थित नाटिका ॥’

इत्यादावपक्षपातेन सर्वनायिनामु प्रतिपर्युपनिगन्धनात् ।

तथा च भरत —

‘मधुरस्त्रागी रागं न याति मदनस्य नापि वशमेति ।

अवमानितश्च नार्या विरज्यते स तु भवेन्नयेष्ट ॥’

इत्यत्र न राग याति न मदनस्य वशमेतीत्यनेनाभाधारण एतस्या स्नेहो निषिद्धो-
दक्षिणमिति । अतो वत्सराजादेराप्रवन्वसमाप्ति स्थित दाक्षिण्यमिति । योऽ-
द्यानामपि प्रत्येक ज्येष्ठमप्यमाद्यमत्वेनाष्टाचत्वारिंशन्नायकमेवा भवन्ति ।

सहायानाह—

पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः ।

तस्यैवानुचरो भक्तः किञ्चिद्भूतश्च तद्वृणोः ॥ ८ ॥

प्रायुक्तग्रामद्विकेतिवृत्तविशेष पताका तन्नायकः पीठमर्दं प्रधानेतिद्वस्तना-
यकस्य सहायः । यथा मालतीमाधवे मकरन्द , रामायणे सुमीर ।

सहायान्तरमाह—

एकविधो विदधान्यो हास्यरुच्य विदूषकः ।

र्गातादिमिथ्याना नायकोपयोगिनीनामेकस्या मिथ्याया वैदिता विद । हास्य-
कारी विदूषकः । अस्य विदृताकारनेपादित्व हास्यकारित्वेर्नैव लभ्यते । यथा
शेखरको नामानन्दे विदः । विदूषकः प्रसिद्ध एव ।

अथ प्रतिनायक —

लुब्धो घीरोद्धतः स्तब्धः पापरुह्यसनी रिपुः ॥ ९ ॥

तस्य नायकत्वेत्वमूलः प्रतिपक्षनायको भवति । यथा रामयुधिष्ठिरयो राव-
णदुर्योधनौ ।

अथ सात्त्विका नायकगुणाः—

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं स्थैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमिलयष्टौ संस्वजाः पौरुषा गुणाः ॥ १० ॥

तत्र—

नीचे घृणाधिके स्पर्शा शोभायां शौर्यदक्षते ।

नीचे घृणा । यथा वीरचरिते—

‘उत्तालताडकोत्पातदर्शनेऽप्यप्रकम्पितः ।

नियुक्तस्तत्रमाधाय स्रगेन विचित्रितानि ॥’

गुणाधिके स्पर्शा यथा—

‘एता पश्य पुरःस्थलमिह किल ऋडाकिरातो हरः

कोदण्डेन किरीटिना सरभसं वृडान्तरे ताडितः ।

इलाकप्यं कथामृतं हिमनिषावद्रां सुमद्रापते-

मन्दं मन्दमहारि येन निजदोर्दोर्दण्डमोर्दण्डलम् ॥’

शौर्यशोभा । यथा ममैव—

‘अर्धं. स्वरपि सयताग्रचरणौ मूर्च्छाविरामक्षणे

स्वाधीनप्रणिताङ्गशस्त्रनिचितो रोमोद्गम वर्मयन् ।

भगवानुद्वलयत्रिजान्परमदान्संतर्जयत्रिष्टरं

धन्यो धाम जयधियः वृषुरणस्तस्मै पदाकायते ॥’

दक्षशोभा । यथा वीरचरिते—

‘स्फूर्जद्भ्रमसहस्रनिमित्तमिष प्रादुर्भवत्यप्रतो

रामस्य त्रिपुरान्तकृद्विषदा तेजोभिरिदं धनुः ।

शुष्कारः कलनेन यद्वदचले वन्सेन दोर्दण्डक-

स्तसिप्राहित एव गर्जितगुणं दृष्टं च भ्रमं च तत् ॥’

अथ विलास —

गतिः सधैर्या दृष्टिश्च विलासे सस्मितं चचः ॥ ११ ॥

यथा—

‘दृष्टिस्तृणीकृतजगत्प्रयसरवसारा धीरोदता नमयतीव गतिर्धैरिप्रीम् ।

धौमारकेऽपि निमिषद्वयता दधानो वीरो रसः किमवमेत्युत दर्प एव ॥

अथ माधुर्यम्—

स्वरूपो विकारो माधुर्यं संक्षोमे सुमहत्पि ।

महत्पि विकारहेतो माधुरो विकारो माधुर्यम् । यथा—

‘रूपोले जानक्याः करिकलमदन्तयुतिमुषि

स्तरसरे षण्डोद्गमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।

मुहुः पश्यन्त्यन्वन्निचरसेनाकलकलं

जटाजूटप्रन्धि द्रढमति रघूणा परिवृष्टः ॥’

अथ गाम्भीर्यम्—

गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलक्ष्यते ॥ १२ ॥

नृदुविकाशोपलम्भाद्विकारानुपलब्धिरन्येति माधुर्यादन्यद्गाम्भीर्यम् । यथा—

‘आहृतस्याभिषेकाय विद्युश्च यनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य सत्पोऽप्याचारविभ्रमः ॥’

अथ स्थैर्यम्—

स्थैर्यस्यादचलनं स्थैर्यं विभ्रकुलादपि ।

यथा धीरचरिते—

‘प्रायश्चित्तं चरेष्यामि पूज्यानां यो व्यतिष्ठेन्नान् ।

न त्वेव रूपयिष्यामि क्षत्रप्रह्नमहामृतम् ॥’

अथ तेजः—

अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेऽप्यपि ॥ १३ ॥

यथा—

‘व्रूतं नूतनवृष्माण्डफलानां के भवन्त्यमी ।

अद्भुतीदृशनाथेन न जीवन्ति मनस्विनः ॥’

अथ रुदितम्—

शृङ्गाराकारचेष्टात्वं सहजं ललितं मृदु ।

स्वभाविकः शृङ्गारो मृदुः । तथाविधा शृङ्गारचेष्टा च ललितम् । यथा
मनैव—

‘लावण्यमन्मथविलासमितृम्भितेन स्वाभाविकेन मुकुमारमनोदरेण ।

क्रिया ममेव सति योऽपि नमोपदेष्टा तस्मै च किं न विषमं विदधीत तापम् ॥’

अर्धोदार्यम्—

प्रियोक्तयाजीवितादानमौदार्यं सदुपग्रहः ॥ १४ ॥

प्रियवचनेन सहाजीवितावधेदानमौदार्यं सतामुपग्रहश्च । यथा नायानन्दे—

‘शिरामुखं स्रग्दत्त एव रक्तमयापि देहे मम मांसमस्ति ।

तृप्तिं न पदयामि तवैव तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो यदरमन् ॥’

सदुपग्रहो यथा—

‘एते वयममी दाता कन्येयं कुलजीवितम् ।

मृत येनात्र च कार्यमनाम्ना बारावन्तुषु ॥’

अथ नायिका—

स्यान्या साधारणरूपाति तद्गुणा नायिका त्रिधा ।

तद्गुणेति यथोक्तसमवे नायकसामान्यगुणयोगिनी नायिकेति । स्वस्त्री परस्त्री -
साधारणस्त्रीरूपेण विभागेन त्रिधा ।

१ भीरोदाचवर्गनप्रसङ्गे ३७ पुटे यत्रमिदं पद्यम् ।

तत्र स्त्रीयाया विभागगर्भ सामान्यलक्षणमाह—

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्त्रीया शीलाजंवादियुक् ॥ १५ ॥

शीलं सुवृत्तम् । पतिव्रताकुटिला लज्जावती पुष्टोपचारनिपुणा स्त्रीया नानिहा ।

तत्र शीलवती यथा—

‘हुंलवालिआए पेच्छइ जीवणलाअण्णविच्चमविलासा ।

पवसन्ति एव पवसिए एन्ति एव पिये घर एते ॥’

आर्जवादियोगिनी यथा—

‘हैनिसमविभारमुद्ध भमिअ विरहिअविलासमुच्छाअम् ।

भमिअ सहावसरल घण्णाण घरे कलत्ताणम् ॥’

लज्जावती यथा ।

‘लेज्जापवत्तपसाहणाई परतिनिर्णिपिवासाई ।

अरिणअदुम्मेदाई घण्णाण घरे कलत्ता ॥’

मा चैवंविधा स्त्रीया मुग्धा मध्या-प्रगल्भामेदात्रिविधा ।

तत्र—

मुग्धा नवययःकामा रतौ धामा मृदुः क्रुधि ।

प्रभमायतीर्णतादृश्यमन्मथा रमणे वामशीला मुखोपायप्रसादना मुग्धना-
यिका ।

तत्र वमोमुग्धा यथा—

‘विस्तारी स्तनभार एव गमितो न स्त्रोभितामुन्नतिं

रेखोद्धावित्तं वलिप्रयमिदं न सशनिन्नोन्नतम् ।

मध्येऽस्या ऋजुरायतायंकपिशा रोमावली निर्मिता

रम्यं यौवनशैशवव्यतिकरोन्मिश्रं वयो वर्तते ॥’

मया च भवेत्—

‘रच्छुसन्मण्डलप्रान्तरेतमावदकुक्षलम् ।

अपर्याप्तसुरोद्दे- शंसलस्या स्तनद्वयम् ॥’

काममुग्धा यथा—

‘रष्टि- सात्मता विमर्ति न शिशुकीडामु बद्धादरा

श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसभोगवार्ताक्षयि ।

१. ‘म्यापि’ इति पाठः.

२. हुंलवालिआयाः प्रेक्ष्यं यौवनलावण्यनिम्नविलासाः ।

प्रवमन्तीव प्रवमित्रे आगच्छन्तीव पिये गृहभागते ॥’ इति च्छाया.

३. ‘हनिननिभारमुग्धं भलेन निरहिनिनाममुच्छादम् ।

भमिअ सहावसरल घण्णाना गृहे कलत्ताणम् ॥’ इति च्छाया.

४. ‘लेज्जापवत्तमापनानि परवृत्तिनिषिधानानि ।

अनिनदुर्मेपाति धन्दाना गृहे कलत्ताणि ॥’ इति च्छाया.

धुंसामहमपेतसहमधुना नारोहति प्राग्गवा
बाला नूतनर्यावनव्यतिरुनावष्टभ्यमाना शनैः ॥'

रतवामा यथा—

‘व्याहृता प्रतिवचो न सद्ये गन्तुमैच्छदवलम्बिताशुका ।
सेवते स्म शयन पराश्रुतो सा तथापि रतये पिनाकिन ॥’

मृदु कोपे यथा—

‘प्रथमजनिते बाला मन्यौ विशारमजानती
कृतवचरिते नासज्याङ्गे विनम्रभुजैव सा ।
चिदुक्तमलिक चोभ्रम्योर्ध्वरश्मिप्रम
नयनसन्दिलस्यन्दिन्योष्टे ददन्त्यपि शुम्भिता ॥’

एवमन्येऽपि लज्जासहृता नुरागनिबन्धना मुग्धाव्यवहारा निबन्धनीयाः ।

यथा—

‘न मध्ये सस्कारं बुभुममपि बाला विपहते
न नि श्वासं सुभ्रूजंनयति तरङ्गव्यतिकरम् ।
नबोहा पश्यन्ती लिखितमिव भर्तुं प्रतिमुखं
प्ररोहप्रोमाया न पिपति न पात्र चलयति ॥’

अथ मध्या—

मध्योद्यद्यौघनानङ्गा मोहान्तसुरतक्षमा ॥ १६ ॥

सप्राप्तितादृश्यकामा मोहान्तरतयोग्या मध्या ।

तत्र यौघनवती यथा—

‘आलापान्मूलविलासो विरलयति लसद्बाहुविक्षिप्तियार्तं
नीवीमन्त्रि प्रभिन्ना प्रतनयति मनाऽमभ्यनिष्ठो नितम्बः ।
उत्पुण्ड्रपार्श्वमूर्च्छस्तकुचशिखरसुरो नूनमन्तः स्वरेण
स्पृष्टा कोदण्डकोट्या हरिणशिशुश्चो दश्यते यौघनध्री ॥’

कामवती यथा—

‘स्मरनवनदीपूरेणोढा पुनर्गुह्येतिभि-
र्यदपि विपृतास्तिष्ठन्त्यारादपूर्वमनोरथा ।
तदपि लिखितप्रत्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुसा
नयननलिनीनालाकृष्ट पिबन्ति रस प्रियाः ॥’

मध्यासभोगो यथा—

‘क्षैत्रं विज्जं रत्नमण्डलं नहिज्जं विज्जमा विरजन्ति ।
जाव न कुवलयदलसच्छदाइ मज्जेन्ति णअणाइ ॥’

एव धीरायामधीराया धीराधीरायामप्युदाहार्यम् ।

‘तावदेव रतिसमये महिलाणां विभ्रमा विराजन्ते ।
यावत्तु वल्लवदलसच्छमानि मुकुलयन्ति नयनानि ॥’ इति षष्ठायाः ।

अथास्या मानश्रुति —

धीरा सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या साश्रु कृतागसम् ।

खेदयेद्दयितं कोपादधीरा परुषाक्षरम् ॥ १७ ॥

याधीरा कृतापराध प्रिय सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत् । यथा भाषे—

‘न खलु वयममुष्य दानयोग्याः पिबति च पानि च यासकौ रहस्ताम् ।

मज विटपममुं ददस्व तस्यै भवतु यत सदशोच्चिराय योगः ॥’

धीराधीरा साश्रु सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत् । यथामरुतके—

‘शाले नाय विमुख मानिनि हयं रोपान्मया किं कृतं

खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान्सर्वेऽपराधा मयि ।

तत्किं रोदिषि गदूदेन वचसा कस्याप्रतो रूयते

मन्वेतन्मम का तवास्ति दयिता नास्तीत्यतो रूयते ॥’

अधीरा साश्रु परुषाक्षरम् । यथा—

‘बाहु बाहु किमनेन तिष्ठता मुखं मुखं सखि मादर कृयाः ।

खण्डिताधरकलङ्कितं प्रियं शक्रुभो न नयनैर्निरोक्षितुम् ॥’

एवमपरेऽपि श्रीगानुपदिता स्वयमननियोगकारिणो मध्याभ्यवहारा भवन्ति ।

या—

‘खेदाम्भःकणिकाचितेऽपि बदने जातेऽपि रोमोद्गमे

विध्रम्मेऽपि गुरां पयोधरभरोत्कम्पेऽपि वृद्धिं गते ।

दुर्वारस्तरनिर्भरेऽपि हृदये नैवाभियुक्तः प्रिय-

स्त्वन्वह्या हृदकेऽकर्पणघनाश्लेषानृते लुब्धया ॥’

स्वतोऽनभिरोजकत्वं हृदकेऽकर्पणघनाश्लेषानृते लुब्धयेवेत्युत्प्रेक्षाप्रतीते-

अयं प्रगल्भा—

यौघनान्धा सरोन्मत्ता प्रगल्भा दयिताङ्गके ।

त्रिलीयमानेयानन्दाद्रतारम्भेऽप्यचेतना ॥ १८ ॥

गाड्यौघना । यथा मर्मव—

अभ्युन्नतस्तनमुरो नयने च दीर्घे वक्त्रे भ्रुवावतितरा वचनं ततोऽपि ।

प्योऽधिकं तनुरतीव शुशर्नितम्भो मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौघनायाः ॥’

यथा च—

‘स्तनतटमेदमुत्तुर्गं निम्नो मध्यः समुन्नत अधनम् ।

विषमे भृगुवाक्स्या वपुषि नवे क इव न स्खलति ॥’

भावप्रगल्भा यथा—

‘न जाने समुखायाते प्रियापि वदति प्रिये ।

सर्वाप्यङ्गानि किं यान्ति नेत्रतामुत कर्पताम् ॥’

रतप्रगल्भा यथा—

‘कान्ते तत्पुष्पागते विगदिता नीची स्वयं बन्धना-

द्वाप्त प्रष्टयमेतदागुणवृत्तं किञ्चिन्नितम्भे स्थितम् ।

एतावत्सखि नैत्रि केवलमह तस्याहसत्रे पुन

कोऽसौ फास्मि रतं नु किं कथमिति स्वत्पापि मे न स्मृति ॥

एवमन्येऽपि परिलकहायन्त्रणावैदग्ध्यप्राया प्रगल्भा व्यवहारा वेदितव्या ।

यथा—

‘वचिताम्बूलाक्ष कचिदगदपश्चाद्भूमलिन

कचिच्चूर्णोद्वारी कचिदपि च सालकरूपद ।

वलीभद्राभोगैरलकपतितं धीर्गुरुमुमं

स्त्रिया सर्वावस्थ कथयति रत प्रच्छदपट ॥’

अथास्या कोपचेष्टा—

सावहित्यादरोदास्ते रतौ धीरेतरा कुधा ।

संतज्यं ताडयेन्मध्या मध्याधीरेष तं वदेत् ॥ १५ ॥

सहावहित्येनानारसवरणेनादरेण कोपचाराविन्येन वर्तते सा सावहित्या-
दरा । रताशुदामीना कुधा कोपेन भवति ।

सावहित्यादरा । ययामहसतके—

‘एन्म्रासनसस्थिति परिहृता प्रत्युद्गमादूरत-

स्ताम्बूलाहरणच्छलेन रभसाक्षेपोऽपि सविप्रित

आलापोऽपि न मिश्रित परिजन व्यापारयन्त्वान्तिके

कान्त प्रत्युपचारतधतुरया कोप कृतार्थाश्चिन ॥’

रताशुदामीना यथा—

‘आयस्या वदहं पुरेष कुहते न ससने बास्रसो

भग्नप्रगृगतिखण्ड्यमानमवर वसे न केदमहे ।

अक्रान्धपयति स्वयं भवति नो वामा हृदालिहने

तन्व्या शिशित एष सग्रति कुत कोपप्रकारोऽपर ॥’

इतरा लधीरप्रगल्भा कुपिता सति सतज्यं ताडयति । ययामहसतके—

‘कोपारकोमल्लोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृष्टं

नीला केत्रिविकेतन दयितृया सायं सग्रति पुरः ।

भूयोऽप्येवमिति स्पष्टकळगिरा ससूच्य दुःखेन

धन्यो हस्यत एष निहतिपर प्रेयान्दुःखा इहसन् ॥’

धीरावीरप्रगल्भा मध्याधीरेष तं वदति सोत्प्रासवसोत्तमा । यथा तत्रैव—

‘येषोऽप्यहं नृपुत्रित्तमः निगदेहं नृपुत्रित्तमः

यत्रान्योन्यमितमनुनयो दृष्टिपात प्रसाद ।

तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वदस्य पदय ज्ञानं

त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्ष सदाया ॥’

पुनश्च—

द्वेधा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्यमुग्धा द्वादशोदिताः ।

मध्याप्रगतभामेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदेन द्वादश भेदा भवन्ति ।

मुग्धा त्वेकरूपैव । ज्येष्ठाकनिष्ठे यथामरुद्यतके—

‘दृष्ट्वासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देकस्या नयने निमील्य विहितकीडानुबन्धच्छल ।

इपद्वक्तिकन्धरः सपुलकः प्रेमोदसन्मानसा-

मन्तर्हामलसत्कपोलफलका धूर्तोऽपरा बुम्बति ॥’

न चानयोर्दक्षिण्यत्रेणभ्यामेव व्यवहारः । अपि तु प्रेम्णापि । यथा चैतत्त-
थोक्तं दक्षिणलक्षणावसरे । एषां च धीरमध्या अधीरमध्या-धीगधीरमध्या-
धीरप्रगल्भा-अधीरप्रगल्भा-धीराधीरप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदाद्वा-
दधाना वासवदत्ता-रत्नावलीवत्प्रबन्धनायिकानामुदाहरणानि महाकविप्रबन्धे-
ष्वनुमर्तव्यानि ।

अथान्यर्थाः—

अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योद्गाहिरसे कश्चित् ॥ २० ॥

कन्यानुत्सागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंभयम् ।

नायकान्तरसंबन्धिन्यन्योदा । यथा—

‘दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यमिन्यहे दास्यति

प्रायेणास्व रिशो पिता न विरसा कौपीरपः पास्यति ।

एकाकिन्दपि यानि तद्वरमितः स्रोतस्तनालाकुल

नीन्प्रास्तनुनालितान्तु जरदच्छेदानलप्रन्धनः ॥’

इयं लक्षिणि प्रधाने रते न कश्चिप्रबन्धनीयेति न प्रपञ्चिता । कन्यका तु
भिन्नाद्यायत्तत्वादपरिणीताप्यन्यश्रीत्युच्यते । तस्या पित्रादिभ्योऽलन्यमानाया
मुलमायामपि परोपरोक्षसन्तानमयात्प्रच्छन्नं कामिन्वं प्रवर्तते । यथा मालत्या
नामयस्य सागरिकायां च बलराजसेति तदनुगाश्च स्नेहया प्रभानाप्रधान-
रमयनाश्रयो निबन्धनीः । यथा रत्नावली-नागामन्दयोः सागरिका-नतयव-
सनुत्साग इति ।

साधारणस्त्रीः णिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक्ता ॥ २१ ॥

तत्पवशरो निरवतः स आन्तरे निदर्शितः । दिधात्रं तु—

छन्नकाममुत्सार्यास्वतन्त्राह्युपपण्डकान् ।

रक्तेय रत्नयेदाट्मांस्व-स्वान्मात्रा विवासयेत् ॥ २२ ॥

छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामा थोत्रियवनिग्लिप्रवृत्तयः, मुत्तार्थोऽप-
दासात्तथनः मुत्तप्रयोजनो वा, अज्ञो मूर्खः, स्वतन्त्रो निरङ्कुशः, अतुरहं-

कृत, पण्डको वातपण्डादि, एतान्वहुवित्तान्तेव रजयेदर्थार्थम् । तत्प्रधान-
त्वात्तद्वृत्ते । गृहीतार्थान्वुद्व्यादिना निष्कासयेत्पुनः प्रतिसिधानाय । इदं तासा-
नारसगिक रूपम् ।

रूपकेषु तु—

रेक्तैश्च त्वग्रहसने नैषा दिव्यनृपाश्चये ।

ग्रहसनवर्जिते ग्रहरणादौ रेक्तैषा विधेया । यथा मृच्छकटिकाया वसन्त-
सेना चारुदत्तस्य । ग्रहसने खरकापि ह्यस्यहेतुत्वात् । नाट्यार्थं तु दिव्यनृप-
नायके नैव विधेया ।

अथ मेदान्तराणि—

आसामप्रापवस्थाः स्युः स्वाधीनपतिकादिकाः ॥ २३ ॥

स्वाधीनपतिका वामकसञ्जा विरहोत्कण्ठिता खण्डिता कलहान्तरिता मित्र-
लब्धा प्रोषितप्रिया अभिसारिकेत्यर्था खलीप्रवृत्तीनामवस्था । नायिकाप्रवृत्ती-
नामप्यवस्थारूपरवे सत्यवस्थान्तराभिधानं पूर्वासा धर्मिलप्रतिपादनायाष्टाविति
न्यूनाधिकव्यवच्छेदः । न च वासकसञ्जादे स्वाधीनपतिकादावन्तर्भावः ।
अनासनप्रियत्वाद्वासकसञ्जाया न स्वाधीनपतिकात्वम् । यदि वैष्यप्रियापि
स्वाधीनपतिका प्रोषितप्रियापि न पृथग्वाच्या । न चैयता व्यवधानेनासत्तिरिति
नियन्तुं शक्यम् । न चापिदितप्रियव्यलीकाया खण्डितात्वं नापि प्रवृत्तरति-
भोगेच्छाया प्रोषितप्रियात्वं स्वयमपमनाभायक प्रत्यप्रयोजकत्वाभाभिसारिका-
त्वम् । एवमुत्कण्ठिताप्यन्यैव पूर्वाभ्यः । आभिरप्राप्तप्रियागमनसमयातिवृत्ति-
विधुरा न वासनसञ्जा । तथा विप्रलब्धापि वासकसञ्जावद्वन्यैव पूर्वाभ्यः ।
उन्मत्ता नायात इति प्रतारणाधिक्याच्च वासनसञ्जोरकर्णितयोः पृथक् । कलहा-
न्तरिता तु यद्यपि निदितव्यलीका तथाप्यगृहीतप्रियानुनया पश्चात्तापप्रकाशित-
प्रसादा पृथगेव खण्डितायाः । तत्स्थितमेतदग्रवस्था इति ।

तत्र—

आसन्नायत्तरमणा हृष्टा स्वाधीनमर्तुका ।

यथा—

‘मा गर्भमुद्रह कपोत्तले वरासि वान्तखट्वस्तल्लिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशाना वैरी न चेद्भवति चेपधुन्तस्य ॥’

अथ वासनसञ्जा—

मुदा वासकसञ्जा स्वं मण्डयत्येप्यति प्रिये ॥ २४ ॥

खमारामं वेदम च हर्षेण भूषयत्येप्यति प्रिये । वासकसञ्जा यथा—

‘विजपाणिपटवतटस्थलनादभिनातिकाविवरमुत्पति ।

थपरा परीक्ष्य शनैर्मुमुदे सुखवासमास्यकमलधसने ॥’

अथ विरहोत्कण्ठिता—

चिरयत्यव्यलीके तु विरहोत्कण्ठितोन्मनाः ।

यथा—

‘सखि स विजितो वीणावाद्यैः कथाप्यपरश्रिया
पणितमभवताम्या तत्र क्षपालितं ध्रुवम् ।
कथमितरया श्रेफालीषु स्वलकुसुमाक्षपि
प्रसरति नमोमध्येऽपोन्दौ प्रियेण विदम्ब्यते ॥’

अथ खण्डिता—

ज्ञातेऽन्यास्तद्भ्रूविकृते खण्डितेर्ष्याकपायिता ॥ २५ ॥

यथा—

‘भवन्तस्तपदमङ्गं गोपयस्वंगुञ्जेन स्वगदति पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
प्रतिदिशमपरश्रोसद्भ्रूवसंभो विसर्पंभवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीनुम् ॥’

अथ कलहान्तरिता—

कलहान्तरितामपोद्विधूतेऽनुशमातिंयुक् ।

यथा—

‘ति श्लासा वदन दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्यते
निद्रा नैति न हृदयते प्रियमुक्त नक्तदिवं हृदये ।
अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयास्त्रयोपेक्षितः
सहयः कं गुणमाकलय्य दयित्वे मानं वयं कारिताः ॥’

अथ विप्रलब्धा—

विप्रलब्धोक्तसमयमप्राप्तेऽतिविमानिता ॥ २६ ॥

यथा—

‘उत्तिष्ठ इति यामो यामो यातन्त्रयापि नायातः ।
यातः परमपि जीवेष्वावितनाथो भवेत्तस्याः ॥’

अथ प्रोषितप्रिया—

दूरदेशान्तरस्थे तु कार्यतः प्रोषितप्रिया ।

यथा मरुशतके—

‘आदष्टिप्रसृतालिवत्स पदवीमुद्गीड्य निर्विण्णया
विधान्तेषु पविष्वद्परिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति ।
दत्तवर्कं सञ्चया गृहं प्रति पदं पान्यश्रिनास्निन्दापे
माम्भूतागत इत्यनन्दबलितमौवं पुनर्वाक्षितम् ॥’

अथानिसारिका—

कामार्तामिसरेत्कान्तं सारयेद्दामिसारिका ॥ २७ ॥

ययामहशतके—

‘उरसि निहितस्तारो हारः कृता जपने घने
कलकलवती काशी पार्दा रणन्मणिनूपुरी ।
प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमादृतडिण्डिमा
यदि किमधिकत्रासोत्कम्प दिश समुदीशसे ॥’

यथा च—

‘न च मेऽनगच्छति यथा लघुता कदम्बा यथा च वृद्धते स नयि ।
निपुण तथैनमुपगम्य धदेरभिदूति काचिदिति सददिशे ॥’

तत्र—

चिन्तानिःश्वासस्तेदाश्रुचैषण्यग्लान्यभूषणैः ।
युक्ताः पडन्त्या द्वे चाद्ये क्रीडीज्वल्यप्रहर्षितैः ॥ २८ ॥

परस्परौ तु कन्यकोटे । सकेतात्पूर्वं विरहोत्कण्ठिते पथाद्विदूषकादिना
सहाभिसरन्त्यावभिसारिके । कुतोऽपि सकेतस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति
व्यवस्थितैवानयोरिति । अस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगाद् । यत्तु मालयि-
कामिनिप्रादौ ‘योऽप्येवं धीर सोऽपि दृष्टो देव्या पुरतः’ इति मालविकावच-
नानन्तरम्—‘राजा—

दाक्षिण्यं नाम विम्बोष्ठि नायकानां कुलप्रथम् ।
तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते स्वदाशानिवन्धना ॥’

इत्यादि, तत्र । खण्डितानुनयाभिप्रायेण । अपि ॥ सर्वथा नम देव्यधीनत्वमा-
शङ्क्य निराज्ञा मा भूदिति कन्याविध्वम्भणायेति । तथानुपसंज्ञातनायकसमाग-
माया देशान्तरव्यवधानेऽप्युत्कण्ठितात्ममेवेति न प्रोषितप्रियात्मनायत्तप्रिय-
त्वादेवेति ।

अथासा सहायिन्य —

दूत्यो दासी सखी कारुर्धात्रेयी प्रतिवेशिका ।
लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वं च नेतुमिन्नगुणान्विताः ॥ २९ ॥

दासी परिचारिका । सखी स्नेहनिबद्धा । कारू रजकीप्रवृत्तिः । धात्रेऽनुपमा-
समुता । प्रतिवेशिका प्रतिगृहिणी । लिङ्गिनी भिक्षुस्त्रादिका । शिल्पिनी विप्र-
कारादित्री । स्वयं चेति दूतीविशेषा नायकमित्राणां पीठमर्दादीनां निरुद्धार्थ-
त्वादिना गुणेन युक्ता । तथा च मालतीमाधवे कामन्दकी प्रति—

‘शात्रेणु निष्ठा सहजध्वं बोधं प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।
कालानुरोधं प्रतिमानवत्त्वमेते गुणाः कामदुषा क्रियामु ॥’
तत्र सखी । यथा—

‘मृगशिशुदृष्टस्तस्यास्त्राणं कथं कथयामि ते
दहनपतिता दृष्टा मूर्तिर्मया न हि वेधवी ।
इति तु मिदित नारीरूपः स लोकेदृशां मुषा
तत्र घटतया शिल्पोत्कर्षो विधेर्विघटिष्यते ॥’

यथा च—

‘सर्वं जानाद् ददुं सारिसम्मि जणम्मि जुवए राओ ।

मरउ ण तुमं भणिस्स मरणं पि सलाहमिज्जं से ॥’

स्वयं दूती । यथा—

‘मैहु एहि किं निवालअ हरत्ति मिअ वाउ जइ वि मे निचअम् ।

साहेमि कस्स सुन्दर दूरे गामो अहं एवा ॥’

इत्याद्युक्तम् ।

अथ योपिदलंकाराः—

यौघने सत्त्वजाः स्त्रीणामलंकारास्तु विंशतिः ।

यौघने सत्त्वोद्भूता विंशतिरलंकाराः स्त्रीणां भवन्ति ।

तत्र—

भावो हायश्च हेला च त्रयस्तत्र शरीरजाः ॥ ३० ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावा अयत्नजाः ॥ ३१ ॥

तत्र भावहावहेलाप्रयोऽज्ञा । शोभा कान्तिदीप्तिमाधुर्यं प्रागल्भ्यमौ-
दार्यं धैर्यमित्ययत्नजाः सप्त ।

लीला विलासे विच्छित्तिविभ्रमः क्लिलकिञ्चितम् ।

मोहायितं कुट्टमितं विप्योको ललितं तथा ॥ ३२ ॥

विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ।

तानेव निर्दिशति—

निर्विकारात्मकारसत्त्वाद्भावस्तत्राद्यविक्रिया ॥ ३३ ॥

तत्र विकारहेतौ सत्त्वविकारकं सत्त्वम् । यथा कुमारसंभवे—

‘श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसक्त्यानपरो बभूव ।

आत्मेभराणा न हि जातु विद्याः समाधिमेदप्रभवो भवन्ति ॥’

तत्सादविकाररूपात्सत्त्वाद्यः प्रथमो विकारोऽन्तर्विपरिवर्ती बीजस्योच्छून-
त्वेव स भावः । यथा—

‘रटि सालसता विमर्ति न शिशुन्नीदासु चञ्चदरा

धोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसरीसमोगवातांस्त्वपि ।

पुंसानङ्गमपेतशङ्खधुना नातोहति प्राग्गया

बाढा नूतनयौवनव्यतिङ्गरावष्टम्भमाना शनैः ॥’

१ ‘सत्त्व जानाति ददुं मइसे जने सुन्वते राग ।

मिपठा न त्वा भणिप्पानि मरणधरि शपणीयमग्गाः ॥’ इति च्छाया.

२. ‘मुहुरेदि किं निवारक हरत्ति मिअ वादो यण्णि मे निचयन् ।

साधयानि कस्स सुन्दर दूरे गामोऽहनेका ॥’ इति च्छाया.

यथा वा कुमारसमवे—

‘हस्तु किञ्चित्परितुष्टं धर्मोदयारम्भ इवाम्बुराशिं ।
उत्तमसुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास निबोचनानि ॥’

यथा वा ममैव—

‘तु विअ वज्जणे ते वेअ लोअणे जोअण पि त वेअ ।
अण्णा अणत्तलच्छी अण्ण विअ किं पि साहेइ ॥’

अथ हाव —

हेद्रोफसस्तु शुङ्गारो हावोऽक्षिभ्रूविकारकृत् ।
प्रतिनियताङ्गनिकारकारी शृङ्गार समावनिशेषो हाव । यथा ममैव—
‘ज किं पि पेच्छमाण मणमाण रे जहा तह वेअ ।
मिज्झाअ गेहमुद वअसस्स मुद मिअच्छेहि ॥’

अथ हेला—

स पथ हेला सुव्यक्तशृङ्गाररससूचिका ॥ ३४ ॥
हाव एव सटभूयोनिकारत्वात्सुव्यक्तशृङ्गाररससूचको हेला । यथा ममैव—
‘तँह सति से पअत्ता सम्बत्तं विम्भमा वणुच्चेइ ।
संसइअवालमावा होइ चिर जह सहीणं पि ॥’

अथाममजाः सप्त । तत्र शोभा—

रूपोपभोगतारुण्यैः शोभाङ्गानां विभूषणम् ।

यथा कुमारसमवे—

‘ता प्राञ्चुखीं तत्र निवेदय वाला क्षण व्यलम्बन्त पुरो निपग्गा ।
भूतार्थशोभाहियमाणनेत्राः प्रसाधने सनिहितेऽपि नार्थ ॥’
इत्यादि । यथा च शाकुन्तले—

‘अन्तःप्रसन्नं पुष्पं सिन्दुरवपलरुद्धं कररत्नै-
रनामिदं रत्नं मधु नवमनासादितरसम् ।
अखण्डं पुष्पाणां फलमिव च तद्रूपमनघ
न जाने भोकार कमिह समुपग्यासति रिधिः ॥’

१. ‘तदेव वचन ते चैव लोचने यौवनमपि तदेव ।
अन्यानङ्गलक्ष्मीरन्यदेव किमपि साधयति ॥’ इति च्छाया.
२. ‘अल्पाङ्गप’ इति पाठः.
३. ‘यत्किमपि प्रेम्णमाणा मणमाना रे यथा वनेव ।
निष्ठायां खेहमुग्धां वयस मुग्धा पश्य ॥’ इति च्छाया.
४. ‘यथा शब्दिवल्पाः प्रकृताः सर्वत्र विभ्रमाः सन्तोऽन्ते ।
सञ्चयितवालमावा अवति चिर यथा सहीनामपि ॥’ इति च्छाया.

अथ कान्तिः—

मन्मथामापितच्छाया सैव कान्तिरिति स्मृता ॥ ३५ ॥

शोभैव रागावतारधनोक्ता कान्तिः । यथा—

‘उन्मीलद्बदनेन्दुदीप्तिविसरैर्दूरे समुत्सारितं
मित्रं पीनकुचस्थलस्य च रुचा हस्तप्रभाभिर्हतम् ।
एतस्याः कठविद्वक्कण्ठकदलीकल्पं मेलत्कौतुका-
दप्राप्ताद्भुजं रूपेव सहसा केसेषु लभं तनः ॥’

यथा हि महाश्वेतावर्गनावसरे मृगबाणस्य ।

अथ माधुर्यम्—

अनुस्यणस्य माधुर्यं

यथा शाकुन्तले—

‘सस्तिजननुविद्धे शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमाशोर्लक्ष्मं लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोहा बल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥’

अथ दीप्तिः—

दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तरः ।

यथा—

‘देवा पतिष्व निमग्नमुमुहससिजोन्हाबिलुत्ततमनिबद्धे ।
अहिंसारिभाण विग्नं करोति अण्णाण विहभासे ॥’

अथ प्रागल्भ्यम्—

निःसाध्यस्य प्रागल्भ्यं

मनःशोभपूर्वकोऽद्भुतादः साम्बसम्, तदभावः प्रागल्भ्यम् । यथा ममैव—

‘तथा श्रीशिवधियापि तथा भुरगपि सुन्दरी ।
कलाप्रयोगवानुर्ये सभासाचार्यकं गता ॥’

अर्थादायम्—

औदार्यं प्रथमः सदा ॥ ३६ ॥

यथा—

‘दिग्देहं तु दुक्खिभाण सवलं काकणं गेहवावारम् ।
गरएवि मण्डुदुम्भे भरिणो पाअन्तमुत्तस्स ॥’

इत्यां त्रा—‘अमत्रे अहमोदता’ इत्यादि ।

१. ‘मन्मथाप्यामित’ इति पाठः.

२. ‘देवाद्भुता निमग्नमुमुहससिजोन्हाबिलुत्ततमनिबद्धे ।
अनिवारिकाना विग्नं करोत्यन्धासा विहभासे ॥’ इति च्छाया.

३. ‘दिवसं सत्तु दुःखिजायाः सकलं कृत्वा गृहस्थापारम् ।
गुरुन्दनि मण्डुदु से भरिणा पादान्ते मुहस ॥’ इति च्छाया.

अथ धैर्यम्—

चापलाविहता धैर्यं चिह्नितिरविकल्पना ।

चापलानुपहता मनोरुत्तिरात्मगुणानामनाख्यायिका धैर्यमिति । यथा माल-
तीमाषवे—

‘उवलतु गगने राशौ राश्रावस्तण्डकल शशी
दहतु मदनः किंवा भूलो परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्वातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥’

अथ स्वाभाविका दत्त । तत्र—

प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥ ३७ ॥

प्रियकृतानां वाग्बेषपेष्टानां शृङ्गारिणीनामङ्गनाभिरनुकरणं लीला । यथा
ममेव—

‘तैह दिङ् तह भणिअ ताए निभदं तहा तहा सीणम् ।
अवल्लोहअ सङ्गहं सविम्मम जह सवतीहि ॥’

यथा वा—‘तेनोदित वदति याति तथा यथासौ’ इत्यादि ।

अथ विलास —

तात्कालिको विदोपस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।

दयितावलोकनादिकालेऽङ्गे क्रियायां वचने च सातिशयविशेषोत्पत्तिर्वि-
द्यास । यथा मालतीमाषवे—

‘अत्रान्तरे विमपि वाग्विभवातिरुतवैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्या’ ।
तद्भूरिसात्विकविकारविशेषपरम्यमाचार्यक विजयि मान्मयमाविरासीत् ॥’

अथ विच्छित्ति —

आकल्पपरचनात्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोषकत् ॥ ३८ ॥

स्तोकोऽपि वेषो बहुतरक्मनीयताकारी विच्छित्ति । यथा कुमारसभवे—

‘कर्णोपितो रोत्रकपायरुक्षे गोरोचनामेदनितान्तगौरै ।
तस्या कपोले परमाण्वामाद्वन्ध चक्षुषि यवप्ररोह ॥’

अथ विघ्नम —

यथा विघ्नमस्त्वरया काले भूपास्थानविपर्ययः ।

‘अभ्युद्वेगे शशिशि पेचलकान्तदूतोसत्तापधवलितलोचनमानसगिह’ ।
अग्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूपाविन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभिः ॥’

१. ‘तथा दृष्ट तथा भणित तथा नियत तथा तथा शीर्णम् ।

अवल्लोहित मधुल्ल सविघ्नम तथा सपत्नीभिः ॥’ इति श्लोकाः.

२. ‘प्रियोचितु’ इति पाठ .

यथा वा ममैव—

‘श्रुतायातं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।

मालेऽन्नं दशोलांशा कपोले तिलकः कृतः ॥’

अथ किलकिञ्चितम्—

क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः संकरः किलकिञ्चितम् ॥ ३९ ॥

यथा ममैव—

‘रतिक्रीडावृत्ते कथमपि समासाय समयं

मया लब्धे तस्या क्लृप्तकलकण्ठार्धमधरे ।

कृतभूभङ्गासौ प्रकटितविलसार्धद्वित-

स्मितकपोद्धान्तं पुनरपि विदध्यान्मयि सुखम् ॥’

अथ मोहायितम्—

मोहायितं तु तद्भावभाषनेऽकथादिषु ।

इष्टकथादिषु प्रियतमकथानुकरणादिषु प्रियानुरागेण भावितान्तं करणरवं
मोहायितम् । यथा पद्मगुप्तस्य—

‘चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्त्वावेशेन चेतसि ।

प्रीडार्धवर्णितं चक्रे मुखेन्दुमवशैव सा ॥’

यथा वा—

‘मात. कं हृदये निषाय मुचिर रोमाभिताङ्गी मुहु-

र्जम्भामन्यरत्नारकी मुललितापाङ्गा दधाना दृश्यम् ।

मुनेषालिखितेव शून्यहृदया देखावसेरीभव-

स्यान्मद्रोहिणि किं हिया कमय मे गूढो निहन्ति स्मर ॥’

यथा वा ममैव—

‘स्मरदवधुनिमित्तं गूढमुन्नेतुमस्याः क्षुभय तव कथाया प्रस्तुताया सखीभिः ।

भवति विततपृष्ठोदस्यपीनस्तनाप्रा ततवलयितबाहुर्जम्भितै सात्रभङ्गैः ॥’

अथ कुट्टमितम्—

सानन्दान्तः कुट्टमितं कुप्येत्केशाघरग्रहे ॥ ४० ॥

यथा—

‘नान्दीपदानि रतिनाटकविभ्रमापानाङ्गाशराणि परनाप्ययवा स्मरस्य ।

दृष्टेऽधरे प्रणीप्या निधुनाप्रपले संतप्तास्तुम्बद्विस्तलि दधन्ति नायकः ॥’

अथ बिम्बोक—

गर्वाभिमानादिष्टेऽपि बिम्बोकोऽनादरक्रिया ।

यथा ममैव—

‘सम्भावं वितकाटकान्विरलयंशोलाहुलिः संस्पृश-

न्वारंवारमुदयगन्धुबयुगप्रोदयिनीलायलम् ।

यद्भूमद्वतरद्विताशितदद्या सावज्ञमालोकित-
सूद्रवाँदवधीरितोऽस्मि न पुन कान्ते कृतार्थादृत ॥'

अथ ललितम्—

सुकुमाराङ्गविन्यासो मसृणो ललितं भवेत् ॥ ४१ ॥

यथा ममैव—

'सप्रभङ्ग करकिसलयारवर्तनैराउपन्ती
सा पश्यन्ती ललितललितं लोचनस्यागलेन ।
विन्यस्यन्ती चरणकुमले लीलयया स्वरयार्त-
निं संगीत प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥'

अथ विहृतम्—

प्राप्तकालं न यद्भूयाद्भीडया विहृतं हि तत् ।

प्राप्तावसरस्यापि वाञ्छस्य लज्जया यदवचनं तद्विहृतम् । यथा—

'वादाहृष्टेन भूमि रिसलयदचिना सापदेशं लिखन्ती
भूयो भूय क्षिपन्ती मयि विततबले लोचने शोलतारे ।
वक्त्रहीनमनीयरस्फुरदधरपुटं वाञ्छयगर्भं दधाना
यन्मा नोवाच किञ्चित्स्थितमपि हृदये मानसं तदुनोति ॥'

अथ नेतु कार्यान्तरसहायानाह—

मन्त्री स्यं बोभयं चापि सखा तस्यार्थचिन्तने ॥ ४२ ॥

तस्य नेतुरर्थचिन्तायां तन्त्रावापादिलक्षणाया मन्त्री चात्मा बोभयं वा
सहाय ।

तत्र विभागमाह—

मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः ।

उक्तलक्षणो ललितो नेता मङ्गवायत्तसिद्धिः । शेषा धीरोदात्तादयः ।

अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन बोभयेन वाक्त्रोक्तसिद्धय इति ।

धर्मसहायास्तु—

ऋत्विक्पुरोहिता धर्मं तपस्विग्रहयादिनः ॥ ४३ ॥

मङ्ग वेदस्त वदन्ति व्याचक्षते वा तच्छीला मङ्गवादिनः । आत्मज्ञानिनो
वा । शेषा प्रतीता ।

दुष्टदमन दण्डः । तत्सहायास्तु—

सुहृत्कुमारादविका दण्डे सामन्तसैनिकाः ।

१९२म् । एव तत्तत्कार्यान्तरेषु सहायान्तराणि योज्यानि । यदाह—

अन्तःपुरे चर्पचराः किराता मूकवामनाः ॥ ४४ ॥

म्लेच्छाभीरुशकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ।

राक्षसो राज्ञ दयालो हीनजातिः ।

विशेषान्तरमाह—

ज्येष्ठमध्याधमत्वेन सर्वेषां च त्रिरूपता ॥ ४५ ॥

तारतम्याद्यथोक्तानां गुणानां चोत्तमादिता ।

एवं प्रागुक्तानां नायकनायिकादूतदूतीमन्त्रिपुरोहितादीनामुत्तममध्यमाधम-
भावेन त्रिरूपता । उत्तमादिभावश्च न गुणसंख्योपचयापचयेन किं तर्हि गुणा-
तिशयतारतम्येन ।

एवं नाट्ये विधातव्यो नायकः संपरिच्छदः ॥ ४६ ॥

उक्तो नायकः । तद्यापारस्तुच्यते—

तद्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी ।

गीतनृत्यविलासाद्यैर्मृदुः शृङ्गारचेष्टितैः ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तिरूपो नेतृव्यापारसभावो वृत्तिः । सा च कैशिकी-सात्वती-आरभदी-
भारतीमेदाद्यतुर्विधा । तासो गीतनृत्यविलासकामोपभोगाद्युपलक्ष्यमाणो मृदु-
शृङ्गारी कामफलावच्छिन्नो व्यापारः कैशिकी । सा तु—

नर्मतत्स्निग्धतत्स्फोटतद्गर्भैश्चतुरङ्गिका ।

तदित्यनेन सर्वत्र नर्म परामृश्यते ।

तत्र—

धैर्यगन्धक्रीडितं नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मकम् ॥ ४८ ॥

हास्येनैव सशृङ्गारभयेन विहितं त्रिधा ।

आत्मोपक्षेपसंमोगमानैः शृङ्गार्यपि त्रिधा ॥ ४९ ॥

शुद्धमङ्गं भयं द्वेधा त्रेधा वाग्देवपचेष्टितैः ।

सर्वं सहास्यमित्येवं नर्माष्टादशधोदितम् ॥ ५० ॥

अग्राम्य इष्टजनार्जनरूपः परिहासो नर्म । तच्च शुद्धहास्येन सशृङ्गारहा-
स्येन सभयहास्येन च रचितं त्रिविधम् । शृङ्गारवदपि स्वानुरागनिवेदनसंभोगे-
च्छाप्रकाशन-सापराधपियप्रतिभेदनेत्रिविधमेव । भयनमपि शुद्धरसान्तराङ्ग-
भावाद्विविधम् । एव पक्षिषस्य प्रत्येकं वाग्देवपचेष्टाव्यतिकरेणाष्टादशविधत्तम् ।

तत्र वचोहासनर्म यथा—

‘पत्यु शिरधन्त्रकलामनेन स्पृशेति सह्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्मात्येन ता निर्वचनं जघान ॥’

वेषनर्म यथा नागानन्दे विदूषकश्चेत्तरकव्यतिकरे । क्रियानर्म यथा माल-
विकाभिनित्र उत्स्रमायमानस्य विदूषकस्योपरि निपुणिका सर्पभ्रमकारणं दण्ड-
काष्ठं पातयति । एवं वक्ष्यमाणेष्वपि वाग्देवपचेष्टापरत्तमुदाहार्यम् ।

शृङ्गारवदात्मोपक्षेपनर्म यथा—

‘मभ्याहं गमय स्वयं धमजले स्थिता पयः पीयता

मा दान्येति विमुख पान्थ विवशः शीतं प्रपामण्डपः ।

तामेव स्मर घस्मरस्मरशरत्रस्ता निजप्रेयसी

त्वचितं नु न रञयन्ति पवित्र प्राय प्रपापालिका ॥'

सभोगनर्म यथा—

'सालोए विभ सूरि परिणी घरसामिअस्स घेतूण ।

वेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तरस्स ॥'

माननर्म यथा—

'तदवितयमवादीयन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिमुक्तं यदुक्तं दधानः ।

मदधिष्ठति माया कामिना मण्डनधीर्नजति हि सफलत्वं बालमालोकनेन ॥'

भयनर्म यथा रत्नावल्यामालेह्यदर्शनावसरे—'सुसंगता—जामिदो मए एसो सम्बो सुत्तन्तो सम चित्तफलएण । ता देवीए निवेदइस्सम् ।' इत्यादि ।

भयनर्म । यथा मर्मव—

'अभिव्यक्तालीक सकलविफलोपायविभव-

धिरे भ्यात्वा सघ. कृतकृतकसरम्भनिपुणम् ।

इत पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सत्रास्य सहस्रा

' कृताभेपं धूर्तं स्मितमधुरमालिद्रति बधूम् ॥'

अथ नर्मरिक्ञ.—

नर्मरिक्ञः सुखारम्भो भयान्तो नवसंगमे ।

यथा मालविकाग्निमित्रे सकेते नायकमभिप्रेतायां नायिकाया नायक —

'विद्युज सुन्दरि सगमसाध्वस ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।

परिगृह्णाण गते सहकारता क्षमतिमुच्छलताचरितं मयि ॥'

मालविका—भैद्य, देवीए भयेण अतणो वि पिज काडं ण पारेमि' इत्यादि

अथ नर्मस्फोट —

नर्मस्फोटस्तु भावानां सूचितोऽत्परसो लयैः ॥ ५१ ॥

यथा मालतीमाधवे—'मकरन्द.—

गमनमलस शून्या दृष्टि क्षरीरमसीष्ठव

श्रुतितमधिकं किं न्वेतत्स्यात्किमन्यदतोऽथ वा ।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाङ्गा विवामि च यौवनं

रुलितमधुरास्त्रे ते भावा- क्षिपन्ति च धीरताम् ॥'

इत्यत्र गमनादिभिर्मावलेशैर्माधवस्य मालस्यामनुराग श्लोक प्रकाश्यते ।

१. 'सालोके एव सूर्ये गृहीणी गृहस्वामीकस्य गृहनिवा ।

अनिच्छतोऽपि पादौ धुनोति हसन्ती हसत. ॥' इति च्छाया.

२. 'कानो मयैव सर्वो वृत्तान्त. सह चित्रफल्केन । तदेव्यौ निवेदयिष्यामि ।

इति च्छाया. ३ 'नर्मरिक्ञ.' इति पाठः ४. 'भर्त', देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रिय कर्तुं न पारयामि ।' इति च्छाया.

अथ नर्मगर्भ—

छन्ननेत्रप्रतीचारो नर्मगर्भं र्थहेतवे ।

अङ्गैः सहास्यनिर्हास्यैरेमिरेपात्र कैशिकी ॥ ५२ ॥

यथासदसत्तवे—

‘दृष्टैकासनसत्स्थिते प्रियतमे पथादुपेत्यादरा-

देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

त्रैपद्विकृतकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मन्तर्हासलसत्कपोलफलका धूर्तोऽपरा बुभ्वति ॥’

यथा प्रियदर्शिकाया गर्भाङ्गे वत्सराजवेषसुसंगतास्थाने साक्षाद्रत्सराज-
प्रवेशः ।

अथ सात्त्वती—

विशोका सात्त्वती सत्त्वशौर्यस्यागदयाजवैः ।

संलापोत्थापकावस्थां साहात्यः परिवर्तकः ॥ ५३ ॥

शोकहीन सत्त्वशौर्यस्यागदपाहर्षादिभावोत्तरो नायकव्यापारः सात्त्वती ।
तदङ्गानि च संलापोत्थापकसाहात्यपरिवर्तकावस्थानि ।

तत्र—

संलापको गभीरोक्तिर्नानाभावरंसा मिथः ।

यथा वीरचरिते—‘रामः—अयं स यः किल सपरिवारकान्तिकेयविजया-
जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रान्तैवाग्निने तुभ्यं प्रसादीकृत
ररु । परशुरामः—राम राम दशरथे, स एवायमाचार्यपादाना प्रिय-
परु ।

शस्त्रप्रयोगक्षुलीकृतहो गणाना सैन्यैर्गुणो विजित एव मया कुमारः ।

एतावतापि परिभ्य कृतप्रसादः प्रादादसुं प्रियगुणो भगवान्गुहमे ॥’

इत्यादिनानाप्रकारभावरसेन रामपरशुरामयोरन्योन्यगभीरवचसा संलाप इति ।

अयोत्थापकः—

उत्थापकस्तु यथादौ युद्धायोत्थापयेत्परम् ॥ ५४ ॥

यथा वीरचरिते—

‘आनन्दाय च विस्रयाय च मया दृष्टोऽग्निं दु साय वा

वैतृष्य ॥ उतोऽय सप्रति मम तद्दर्शने चक्षुषः ।

स्तत्सागत्यमुद्यम्य नास्ति विषयः किं वा बहुव्याहते-

रन्मिन्विश्रुतजामदग्न्यविजये बाहो धनुर्जम्भताम् ॥’

अथ साहात्यः—

मन्त्रार्थदैयशक्त्यादेः साहात्यः सङ्गमेदनम् ।

मन्त्रशक्त्या । यथा मुदाराक्षणे राक्षससहायादीना चाणक्येन खबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्या तत्रैव । यथा पर्यंतकागरणस्य राक्षसहस्तगमनेन मलय-केतुसहोत्पायिभेदनम् । दैवशक्त्या तु । यथा रामायणे रामस्य दैवशक्त्या रावणाद्विभीषणस्य भेद इत्यादि ।

अथ परिवर्तक —

प्रारब्धोत्थानकार्यान्त्यकरणात्परिवर्तकः ॥ ५५ ॥

प्रसूतस्योद्योगकार्यस्य परित्यागेन कार्यान्तरकरण परिवर्तकः । यथा वीर-चरिते—

‘हेरम्बदन्तमुसलोद्भिर्नितकमिति बहो विशाखविशिष्यत्रगलाञ्छनं मे ।

रोमाश्वकमुक्तिभङ्गतवीरलाभायत्सत्यमथ परिरक्षुमिवेच्छति त्वाम् ॥’

रामः—भगवन्, परिरम्भणमिति प्रसूतप्रतीपमेतत् ।’ इत्यादि ।

सात्त्वतीमुपसहरनारभटीछणमाह—

एभिरङ्गैश्चतुर्थेयं सात्त्वत्यारमटी पुनः ।

मायेन्द्रजालसंप्रामक्रोधोक्लान्तादिचेष्टितैः ॥ ५६ ॥

संक्षितिका स्यात्संफेटी वस्तूत्थानायपातने ।

मायामन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकाशनम् । तन्त्रबलादिन्द्रजालम् ।

तत्र—

संक्षिप्तवस्तुरचना संक्षितिः क्षिप्ययोगतः ॥ ५७ ॥

पूर्वनेतृनिवृत्त्यान्ये नेत्रन्तरपरिग्रहः ।

मृद्वशदलचर्मादिद्रव्ययोगेन वस्तुस्थापन संक्षितिः । यद्योदयनचरिते किलि-जहस्त्रिप्रयोगः । पूर्वनायकावस्थानिर्गत्यावस्थान्तरपरिग्रहमन्ये संक्षितिका मन्यन्ते । यथा वालिनिर्गत्या सुग्रीवः । यथा च परशुरामस्य दलनिर्गत्या शान्तलापादनं ‘पुष्पा प्राक्षणजाति -’ इत्यादिना ।

अथ संफेद —

संफेदस्तु समाघातः क्रुद्धसंरब्धयोर्द्वयोः ॥ ५८ ॥

यथा माधवाघोरघण्टयोर्मालतीमाधवे । इन्द्रजिह्मणयोश्च रामायणप्रतिव-दबलुपु ।

अथ वस्तुस्थापनम्—

मायायुत्थापिनं वस्तु वस्तुत्थापनमिष्यते ।

यद्योदात्तरापवे—

‘जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्रतिमिरव्रातैर्वियथापिभि-

र्माखन्त सकला रवेरपि इव कस्मादकस्मादमी ।

एतैश्चोप्रकबन्धरन्ध्रैरिषिराप्मायमानोदरा

मुधन्त्याननकन्दरानलमुचसीना रवा फेरवा ॥’

इत्यादि ।

अथावपातः—

अवपातस्तु निष्कामप्रवेशत्रासगिद्रवैः ॥ ५९ ॥

मया रत्नावल्याम्—

‘कण्ठे कृतावसेयं वनकमयमव- शृङ्खलादाम कपे-

म्यान्ता द्वाराणि ह्येलावलचरणवलकिट्टिर्णाचकवालः ।

दत्तातटो गजानामनुभूतमगनि- सुभ्रमादक्षपाल-

प्रभटोऽयं हवद्वः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुगतः ॥’

नटं वपेर्वर्मनुष्यगणनाभावादकृता अपा-

मन्तः कष्टुकिट्टबुकस्य विशति त्रामादयं वामनः ।

पर्यन्ताभ्यामिनिजस्य सहजं नात्रः किरातैः कृतं

कुट्ट्या नीचतयैव यान्ति धनकैराभेदणार्ताद्भिनः ॥’

मया च प्रियदर्शनायो प्रथमेऽहं विन्ध्यकेतवस्कन्दे ।

उपसंहरति—

एभिरङ्गद्यतुर्धैर्यं नार्थवृत्तिरतः परा ।

चतुर्थो भारती सापि घाच्या नाटकलक्षणे ॥ ६० ॥

कैशिकी सात्त्वती चार्थवृत्तिमारभ्योमिति ।

पटन्तः पञ्चमीं वृत्तिमाङ्गदाः प्रतिजानते ॥ ६१ ॥

सा तु रक्ष्ये कचिदपि न दृश्यते न चोपपद्यते रसेषु हास्यादीना भार-
त्वात्मकत्वाद् । नीरमस्य च काव्यार्थस्य वामावाद् । निम्न एवता अर्थदृ-
ष्टयः । भारती तु शब्दवृत्तिरामुल्लसद्गत्वात्तत्रैव वाच्या ।

वृत्तिनियममाह—

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्त्वत्यात्मदी पुनः ।

रत्ने रात्रे च र्यामत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ ६२ ॥

देशभेदभिनयभेदादिस्तु नायकादिभ्योऽपारः प्रवृत्तिरित्याह—

देशभाषाक्रियावेपलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः ।

लोकादेयांघ्रगम्यता यथोचित्यं प्रयोजयेत् ॥ ६३ ॥

तत्र पाठ्यं प्रति विज्ञेय —

पाठ्यं तु संस्कृतं नृपामनीचानां कृतान्मनाम् ।

लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेदययोः कचिन् ॥ ६४ ॥

कचिदिति देवीप्रवृत्तीनां सुबन्धः ।

स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः सौरसेन्यघमेषु च ।

१. ‘अभिगम्य’ ‘उत्थगम्य’ ‘अनुगम्य’ शब्द पाठ्यः. २. ‘शृङ्गेनी’ ‘शौरसेनी’
इति पाठ्यः.

प्रवृत्तेरागतं प्राकृतम् । प्रवृत्तिं ससृष्टं तद्रूपं तत्समं देशील्यनेकप्रका-
रम् । सारसेनी मागधी च स्वशास्त्रनियते ।

पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ॥ ६५ ॥

यद्देशं नीचपार्श्वं यत्तद्देशं तस्य भाषितम् ।

कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्या भाषाव्यतिक्रमः ॥ ६६ ॥

स्पष्टार्थमेतत् ।

भामह्यामश्रवाचित्येनामन्त्रणमाह—

भगवन्तो वरैर्वाच्या विद्वद्देवर्षिलिङ्गिनः ।

विश्रामास्याप्रजाधार्या नदीसूत्रभृता मिथः ॥ ६७ ॥

भार्याविति सूत्रम् ।

रथो सूतेन धायुष्मान्पूज्यैः शिष्यात्मजानुजाः ।

घट्सेति तात. पूज्योऽपि सुगृहीताभिधस्तु तैः ॥ ६८ ॥

अपिशब्दात्पूज्येन शिष्यात्मजानुजास्तातेति वाच्या । सोऽपि तैस्तातेति
सुगृहीतनामा चेति ।

भावोऽनुनेन सूत्रो च माप्येत्येतेन सोऽपि च ।

सूत्रधार पारिपार्श्वकेन भाव इति वक्तव्यम् । स च सूत्रिणा माप्यं इति ।

देध. स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ॥ ६९ ॥

आमन्त्रणीयाः पतिवज्रयेष्टमध्याधमैः स्त्रियः ।

विद्वद्देवादिव्रियो भर्तृवदेव देवतादिभिर्वाच्यः ।

तत्र स्त्रियं प्रति विशेषः ।

समा हलेति प्रेप्या च हजे घेदयोऽनुका तथा ॥ ७० ॥

कुट्टिन्यभ्येत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः ।

विदूषकेण भवती रौक्षी चेदीति शङ्कते ॥ ७१ ॥

पूज्या जरती अभ्येति । स्पष्टमन्यत् ।

चेष्टागुणोदाहृतिसत्त्वमाधानशेषतो नेतृदशाविमिश्रान् ।

को वक्रमीशो भरतो न यो वा यो वा न देवः शशिखण्डमौलिः ॥ ७२ ॥

दिष्वाश्र दशितमित्यर्थः । चेष्टा लीलाया, गुणा विनयाद्याः, उदाहृतय
ससृष्टतप्राकृतताया उक्त्या, सत्त्व निर्विकारात्मकं मनोभाव सत्त्वस्य प्रथमो
विकारस्तेन हाकादयो रुपलक्षिताः ॥

इति धीविष्णुसूत्रोर्ध्वनिकस्य कृतो दशरूपावलोकः

नेतृप्रकाशो नाम द्वितीयः प्रकाश समाप्तः ।

१. 'जनैका' इति पाठः. २. 'कुट्टिन्यनुगतैः पूजा अभ्येति श्रवतीजनैः' इति
पाठः. ३. 'राजा' इति पाठः.

तृतीयः प्रकाशः ।

बहुवचनतया रसविचारालिलङ्घनेन बलुनेतरसाना विभज्य नाटकादिषु-
पशोग प्रतिपाद्यते—

प्रकृतित्वादयान्येषां भूयो रसपरिग्रहात् ।

संपूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ॥ १ ॥

उद्दिष्टधर्मकं हि नाटकमनुद्दिष्टधर्माणां प्रकरणादीनां प्रकृतिः । शेषं प्रतीतम् ।

तत्र—

पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥ २ ॥

पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गो नाव्यशाला । तत्प्रथमप्रयोगव्युत्पापनादौ
पूर्वरङ्गता । तं विधाय विनिर्गते प्रथमं सूत्रधारे तद्वदेव वैष्णवस्थानकादिना
प्रविश्यान्वो नटः काव्यार्थं स्थापयेत् । स च काव्यार्थस्थापनात्सूचनात्स्थापकः ।

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिथ्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु योजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥ ३ ॥

स स्थापको दिव्यं बलु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं च मर्त्यरूपो भूत्वा मिथ्र च
दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । बलु बीजं मुखं पात्रं वा । बलु यथोदा-
हराधवे—

‘रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्नात्मिवाज्ञा गुरो-

स्तद्रूपतया भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।

तौ मुग्धीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सपदं

मोदता दशकन्यरप्रभृतयो भवताः समस्ता द्विपः ॥’

योजं यथा रत्नावल्याम्—

‘द्वीपादन्यसादपि मप्यादपि जगन्निधेर्दिशोऽयन्तात् ।

आनीय तदिति पटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥’

मुखं यथा—

‘आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तः शरत्समय एष मिश्रद्वन्द्वः ।

उत्थाय गाढतमसं घनकालमुग्रं रामो दशमस्यमिव सधृतबन्धुवीरः ॥’

पात्रं यथा शाकुन्तले—

‘तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसमं हृतः ।

एष राजेव दुष्पन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥’

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

श्रुतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाधयेत् ॥ ४ ॥

रत्नस्य प्रगल्भं काव्यार्थांशुगतार्थं श्लोकैः कृत्वा—

‘भौतमुक्तेन कृतञ्जरा सहभुवा व्यावर्तमाना हिया

तत्संबन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाग्ने वरमात्तसाध्वसरसा गीरी नवे सगमे

सरोहत्पुलका हरेण हसताम्बिष्टा शिवा पानु वः ॥'

इत्यादिभिरेव भारती वृत्तिमाश्रयेत् ।

सा तु—

भारती संस्कृतप्रायो चाग्न्यापारो नटाश्रयः ।

मेदै. प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ॥ ५ ॥

पुरुषविशेषप्रयोज्य. सस्मृतचहुलो बान्धवप्रधानो नटाश्रयो व्यापारो भारती
प्ररोचना वीथीप्रहसनामुखानि चास्यामद्धानि ।

यथोद्देश लक्षणमाह—

उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना ।

प्रस्तुताशं प्रशंसनेन धोतृणा प्रवृत्तुन्मुखीकरणं प्ररोचना । यथा रत्नाव-
ल्याम्—

‘धीदृषो निपुणः कवि परिपदन्वेषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वस्तुवैकल्यमपीह पाण्डितफलप्राप्तं पद किं पुन-

मङ्गाग्योपचयादयः समुदितः सर्वो गुणानां गण ॥’

वीथी प्रहसनं चापि स्वप्रसङ्गेऽभिधास्यते ॥ ६ ॥

वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्रैव तत्पुनः ।

सूत्रधारो नटी व्रते मार्प याध विदूषकम् ॥ ७ ॥

स्वकार्यं प्रस्तुताशेषि चित्रोक्त्वा यत्तदामुखम् ।

प्रस्तायना या तत्र स्युः कथोद्घातः प्रवृत्तकम् ॥ ८ ॥

प्रयोगातिशयश्चाथ वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ।

तत्र कथोद्घातः—

स्येतिवृत्तिसमं वान्धवमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ॥ ९ ॥

गृहीत्वा प्रविशेत्पार्श्वं कथोद्घातो द्विधेयः सः ।

वान्धवं यथा रत्नावल्याम्—‘यौगंधरायणः—द्वीपादन्यस्मादपि—’ इति ।

वान्धवार्थं यथा वेणीसंहारे—‘भीमः—

‘निर्वाणवैरिदहना प्रसमादरीणा नन्दन्तु पाण्डुतनया सह केशवेन ।

रक्तप्रसावितमुव शतविग्रहाथ स्वस्या भवन्तु कुहराजमुता समृत्त्या ॥’

ततोऽर्जुनाह—‘भीमः—

राक्षसगृहानलविपात्रसमाप्रवेशे प्राणेषु पित्तनिचयेषु च न ग्रह्य ।

आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः स्वस्या भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्रा ॥’

१. ‘वान्धव वान्धवार्थमयथा प्रस्तुतं यत्र सूत्रिणः’ इति पाठः.

अथ प्रवृत्तकम्—

कालसाम्यसमाक्षितप्रवेशः स्यात्प्रवृत्तकम् ॥ १० ॥

प्रवृत्तकालममानगुणवर्णनया सूचितपात्रप्रवेशः प्रवृत्तकम् । यथा—

‘आसादितप्रवृत्तनिमेलचन्द्रहास- प्राप्त- शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्खाय गाढतनसं धनकालमुग्र रामो दशास्यमिव संवृतमन्धुजीव ॥

(ततः प्रवेशानि यथानिर्दिष्टो रामः ।)’

अथ प्रयोगातिशयः—

एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः ।

पात्रप्रवेशो यत्रैव प्रयोगातिशयो मतः ॥ ११ ॥

यथा—‘एष राजेव दुम्यन्त ’ इति ।

अथ वीम्वद्धानि—

उद्धात्यकायलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलम् ।

वाङ्मेत्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके ॥ १२ ॥

असत्प्रलापव्याहारमृदवानि त्रयोदश ।

तत्र—

गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ॥ १३ ॥

यन्त्रान्योन्यं समालापो द्वेधोद्धात्यं तदुच्यते ।

गूढार्थं पदं तत्पर्यायधेत्येव माला । प्रश्नोत्तरे चेत्येवं वा माला । द्वयोश्चि-
प्रत्युक्तौ तद्विविधमुद्धात्यकम् । तत्रार्थं विक्रमोर्वेश्यां यथा—‘विदूषकः—

भो बभस्व, को एसो कामो जेग तुमं पि दूमिबसे । सो कि पुरिसो आहु
इत्पिअ ति । राजा—सखे,

मनोजानिरनाधीना मुखेध्वेव प्रवर्तते ।

सेहस्य ललितो मार्गे, काम इत्सभिधीयते ॥

विदूषकः—एवं पि न जाणे । राजा—वयस्य, इच्छाप्रभवः स इति ।

विदूषकः—किं ओ जं इच्छदि सो तं कामेदिति । राजा—अप किम् ।

विदूषकः—तौ जानिदं जह अहं सूवभारसालाए भोअणं इच्छामि ।’

द्वितीयं यथा पाण्डवानन्दे—

‘का श्लाघ्या गुणिनां क्षमा परिभवः को यः स्रुतुत्यैः कृत-

किं दुःसं परसंभयो जयति कः श्लाघ्यो य आशीनये ।

को मृत्युर्व्यसनं शुभं जहति के यैर्निर्जिता सत्रवः

कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरे छत्रस्थितः पाण्डवैः ॥’

१. ‘भो वयस्य, क एष कामो येन त्वमपि दूयसे । स किं पुरुषोऽपवा सीति ।’
इति ष्टायाः. २. ‘एवमपि न जानामि ।’ इति ष्टायाः. ३. ‘किं सो यदिच्छति
स दत्तदामयतीति ।’ इति ष्टायाः. ४. ‘तज्ज्ञातं यथाहं स्रुतकारशब्दादा भोवन-
मिच्छामि ।’ इति ष्टायाः.

अथावलगितम्—

यथैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्रसाध्यते ॥ १४ ॥

प्रस्तुतेऽन्यत्र धान्यस्यासत्त्वावलगितं द्विधा ।

तत्राय यथोत्तरवर्तिते समुत्पन्नवनविहारगर्भदोहदाया सीताया दोह-
दकार्येऽनुप्रविश्य जनापवादादरक्ष्ये ह्यामः । द्वितीयं यथा छलितरामे—
'रामः—रक्ष्मण, तातवियुक्तामयोष्या विमानस्वो नाहं प्रवेष्टुं शक्नोमि ।
तदवतीर्य गच्छामि ।

कोऽपि सिंहासनस्थाद्य- स्थित- पादुकयो- पुर ।

जटावानक्षमाली च चामरी च विराजते ॥'

इति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः ।

अथ प्रपञ्च —

असङ्गतं मिथः स्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यलुन्मतः ॥ १५ ॥

असङ्गतेनाभेन पारदायां हिनेपुण्यादिना यान्योन्यस्तुतिः न प्रपञ्च । यथा
कपूरमञ्जयां—'भैरवानन्दः—

रैण्डा चण्डा दिक्खिदा धम्मदारा मज्झं भंस पिण्णए खम्मए अ ।

भिरुक्का भोजं चम्मसण्ड च सेखा कोलो धम्मो कस्स णो होइ रम्मो ॥'

अथ त्रिगतम्—

श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं स्थिह ।

नदादित्रितयालापः पूर्वैरङ्गे तदिष्यते ॥ १६ ॥

यथा विक्रमोर्वदयाम्—

'मत्ताना कुमुमरसेन पद्मपदानां हृन्दीश्वरं परम्यतनाद एष धीर' ।

कैलासे सुरगणसेविते समन्तात्त्रिधर्मं कलमपुराक्षरं प्रगीता ॥'

अथ छलनम्—

प्रियाभैरप्रियैर्धाक्यैर्विलोभ्य छलनाच्छलम् ।

यथा वेणीसहारे—'भीमार्जुनौ—

कर्ता घृतच्छलाना जनुमयशरणोदीपन सोऽभिमानी

राजा दु श्वासनादेर्गुह्यनुजक्षतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णावेशोत्तरीयव्यपनयनपट्ट पाण्डवा यस्य दासा-

क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत पुरुषा द्रष्टुमभ्यागती स्तः ॥'

१. 'असङ्गतमिथ स्तोत्र इति पाठः ।

२. 'रैण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा मज्झं भंसं पीयते खापने च ।

मिथ्वा भोज्यं चम्मसण्डं च जम्मा कोलो धर्मं, कस्स न भवति रम्म्य ॥' इति
च्छाया. ३. 'छलना' इति पाठः.

अथ वाक्येती—

विनिवृत्त्यास्य वाक्येती द्विस्त्रिः प्रत्युक्तितोऽपि वा ॥ १७ ॥

अस्येति वाक्यस्य प्रकान्तस्य साक्षाद्भूतस्य विनिवर्तनं वाक्येती । द्वित्रिर्वा उक्ति-
प्रत्युक्तयः । तथाया ययोत्तरचरिते—‘वासन्ती—

त्वं जीविनं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमह्ने ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुसूय मुग्धा तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ॥’

उक्तिप्रत्युक्तितो यथा रत्नावल्याम्—‘विदूषकः—‘भोदि मअणिए, मं पि
एदं चचरिं सिक्तावेहि ।’ ‘मदनिका—‘हैदास, न क्खु एसा चचरी । दुव-
दिसण्ठअ क्खु एदम् । विदूषकः—‘भोदि, कि एदिणा खण्डेण मोदआ
करीअन्ति । मदनिका—‘णहि । पढीअदि क्खु एदम् ।’ इत्यादि ।

अथाधिवचनम्—

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिवचनं भवेत् ।

यथा वैष्णोसहारे—‘अर्जुनः—

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राघासुतस्य प्रणमति पितरौ वां मय्यमः पाण्डुपुत्र ॥’

इत्युपक्रमे ‘राजा—अरे, नाहं भवानिव विकल्पनाप्रगल्भः । किंतु ।

ब्रह्मन्ति न विरात्सुतं बान्धवास्ता रणाङ्गणे ।

मद्रूदाभिन्नवस्त्रोऽस्थिवेनिकाभङ्गभीषणम् ॥’

इत्यन्तेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यवाक्यस्याधिक्योक्तिरधिवचनम् ।

अथ गण्डः—

गण्डः प्रस्तुतसंवन्धिमिधार्थं सहस्रोदितम् ॥ १८ ॥

यथोत्तरचरिते—‘रामः—

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिनं मनयो-

रसावसाः स्वर्गो वपुषि बहलधन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसहस्रं विरहः ॥

(प्रविश्य) प्रतीहारी—देवै, उभयतिथौ । रामः—अयि, कः । प्रतीहारी—
देवैस्स आसन्गपरिचारओ दुम्मुहो ।’ इति ।

१. ‘भवति मर्शोक्ते, मामप्येतां चर्चरीं दिश्य ।’ इति च्छाया. २. ‘हवाश,
(न सत्वेन चर्चरी । दिपरीखण्डक सत्वेत्तत् ।’ इति च्छाया. ३. ‘भवति,
किमेनेन खण्डेन मोदकाः क्रियन्ते ।’ इति च्छाया. ४. ‘नहि । पटपत्रे सत्वेत्तत् ।’
इति च्छाया. ५. ‘देव, उपस्थितः ।’ इति च्छाया. ६. ‘देवत्वासन्नपरिचारक्यो
दुर्मुहः ।’ इति च्छाया.

अथावन्निन्दितम्—

रसोक्तस्यान्यथा व्याख्या यथावस्यन्दितं हि तत् ।

यथा छन्दितराने—मीता—‘शेद, कञ् कतु तुम्हेहि अनुज्ञाए गन्तव्यम् ।’
तहिं मो रावा विणएन पणिदव्यो । लव.—बम्ब, किनावान्ना राजोरजी-
विन्ना नन्तिवम् । मीता—‘शेद, सो कतु तुम्हानं पिदा । लवः—किना-
वचो रघुरति पिता । सीता—(भाउइन्) ‘शेद, म कतु पर तुम्हाणम् ।
ममलाए बेव्व पुहवीए ।’ इति ।

अथ नाटिका—

सोपहासा निगूढार्था नास्तिक्य प्रहेलिका ॥ १९ ॥

यथा मुद्राराक्षसे—‘चरः—‘हरो बह्मन, मा कुप्प । किं पि तुह उअन्ता-
ओ जानाति । किं पि अझातेसा जना जाणन्ति । शिष्यः—किमस्मादुपा-
ध्यायस्य सर्वज्ञत्वनपह्नुं निच्छति । चरः—‘यदि दे उवन्ताओ सर्वं जाणाति
ता जाणादु दाव कम्ब चन्दो अगनिप्येदो ति । शिष्यः—किमनेन हातेन
नवति ।’ इत्युपक्रमे ‘चाणक्यः—चन्द्रगुप्तादपरत्तान्मुद्राराक्षसानामि ।’ इत्युक्तं
भवति ।

अथासत्प्रलाप —

असंयद्धकथाप्रायोऽसत्प्रलापो र्ययोस्तरः ।

ननु चासद्वदार्थवेऽसंगतिनां वाक्यदोष उक्तः । तत्र । उक्तप्रापितम-
दोष्मादर्थवार्दानानसंबद्धप्रलापिनैव विभावः । यथा—

‘अभिष्मन्ति विदारं बह्वहुराप्यासहतो बामुके-

रुहूला विषकतुराणापयतः सस्युरव दन्ताङ्कुरम् ।

एकं श्रानि नवाष्ट सप्त दक्षिति प्रष्वसतस्साकम्ना

बावः कौरवोपि शिशुविकृताः धेयानि पुष्पन्तु व ॥’

यथा च—

‘ह्रिं प्रयच्छ मे शान्ता गतित्वास्तदा हृता ।

विमाविदैकदेहेन देवं यदनिमुज्यते ॥’

यथा वा—

‘तुला हि मया गिरयः स्नातोऽहं वहिना पिबामि विषम् ।

हिरिहिरिष्यमर्णा मत्पुत्रान्तेन नृतामि ॥’

१. ‘जात, कञ् कतु तुम्हाननेनाना गन्तव्यम् । तहिं स रावा किनेन
नन्तिव्यः ।’ इति च्छावा. २. ‘जात, म कतु तुवयोः पिदा ।’ इति च्छावा.
३. ‘जात, म कतु परं तुवयोः । सकतावा एव कृदिन्ना. ।’ इति च्छावा. ४. ‘हरो
राह्मन, मा कुप्प । किमिं तवोपाध्यायो जानाति । किमस्मादुपा-
धि ।’ इति च्छावा. ५. ‘यदि त उवन्तावः सर्वं जानाति तज्जानादु दावत्तम्
चन्द्रोन्निन्देत् इति ।’ इति च्छावा. ६. ‘ययोस्तर’ इति पाठः.

अथ व्याहारः—

अन्यार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरे वचः ॥ २० ॥

यथा मालविकाग्निमित्रे हास्यप्रयोगावसाने—‘(मालविका निर्गन्तुमिच्छति ।)
विदूषकः—‘मा दाव । उपएससुद्धा गमिस्ससि ।’ इत्युपक्रमे ‘गणदासः—
(विदूषक प्रवि ।) आर्य, उच्यता यस्त्वया कममेदो लक्षितः । विदूषकः—
पेटमं पचूसे वद्वणस्स पूआ भोदि । सा तए लद्धिदा । (मालविका सयने ।)’
इत्यादिना नायकस्य विध्वन्नायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा वचनेन
व्याहारः ।

अथ मृदवम्—

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ।

यथा शाकुन्तले—

‘नेददृष्टेदकुशोदर लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपु
सरवामाभुपलक्ष्यते विकृतिमचित्तं भयकोषयो ।
उत्कर्षं स च धन्विना यद्विषयं सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुत ॥’

इति मृगयादोषस्य गुणीकारः ।

यथा च—

‘सततमनिर्भूतमानसमायाससहस्रसंजुलक्षिणम् ।
गतनिद्रमविश्वास जीवति राशौ जिगीषुरयम् ॥’

इति राज्यगुणस्य दोषीभावः ।

उभय वा—

‘सन्तः सञ्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवत्तन्मणा
सर्वश्रेष्ठ जनपवादचकिता जीवन्ति दुःखे सदा ।
अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो
मुक्तयुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥’

इति प्रस्तावनाज्ञानि ।

एषामन्यतमेनार्थं पात्रं चाक्षिप्य सूत्रभृत् ॥ २१ ॥

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ।

तत्र—

अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरौदात्तः प्रतापवान् ॥ २२ ॥

कीर्तिकामो महोत्साहस्त्रय्यास्त्राता महीपतिः ।

१. ‘मा दाव । उपएससुद्धा गमिस्ससि ।’ इति च्छाया. २. ‘प्रथमं प्रपूरे
मालविकस्य पूआ भवति । सा तदा लद्धिना ।’ इति च्छाया. ३. ‘अभिगम्य’
‘अभिगम्य’ इति पाठो.

प्रत्यातचंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ॥ २३ ॥

तत्प्रत्यातं विधातव्यं वृत्तमप्राधिकारिकम् ।

यत्रेतिवृत्ते सत्यवागसवादकारिनीतिशास्त्रप्रसिद्धाभिगामिकादिगुणयुक्तो रामा-
यणमहाभारतादिप्रसिद्धो धीरोदात्तो राजर्षिर्दिव्यो वा नायकस्तत्प्रत्यातमेवात्र
नाटक प्राधिकारिक वस्तु विधेयमिति ।

यत्तत्रानुचितं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा ॥ २४ ॥

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ।

यथा छापना चाटिबधो मायुराजेनोदात्तरापवे परित्यक्तः ।

वीरचरिते तु रावणसौहृदेन बाली रामवधार्थमागतो रामेण हत इत्य-
न्यथा कृतम् ।

आद्यन्तमेवं निश्चित्य पञ्चधा तद्विभज्य च ॥ २५ ॥

खण्डशः संधिसंज्ञांश्च विभागानपि खण्डयेत् ।

अनौचित्यरसविरोधपरिहारपरिशुद्धीकृतसूचनीयदर्शनीयवस्तुविभागफलानु-
सारेणोपहृतसर्पराजविन्दुपताकाप्रकरीकार्यलक्षणार्थप्रकृतिकं पञ्चावस्थानुगुण्येन प-
ञ्चधा विभजेत् । पुनरपि चैकैकस्य भागस्य द्वादश त्रयोदश चतुर्दशेत्येवमङ्ग-
संज्ञाना संधीनां विभागान्कुर्यात् ।

चतुःपटिस्तु तानि स्युरङ्गानीत्यपरं तथा ॥ २६ ॥

पताकावृत्तमप्यूनमेकाचेरनुसंधिभिः ।

अङ्गान्यत्र यथालाभमसंधिं प्रकरीं न्यसेत् ॥ २७ ॥

अपरमपि प्रासङ्गिकमिति वृत्तमेकाचेरनुसंधिभिर्न्यूनमिति प्रधानेति वृत्तादेक-
द्वित्रिचतुर्भिरेनुसंधिभिर्नूनं पतानेति वृत्तं न्यसनीयम् । अङ्गानि च प्रधानावि-
रोधे यथालाभं न्यसनीयानि । प्रकरीतिवृत्तं स्वपरिपूर्णसंधि विधेयम् ।

तत्रैवं विभक्ते—

आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्गं वा कार्यमुक्तितः ।

इयमत्र कार्ययुक्तिः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ॥ २८ ॥

यदा संदर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ॥ २९ ॥

आदावेव तदाङ्गः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ।

स च—

प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः ॥ ३० ॥

अङ्गो नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ।

रङ्गप्रवेशे साक्षाद्विदित्यमाननायकव्यापारो बिन्दूपक्षेपार्थपरिमितोऽनेकप्र-
योजनसंविधानरसाधिकरण उत्सङ्ग इवाह ।

तत्र च—

अनुभावविभावाम्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः ॥ ३१ ॥

गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ।

अङ्गिन एवाङ्गिरसस्थायिन संप्रहातस्थायिनेति रसान्तरस्थायिनो ग्रहणम् ।
गृहीतमुक्तैः परस्परव्यतिकीर्णैरित्यर्थः ।

न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ॥ ३२ ॥

रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलंकारलक्षणैः ।

कथासध्यङ्गोपमादिलक्षणैर्मूषणादिभिः ।

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा ॥ ३३ ॥

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्यहणेऽद्भुतम् ।

ननु च रसान्तरस्थायिनेत्यनेनैव रसान्तराणामङ्गत्वमुक्तम् । तत्र । यत्र
शान्तरस्थायी स्तानुभावविभावव्यभिचारियुक्तो भूयसोपनिबध्यते तत्र रसा-
तराणामङ्गत्वम् । केवलस्थाय्युपनिबन्धे तु स्थायिनो व्यभिचारिर्नैव ।

दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् ॥ ३४ ॥

संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् ।

अभ्यरप्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

अङ्गनैवोपनिषद्गीत प्रवेशादिमिरेष सूचयेदित्यर्थः ।

नाधिकारिचयं कापि स्थाप्यमायदयकं न च ।

अभिकृतनायकवध प्रवेशकादिनापि न सूचयेत् । आवदयकं तु देवपितृका-
र्याद्यवदममेव कचित्कुर्यात् ।

एकाहाचरितैर्कार्थमित्थमासन्ननायकम् ॥ ३६ ॥

पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्गं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ।

एकदिवसप्रवृत्तैकप्रयोजनसबद्धमासन्ननायकमबहुपात्रप्रवेशमङ्गं कुर्यात् ।
तेषां पात्राणामवदयमङ्गस्यान्ते निर्गमः कार्यः ।

पताकास्थानकान्यत्र विन्दुरन्ते च योजयत् ॥ ३७ ॥

यद्यमङ्गाः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः ।

पञ्चाङ्गमेतद्वरं दशाङ्गं नाटकं परम् ॥ ३८ ॥

इत्युक्तं नाटकलक्षणम् ।

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।

अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥ ३९ ॥

धीरप्रशान्तं सौपायं धर्मकामार्थतत्परम् ।

शेषं नाटकवत्संधिप्रवेशकरसादिकम् ॥ ४० ॥

कविषुदिविरचितमिति श्रुतम् । लोकसंश्रयमनुशातममालायन्यतमधीरप्रशा-

न्तनायक रिपदन्तरितायै सिद्धिं कुर्यात् । प्रकरणे मन्त्री अमात्य एव । सार्ध-
वाहो वणिग्विशेष एवेति । सष्टमन्यत् ।

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।
कचिदेकैव कुलजा वेद्या कापि द्वयं क्वचित् ॥ ४१ ॥
कुलजाभ्यन्तरा बाह्या वेद्या नातिश्रमोऽनयोः ।
आमिः प्रकरणं त्रेधा संकीर्णं धूर्तसंकुलम् ॥ ४२ ॥

वेद्यो मृति सोऽस्या जीवनमिति वेद्या । तद्विशेषो गणिना । यदुक्तम्—

‘आभिरभ्यार्थिता वेद्या रूपशीलगुणान्विता ।

लभते गणिकाशब्दं स्थानं च जनसंसदि ॥’

एव च कुलजा वेद्या उभयमिति त्रेधा प्रकरणे नायिका । यथा वेदैव
तरङ्गदत्ते कुलजैश्च पुण्ड्रपितके । ते द्वे अपि मृच्छकटिकायामिति । कितवधू
तनारादिधूर्तसंकुल ॥ मृच्छकटिकादिबत्सकीर्णप्रकरणमिति ।

अथ नाटिका—

लक्ष्यते नाटिकाप्यत्र संकीर्णान्यनिवृत्तये ।

अत्र केचित्—

‘अनयोश्च बन्धयोगादेशो भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातलिङ्गितरो वा नाटोसङ्गाधिते काव्ये ॥’

इत्यमुं भरतीय श्लोकमेवो भेदः प्रख्यातो नाटिकास्य इतरस्तत्प्रख्यातः प्र-
करणिकास्यो नाटोसङ्गा ए काव्ये आधिते इति व्याचक्षाणा प्रकरणिकार्मा-
मन्यन्ते । तदसत् । उद्देशलक्षणयोरनभिधानात्समानलक्षणत्वे वा भेदाभावात् ।
वस्तुरसनायवानां प्रकरणभेदात्प्रकरणिकायाः । अतोऽनुद्दिष्टाया नाटिकाया
यन्मुनिना लक्षणं कृतं तत्रायमभिप्रायः । शुद्धलक्षणसंकरादेव तद्वक्षणे सिद्धे
लक्षणकरणं संकीर्णानां नाटिकैव कर्तव्येति नियमार्थं विशयते ।

तमेव संकरं दर्शयति—

तत्र यस्तु प्रकरणान्नाटकाभ्यामन्यो नृपः ॥ ४३ ॥

प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ।

उत्पायेतिवृत्तत्वं प्रकरणधर्मे- प्रख्यातनृपनायकादित्वं ॥ नाटकधर्मे इति ।
एव च नाटकप्रकरणनाटिकास्तिरेणेन वस्त्रादेः प्रकरणिहायामभावादङ्कपात्रमे-
दायदि भेदः ।

तत्र—

स्त्रीप्रायश्चतुरङ्गादिभेदकं यदि चेप्यते ॥ ४४ ॥

एकद्वित्र्यङ्गपात्रादिभेदेनानन्तरूपता ।

तत्र नाटिकेति स्त्रीसमाख्ययाचिलप्राप्तं स्त्रीप्रधानत्वम् । कैशिङ्गीरस्याप्र-
त्यायं तदङ्गसख्ययात्पावमर्शत्वेन चतुरङ्गत्वमप्याचिलप्राप्तमेव ।

विशेषस्तु—

देवी तत्र भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥ ४५ ॥
गम्भीरा मानिनी कृच्छ्रात्तद्वशाच्चेतुसंगमः ।

प्राप्या तु—

नायिका तादृशी मुग्धा दिव्या चातिमनोहरा ॥ ४६ ॥
तादृशीनि नृपवंशजतादिषमाविदेश ।

अन्तःपुरादिसंबन्धादासद्या श्रुतिदर्शनैः ।
अनुरागो नवावस्थो नेतुस्तस्यां यथोत्तरम् ॥ ४७ ॥
नेता तत्र प्रवर्तते देवीप्राप्तेन शङ्कितः ।

तस्यां मुग्धनायिकायामन्तःपुरसंबन्धसंगीतः संबन्धादिना प्रत्यासन्नाया
नायकस्य देवीप्रतिबन्धान्तरित उत्तरोत्तरो नवावस्थानुरागो निबन्धनीयः ।

कैशिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च युक्ताङ्कैरिव नाटिका ॥ ४८ ॥
प्रत्यङ्गोपनिबद्धाभिहितलक्षणकैश्चिक्वङ्गचतुष्टयवती नाटिकेति ।

अथ भाग —

भाणस्तु धूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा ।
यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विदः ॥ ४९ ॥
संयोजनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।
सूचयेद्दीर्घाङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ॥ ५० ॥
भूयसा भारती वृत्तिरेकाङ्गं धस्तु कल्पितम् ।
मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशापि च ॥ ५१ ॥

धूर्ताङ्गीरघूतङ्गारादमन्त्रेणा चरितं यत्रैव एव विदः स्वहृत् परहृत् चोपवर्ण-
यति स भारतीवृत्तिप्रधानत्वाद्भाषः । एकस्य चोक्तिप्रत्युक्तय आकाशभाषित-
रासाङ्गिनोत्तरत्वेन भवन्ति । अष्टम्यङ्गाश्च दीर्घाङ्गारौ सौभाग्यशौर्योपवर्णनया
सूचनीयौ ।

लास्याङ्गानि—

गेयं पदं स्थितं पाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकस्त्रिगूढं च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ॥ ५२ ॥
उत्तमोत्तमकं चैव उक्तप्रत्युक्तमेव च ।
लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशकल्पनम् ॥ ५३ ॥

शेषं स्पष्टमिति ।

१. 'संगमे' इति पाठः. २. 'प्राप्यान्दा' इति पाठः. ३. 'चान्यदुक्त' इति .
पाठः. ४. 'लक्षणा' इति पाठः.

अथ प्रहसनम्—

तद्वत्प्रहसनं त्रेधा शुद्धचैकतसंकरैः ।

सद्वदिति भाष्यद्वस्तुसधिसम्पन्नलासादीनामतिदेशः ।

तत्र शुद्धं तावन्—

पाखण्डिविप्रप्रभृतिचेदचेटीविट्टाकुलम् ॥ ५३ ॥

चेष्टितं वेपभाषाभिः शुद्धं हास्यवचोन्वितम् ।

पाखण्डिनं शाक्यविमर्गप्रभृतयः । विप्राथाल्यन्तमृगवः । जातिमात्रोप-
जीविनो वा । प्रहसनाद्विहास्यविभावान्नेवा च यथावत्स्त्रव्यापारोपनिबन्धनं
चेदचेटीव्यवहारवृत्तं शुद्धं प्रहसनम् ।

विकृतं तु—

कामुकादियचोवेपैः पण्डकञ्चकितापसैः ॥ ५५ ॥

विकृतं संकराद्वेप्या संकीर्णं धूर्तसंकुलम् ।

कामुकादयो भुजङ्गचारमटायाः । तद्वेपभाषादियोगिनो यत्र पण्डकञ्चकिता-
पसवृद्धादयस्तद्विकृतम् । स्वस्वरूपप्रच्युतविभावत्वात् । वीर्यवृद्धं संकीर्णला-
रसकीर्णम् ।

रसस्तु भूयसा कार्यः पद्धिधो हास्य एव तु ॥ ५६ ॥

इति सप्तम् ।

अथ डिमः—

डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्यादुत्तयः कैशिकी विना ।

नेतारो देयगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ॥ ५७ ॥

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशास्त्यन्तमुद्धताः ।

रसैरहास्यशृङ्गारैः पद्मिदीप्तैः समन्वितः ॥ ५८ ॥

मायेन्द्रजालसंग्रामशोषोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

चन्द्रसूर्योपरागैश्च न्याय्ये रौद्ररसेऽङ्गिनि ॥ ५९ ॥

चतुरङ्गश्चतुःसंधिर्निर्विमर्शो डिमः स्मृतः ।

डिमसंघात इति नायकसंघातव्यापारात्मकत्वादिमः । तत्रेतिहासप्रसिद्ध-
मिति वृत्तम् । वृत्तयश्च कैशिकीवर्जस्तिस्रः । रसाश्च वीररौद्रवीरमातृनक्षत्रम-
यानकाः षट् । स्याथी तु रौद्रो न्यायप्रधानो विमर्शरहिता मुखप्रतिमुखगर्भ-
निर्गहणाख्याथलार सधय साक्षाः । मायेन्द्रजालाद्यनुभावसमाधया । शेष
प्रश्नावादिनाटकवत् । एतच्च—

‘इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।

उतस्त्रिपुरदाहश्च डिमसः प्रयोजितः ॥’

इति भरतमुनिना स्वयमेव त्रिपुरदाहेतिवृत्तस्य तुल्यत्वं दर्शितम् ।

१. ‘वेपभाषादि’, ‘देवभाषादि’ इति पाठौ.

अथ व्यायोगः—

ख्यातेतिवृत्तौ व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः ॥ ६० ॥

हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्द्विमवद्रसाः ।

अश्लीनिमित्तसंप्रामो जामदग्न्यजये यथा ॥ ६१ ॥

एकाहाचरितैकाङ्को व्यायोगो बहुमिन्नरैः ।

व्यायुजन्तेऽस्मिन्बहवः पुरुषा इति व्यायोगः । तत्र द्विमवद्रसाः पद हास्य-
शृङ्गाररहिताः । वृत्त्यान्मकलाच्च रसानामवचनेऽपि कैशिकीरहितैरवृत्तित्वं
रसवदेव सम्यक्ते । अश्लीनिमित्तस्यात्र संप्रामः । यथा परशुरामेण पितृवधको-
पात्सहस्राजुनवध इति । शेषं स्पष्टम् ।

अथ समवकारः—

कार्यं समवकारेऽपि आमुखं नाटकादिवत् ॥ ६२ ॥

ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु संधयः ।

वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नेतारो देवदानवाः ॥ ६३ ॥

द्वादशोदात्तविर्याताः फलं तेषां पृथक्पृथक् ।

बहुवीररसाः सर्वे यद्वदम्भोधिमन्थने ॥ ६४ ॥

अङ्गलिमिलिकपटलिशृङ्गारलिबिद्रवः ।

द्विसंधिरङ्गः प्रथमः कार्यो द्वादशनालिकः ॥ ६५ ॥

चतुर्दिनालिकावन्त्या नालिका घटिकाद्वयम् ।

वस्तुस्वभावदैवारिकृताः स्युः कपटालयः ॥ ६६ ॥

नगरोपरोधमुद्धे वाताग्न्यादिकविद्रवाः ।

धर्मार्थकामैः शृङ्गारो नात्र बिन्दुप्रवेशकौ ॥ ६७ ॥

वीर्यज्ञानि यथालाभं कुर्यात्प्रहसने यथा ।

समवकीर्णन्तेऽस्मिन्प्रां इति समवकारः । तत्र नाटकादिवदामुत्तमिति
समस्वरूपकाणामामुत्तप्रापणम् । विनर्शवर्जिताद्यतारः संधयः । देवासुरादयो
द्वादशनायकाः । तेषां च फलानि पृथक्पृथग्भवन्ति । यथा समुद्रमन्थने वासु-
देवादीनां लक्ष्म्यादिलाभाः । वीरयात्री । अत्रभूताः सर्वे रसाः । प्रयोऽङ्काः ।
तेषां प्रथमो द्वादशनालिकानिर्गतेतिवृत्तप्रमाणः । यथासंख्यं चतुर्दिनालिका-
वन्त्या । नालिका च घटिकाद्वयम् । प्रलङ्घं च यथासंख्यं कपटाः । तथा नग-
रोपरोधमुद्धेवाताग्न्यादिभिर्द्रवाणां मध्य एकैको मिद्रवः कार्यः । धर्मार्थकाम-
शृङ्गारानेकैकः शृङ्गारः । प्रलङ्घमेव विघातव्यः । वीर्यज्ञानि च यथालाभं
कार्याणि । बिन्दुप्रवेशकौ नाटकोक्तावपि न विघातव्याः । इत्यर्थं समवकारः ।

अथ वीर्यो—

वीर्यं तु कैशिकीवृत्तौ सध्यङ्गाङ्गस्तु भाणवत् ॥ ६८ ॥

रसः सूच्यस्तु शृङ्गारः स्पृशेदपि रसान्तरम् ।

युक्ता प्रस्तावनास्यातेरङ्गद्वयात्यकादिभिः ॥ ६९ ॥

एवं धीधी विधातया द्वेकपात्रप्रयोजिता ।

वीर्यवीर्यधीमार्गोऽङ्गानां पट्टिर्वा भाणवन्कायां । विशेषस्तु रसः शृङ्गारोऽपि-
रिपूणंलाभ्यसा सूच्य । रसान्तराण्यपि सोऽहं स्वर्गनीयानि । वैशिकीं वृत्तां
रमोचित्यादेवेति । शेषं स्पष्टम् ।

अथाह —

उत्पट्टिकाद्वे प्रत्यातं धृतं युद्धा प्रपञ्चयेत् ॥ ७० ॥

रसस्तु फट्णः स्वायी नेतारः प्राकृता नराः ।

भाणयत्संधिवृत्त्यङ्गयुक्तः स्त्रीपरिदेवितः ॥ ७१ ॥

वाचा युद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ ।

उत्पट्टिकाह इति नाटकान्तर्गताह्वयच्छेदार्थम् । शेषं प्रतीतमिति ।

अथेहामृग —

मिश्रमीहामृगे धृतं चतुष्टुं त्रिसंधिमत् ॥ ७२ ॥

नरदिव्यावनियमान्नायकप्रतिनायकौ ।

स्यातां धीरोद्धतावनयो विपर्यासादयुक्तकृत् ॥ ७३ ॥

दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेष्टतः ।

शृङ्गाराभासमप्यस्य किंचित्किंचित्प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥

संरम्भं परमानीय युद्धं ध्याजाप्रिवारयेत् ।

यथप्राप्तस्य कुर्यात्त यथं नैव महात्मनः ॥ ७५ ॥

मृगबदलभ्या नायिकां नायकोऽम्बिग्रीहते इतीहामृग । एयानाद्वार्तं
यस्तन्त्य प्रतिनायको विपर्यासाद्विपर्ययज्ञानादयुक्तकारी विधेय । स्पष्टमन्यम् ।

इत्थं विचिन्त्य दशरूपकलक्षममार्गः-

मालोक्य वस्तु परिभाव्य कविप्रबन्धान् ।

कुर्यादयत्नवदलं कृतिभिः प्रयन्धं

वाक्यैरुदारमधुरैः स्फुटमन्दवृत्तैः ॥ ७६ ॥

स्पष्टम् ॥

इति श्रीविष्णुगुनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावल्लोके रूपकलक्षण-
प्रकाशो नाम तृतीयः प्रकाशः समाप्तः ।

चतुर्थः प्रकाशः ।

अवेदानी रमनेद. प्रदर्शते—

विभावरनुभावंश्च सात्त्विकं व्यभिचारिमिः ।

आनीयमानः स्वाद्यत्वे स्यायी भावो रसः स्मृतः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणानुभावविभावनुभावव्यभिचारिसात्त्विकः काव्योपात्तरामिनयोपद-
क्षितैर्वा धोतुप्रेक्षमाणामन्तर्विपरिवर्तमानो रसादिवेदयमाणलक्षण स्यामी स्वा-
द्योचरतां निर्भगनन्दसविदात्मतामानीयमानो रम । तेन रसिकाः मामा-
जिकाः । काव्यं तु तथाविधानन्दसंविदुन्मीलनहेतुभावेन रमवशापुर्ध्वनमित्या-
दिव्यपदेनावत् ।

तत्र विभावः—

शायमानतया तत्र विभावो भावपोषकः ।

आलम्ब्यनोदीपनत्वप्रमेदेन स च द्विधा ॥ २ ॥

एवमयमेवमिममित्येति श्रयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशिष्टरूपतया शायमा-
नो विभावमानः सुत्रालम्बनत्वेनोदीपनत्वेन वा यो नायकादिरभिमतवेशका-
लादिवो स विभाव । यदुक्तं विभाव इति विज्ञातार्थं इति, ताव यथास्तं यथा-
वर्त्तमानं च रसेदूपपादयिष्याम । अर्थात् शानपेक्षितबाह्यमत्त्वाना शब्दोपभा-
नादेवामादितनद्वावाना मामान्यात्मनो सन्तसबन्धित्वेन विभाविताना साक्षा-
द्भावकचेतनि विपरिवर्तमानानामालम्बनादिभाव इति न वस्तुशून्यता । तदुक्तं
मनूद्दृष्टिगा—‘शब्दोपहितरूपास्तान्बुद्धेर्विषयता गतान् । प्रत्यक्षमिव कमाशी-
म्भाधनत्वेन मन्यते ॥’ इति । यदमदृष्टादृष्टताप्युक्तम्—‘एवञ्च सामान्यगुण-
योगेन रमा निष्पद्यन्ते’ इति ।

तत्रालम्बनविभावो यथा—

‘अन्या. सर्गविधौ प्रजापतिरभूषन्तो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारिकनिधि स्वयं नु मदनो मामो नु पुण्याकरः ।

वेदान्यामजडः कथं नु विषयव्याप्तकौतूहल्यो

निर्मातुं प्रमवेन्मनोहरमिदं रूपं पुण्यो मुनिः ॥’

उदीपनविभावो यथा—

‘अममुन्यति चन्द्रचन्द्रिकाधौतमिभः परिणतविनलिभि व्योम्नि कपूंग्मीरः ।

‘नृजवजशलाकास्थानिभिर्यस्य पार्श्वजंगमलवृणान्दीपयत्यं विभाति ॥’

अनुभावो विपरिवर्तनु भावसंभूतकान्तिः ।

स्यामिभावानुभावयतः सानात्रिचान्मभ्रुविज्ञेयकटाशादयो रसपोषकमि-
षोऽनुभावाः । एते चाभिनयकाव्यशोरम्यनुभावयतां साक्षाद्भावकानुभवकमेत-
यादुभूयन्त इत्यनुमयनमिति चानुभावा रसिकेषु व्यादित्यन्ते । विदुषो भावम-
मूननात्मक इति तु तौलिकरमाणेभ्यः इह नु तेषां कारणमेव । यथा ममेव—

१. ‘नादत्वं’ इति पाठः. २. ‘आलम्बनोदीपनान्या कान्तिपानादिना द्विधा’

इति पाठः.

‘चन्द्रम्भाननमुल्लसत्तु चतटं लोलभ्रमद्भूलतं
स्वेदाम्भ म्रपिताङ्गयष्टिमिलद्गीढं सरोमाश्रया ।
धन्य कोऽपि युवा स यस्य वदने व्यापारिता सस्पृहं
मुग्धे दुग्धमहाम्बिकेनपटलप्रख्याः कटाक्षच्छटा ॥’

इत्यादि यथारसमुदाहरिष्यामः ।

हेतुकार्यात्मनोः सिद्धिस्तयोः संव्यवहारतः ॥ ३ ॥

तयोर्विभावानुभावयोर्लौकिकरस प्रति हेतुकार्यभूतयोः संव्यवहारादेव सिद्ध-
त्वात् पृथग्लक्षणमुपयुज्यते । तदुक्तम्—‘विभावानुभावौ लोकसिद्धौ लोक्या
भानुगामिनौ लोकस्वभावोपगतत्वाच्च न पृथग्लक्षणमुच्यते’ इति ।

अथ भाव —

सुखदुःखादिकैर्भावेर्भाधस्तद्भाषभाषनम् ।

अनुकार्याधयत्वेनोपनिबध्यमानैः सुखदुःखादिकैर्भावेर्भाधस्तद्भाषभाष-
नसौ भावनं वाचनं भावः । तदुक्तम्—‘अहो हानेन रसेन गन्धेन वा सर्वमे-
तद्भावितं वासितम्’ इति । अतु रसाग्भाषयग्भाष इति, कवेरन्तर्गतं भाष
भावयन्भाष इति च, तदभिनयकाव्ययोः प्रवर्तमानस्य भाषरसद्वय प्रवृत्तिनि-
मित्तकथनम् ।

ते च स्थायिनो व्यभिचारिणश्चेति वक्ष्यमाणाः ।

पृथग्भाषा भयन्त्यन्येऽनुभावत्वेऽपि सार्विकाः ॥ ४ ॥

सर्वादेव समुत्पत्तेस्तच्च तद्भाषभाषनम् ।

परगतदुःखदर्पादिभावनायामत्यन्तानुकूलान्तं करणत्वं सार्वम् । यदाह—
‘सर्व नाम मनः प्रभवम् । तच्च समाहितमनस्त्वादुत्पद्यते । एतदेवायं सर्व
यत् । किमेतं प्रदर्शितेन चाधुरोमायादयो निर्वर्त्यन्ते । तेन सर्वेन निरृता
सार्विकास्त एव भावास्तत उत्पद्यमानत्वादधुप्रवृत्तयोऽपि भावाभावसंयुक्तना-
रम्यविकाररूपत्वाच्चानुभावा इति द्वैरूप्यमेवम् ।

ते च—

स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो धैवर्ण्येषेपथू ॥ ५ ॥

अश्रुचैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्तिध्विष्क्रियाङ्गता ।

प्रलयो नष्टमंशत्वं दोषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥ ६ ॥

यथा—

‘वेवेदं सेवदवदनी रोमधिञ्च यतिए चवद ।

वित्ठुत्तु ॥ वलञ्च लहु चाहोअधीए रणेति ॥

१ ‘वेपने सेवदवदना रोमाञ्च गात्रे वपति ।

विनेऽस्ततो वल्यो दधु बाहुवत्पर्या रणति ॥’

मुहुः सामलि होई सणे विमुच्छद विवर्णेण ।

मुद्धा मुहजरी मुज पेम्मेण सावि न विम्वइ ॥'

अथ व्यभिचारिणः । तत्र सामान्यलक्षणम्—

विरोपादामिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्यायिन्युन्मदनिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥ ७ ॥

यथा वारिधौ सत्येव कल्लोला उद्भवन्ति विधीयन्ते च तदुदेव रत्नादीं
स्यायिनि सत्येवाविर्भावनिरोमावाम्यानामिमुख्येन चरन्तो वर्तमाना निर्वेदा-
दयो व्यभिचारिणो भावाः । ते च—

निर्वेदग्लानिशङ्काद्यमधृतिजडताहर्षदैर्न्यौघ्यचिन्ता-

स्वासेर्ष्यामर्षगथाः स्मृतिमरणमदाः सुप्तनिद्राविषोधाः ।

वीडापसारमोहाः समतिरलसनावेगतर्कायहिन्या

व्याधुन्मादौ निपादोन्मुक्चपलयुनात्विशदेते त्रयश्च ॥८॥

तत्र निर्वेदः—

तत्त्वज्ञानापक्ष्यादेर्निर्वेदः स्वाधमाननम् ।

तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासाद्यैष्योच्छ्वासदीनताः ॥ ९ ॥

तत्त्वज्ञानानिर्वेदो यथा—

'प्राप्ताः प्रियः सकलकामदुष्कालतः किं दत्तं पदं शिरसि विद्रिपता ततः किम् ।
मुंग्रीणिनाः प्रययिनो विमवैलनः किं कस्य स्थितं तनुवता तनुमिहृत किम् ॥'

सापदो यथा—

'राशो विपद्विषयवियोगदुःखं देशच्युतिदुर्गममार्गवेदः ।

आत्ताद्यतेऽस्याः कटुनिष्कलानाः फल भयैतच्चिरर्जावितायाः ॥'

ईर्ष्यानो यथा—

'विनिषक्शकजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकण्ठेन वा

स्वर्गप्राप्तिकाविदुष्टनपरैः पीनैः किमेभिर्भुवैः ।

भ्यङ्गारो क्षयमेव मे यदरयस्वप्राप्यमौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसमद्यज्जीवन्नहो रावयः ॥'

वीरभ्यद्धारवोर्न्यभिचारी निर्वेदो यथा—

'मे बाहवो न दुष्टि वैरिक्तोरकम्प्योच्छेदठ्ठधिरस्रजिविगजिद्रासाः ।

नापि प्रियापृथुरवोषपरत्रमद्वसंक्रान्तकुटुम्बरमाः यत्तु निष्कलान्ते ॥'

आत्मदुर्गां रिपुं रमणीं बालममानस्य निर्वेदादिरनुत्ति । एवं रमान्तरा-
णामप्यत्रमाव उदाहार्यः ।

रसानन्दः स्वतन्त्रो निर्वेदो यथा—

'कस्त्वं मोः कथयामि दैवदत्तं मा विद्धि शान्तोऽहं

वैराग्यादिव यक्षि साधु विरितं कस्मादतः श्रूयताम् ।

दुर्गं शानतं भवति क्षणं विमूर्च्छति निश्चयेन ।

दुग्धा दुग्धवरी तव देगा सावि न पर्वं हरेति ॥ इति श्रुत्वा,

यामेनात्र वटस्तमध्वजजन सर्वात्मना सेवते

न प्लायापि परोपकारकरणी मार्गस्थिनस्यापि मे ॥'

विभावानुभावरसाद्गानजनेदादनेकसारो निर्वेदो निदर्शनीयः ।

अथ ग्लानि —

रत्पाद्यायासतृक्षुक्षिग्लानिनिर्निष्पाणतेह च ।

वैषण्यकम्पानुत्साहक्षमाह्वयचनक्रियाः ॥ १० ॥

निधुवनकलाभ्यासादिभ्रमवृद्धमनादिभिर्निष्पाणताह्वा ग्लानि । अस्या
घ वैषण्यकम्पानुत्साहादयोऽनुभावाः ।

यथा मापे—

'लुलितनयनतारा क्षामवकेन्दुबिम्बा रजनय इव निद्राङ्गान्तनीलोत्पलाक्ष्य ।

निमिरमिव दधाना सनिन वेशपाशानवनिपसिगृहेभ्यो शान्त्यमूर्वारवध्व ॥'

क्षोप निर्वेदवद्वयम् ।

अथ शङ्का—

अनर्थप्रतिभा शङ्का परकीयात्स्वदुर्नयात् ।

कम्पशोषामिषीक्षादिरथ यणस्वरान्यता ॥ ११ ॥

तत्र परकीयायथा रत्नावस्थाम्—

'हिया सर्वस्वासी हरति विदितासीति वदन्

द्वयोर्दृष्टालाप वलयति कथामात्मविषयम् ।

सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वेलक्ष्यमपिकं

प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातद्विधुरा ॥'

स्वदुर्नयायथा धीरचरिते—

'धूराद्वीयो धरणीधराभं यस्तादृशं तृणवचधूनोद ।

हन्ता मुवाहोरपि ताटकारि स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥'

अनया दिशान्यदनुसर्तव्यम् ।

अथ श्रमः—

श्रमः स्वेदोऽध्वरत्यादेः स्वेदोऽस्निग्धनादयः ।

अध्वतो यथोत्तररामचरिते—

'अलसलुण्ठितसुरधान्यध्वसज्जातयेदादगिथिलपरिरम्भेदत्तसवाहनानि ।

परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गवानि लसुरसि गम कृत्वा यत्र पिद्रामवाप्ता ॥'

रतिधनो यथा मापे—

'प्राप्य मन्मथरगादतिभूमिं दुर्वहस्त्रनमरा सुरतस्य ।

राधसु श्रमजलद्रिललाटीछटकेसमसितायतेकदय ॥'

इत्याद्युत्प्रेक्ष्यम् ।

अथ धृति —

संतोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् ॥ १२ ॥

ज्ञानायथा भर्तृहरिशतके—

‘वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्व न लक्ष्म्या
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेष ।
स तु भवतु दक्षिणो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि न परितुष्टे कोऽर्थवान्को दक्षिणः ॥’

शक्तितो यथा रत्नावल्याम्—

‘राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसन्निवे न्यस्तः समस्तो भरः
सम्यक्पालनपालिता प्रशमिताशेषोपसर्गा प्रजाः ।
प्रयोतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृतिं
काम कामसुपैतयं मम पुनर्मन्ये भटानुत्सव ॥’

इत्याधूसम् ।

अथ जडता—

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीभावादयस्तत्र ॥ १३ ॥

इष्टदर्शनायथा—

‘एवमालि निगृहीतसाप्पसं शकरो रहसि सेव्यतामिति ।
सा सखीभिर्दपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥’

अनिष्टभ्रवणाद्ययोदात्तराघवे—‘राक्षसः—

तावन्तस्ते महारमानो निहता केन राक्षसा ।
येषा नायकता याताञ्जिशिर खरदूषणा ॥

द्वितीयः—गृहीतधनुषा रामहतकेन । प्रथमः—किमेकाकिर्नैव ।

द्वितीयः—अदृष्टा कः प्रत्येति । पद्य तावनोऽस्मद्वलम् ।

सद्यदिष्टाञ्जिशिर श्वभ्रमन्वत्कुलाकुलाः ।

कवन्था केवलं जातास्तालोत्ताला रणाद्गणे ॥

प्रथमः—सखे, यद्येव तदाहमेवंविधः किं करवाणि ।’ इति ।

अथ हर्ष —

प्रसत्तिरुत्सवादिभ्यो हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः ।

प्रियागमनपुत्रजननोत्सवादिविभावैश्चेत्तः प्रसादो हर्षः । तत्र चाश्रुस्वेदगद्गदादयोऽनुभावाः । यथा—

‘आमाते दयिते मरुत्यत्पुत्रामुत्प्रेक्ष्य दुर्लेह्यता
गेहिन्या परितोषवाप्पकलिलामासज्य दृष्टिं मुखे ।
दत्त्वा पीलुसमीकरीरकवलान्स्नेनाश्वत्नेनादरा-
दुन्मृष्टं करमस्य केसरसटामाराप्रलम्भं रज ॥’

निर्वेदवदितरदुःखम् ।

क्षयं दैन्यम्—

दागंत्यादौ रनो जस्यं दैन्यं काण्ड्यामृजादिमत् ॥ १४ ॥

दागिदैन्यशरादिस्मिमां रनो जस्यता चेत्तस्यो दैन्यम् । तत्र च कृष्णतामडि-
नवयुनदर्शनादयोऽनुभावा । यथा—

‘इदोऽन्य पतिरेव मय्यकमतः स्मृगावरोप गृहं
काटोऽन्यणं जलागम कुशदिनी वन्धस्य वार्तापि नो ।
यस्मान्मन्यवित्तैर्लविन्दुषटिका भग्रेति पर्याणुला
इष्टा गर्भमराजसा मुनवधूं भ्रूधिरं रोदिति ॥’

अथ पूरेवत् ।

अर्थान्धम्—

दुष्टेऽपराधैर्दाम्पत्यकौर्ष्येण्डर्यमुप्रता ।
तत्र स्वेदशिरःकम्पतज्जनाताडनादयः ॥ १५ ॥

यथा वीरवार्तते—‘जामदग्न्य—

उदृष्टोऽनृप समोऽनपि स्रक्तलयतः क्षनक्षतानरोषा-
दुहामर्त्यैर्द्विगलवपि निगद्यतः सर्वतो राजवंशवान् ।
पिङ्ग तद्रक्षार्णहृदमवजमहानन्दमन्दावसान-
मोयामे कुर्वन्तो मे न गलु न विदित सर्वभूतैः स्वभाव ॥’

अथ चिन्ता—

अयानं चिन्तेदितानाम्ने, शून्यताभवासतापठन् ।

यथा—

‘पद्माग्रप्रमिताश्रुविन्दुनिर्करमुष्कापलसार्धिभि
कुर्वन्तः हरहामहारि हृदये हारावलीभूषणम् ।
वाले बालभूषालनालवलयालंकारकान्तं करे
विन्यस्ताननमायताक्षि मुहूर्ती कोऽयं तया सयंते ॥’

यथा वा—

‘अस्तमितमिषयसङ्गा मुकुलितनयनोन्मत्ता बहुभविता ।
ध्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला योगाभियुक्तेव ॥’

अथ प्रास—

गर्जितादेमेन शोमस्त्रासोऽत्रोत्कम्पितादयः ॥ १६ ॥

यथा माये—

‘प्रम्यन्ती चलच्छर्गाविषदिनोर्हर्षांमोहरतिशयमाय विभ्रमस्य ।
शून्यान्ति प्रसभमहो विनापि हेनोर्लीलाभि किमु सति कारणे रमस्य ॥’

अयासूया—

परोत्कर्षाक्षमासूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा ।

दोषोक्तयवशे भुक्तुष्टिमन्युक्रोधेक्षितानि च ॥ १७ ॥

गर्वं यथा वीरचरिते—

‘अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रमोऽन्युत

दुह्यन्दाशरयिविरुद्धचरितो युक्तस्तथा कन्यया ।

उत्कर्षं च परस्व मानयशसोर्विषंसनं चात्मन

जीरलं च जगत्पतिर्दशमुक्तो हस्तं कथं मृष्यते ॥’

दौर्जन्यादया—

‘यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्त गुणाजने

नहि परमशो निन्दाव्याजैरलं परिमार्जितुम् ।

विरमसि न चेदिच्छाद्रेषप्रपन्नमनोरयो

दिनकरकरान्पाणिच्छात्रं नुदञ्चमनेष्यसि ॥’

मन्युजा यथामदद्यतके—

‘पुरम्बन्धा गोप्रस्त्रलनचकितोऽहं नवमुख

प्रवृत्तो वैष्णव्यात्किमपि स्तितुं देवहृत्क ।

स्फुटो रैलान्पासः कथमपि न तादृकारिणो

गता येन व्यक्ति पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥

ततश्चाभिज्ञाय स्फुरद्गुणगण्डस्थलरुचा

मनसिन्ध्या रोषप्रणयरभमाहूहृदयिणा ।

अहो चित्रं चित्रं स्फुटमिति निगदाधुकलुपं

रथा मझात्रं मे क्षिरसि निहितो कामचरणः ॥’

अयामरं—

अधिक्षेपापमानादेरमर्योऽमिनिविष्टता ।

तत्र स्वेदक्षिरःकम्पनर्जनाताडनादयः ॥ १८ ॥

यथा वीरचरिते—

‘प्रायचित्तं करिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रान् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शत्रुप्रह्नहानतम् ॥’

यथा वा वेतीसहारे—

‘दुष्मच्छासनलङ्घनाम्भसि मया ममेन नाम स्थितं

प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमता मध्येऽनुजानामपि ।

श्रोषोऽसितशोनितादृष्यदम्योऽन्दिन्दतः कौरवा-

नयैकं दिवस ममामि न गुरुनाहं विषेयस्तव ॥’

अथ गये —

गयींऽमिजनलाघण्यवलैश्वर्यादिभिर्मदः ।

कर्माण्याधर्पणाचम्या सविलासाङ्गवीक्षणम् ॥ १९ ॥

यथा वीरचरिते—

‘मुनिरयमय वीरस्तदशस्त्रप्रिय मे निरनु परिकम्प- कातरे क्षत्रिपासि
तपमि विततकीर्तेर्दंष्ट्रकण्डूलदोष्ण- परिचरणममयीं राघव- क्षत्रियोऽहम् ।

यथा वा तत्रैव—

‘प्राद्वणातिक्कमत्तानो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यथ वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥’

अथ स्मृति —

सदृशज्ञानचिन्तापैः संस्कारास्मृतिरथ च ।

जातत्वेनार्थभासिन्यां भूस्समुन्नयनादयः ॥ २० ॥

यथा—

‘नैनाक विमय दृणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहृत

सक्तिस्तस्य बुत स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि ।

तादृश्यं मोऽपि समं निजेन विभुना जावाति मां रावण-

मा ज्ञातं स जटामुरेण जरसा क्रियो यथं वान्छति ॥’

यथा वा मालतीमापवे—‘माधवः—मम हि प्राक्तनोपलम्भसमाविता
रमजन्मन सस्कारम्यानवरतप्रबोधाप्रतापमानस्तद्विषयसौ प्रत्यपान्तरैरतिरस्य-
तप्रवाह- प्रियतमास्मृतिप्रलयोत्पतिसतानलान्मयमिव करोति वृत्तिसाहस्यत-
धिनन्यम् ।

‘लीनेष प्रतिधिम्वितेव लिखितेवोत्कीर्णस्तेषु च

प्रत्युप्तेषु च वज्रसारघटितेवान्तर्निहतातेषु च ।

सा नधेतसि कीलितेषु विज्ञिद्येधेतोभुव पद्मभि-

धिन्तासतनितन्तुजालनिबिडस्यूतेषु लम्पा प्रिया ॥’

अथ मरणम्—

मरणं सुप्रसिद्धत्वादनर्थत्वाच्च नोच्यते ।

यथा—

‘सप्राप्तेऽवधिवात्तरे क्षणमनु सद्गमगातायनं

वारवारमुपेल निष्क्रियतया निधिल किञ्चिधिरम् ।

सप्रणयेव निवेद्य केन्द्रिकुरीं सास्र सखीभ्यः शिशो-

मां धव्या सहकारकेण करुण पाणिग्रहो निर्मित ॥’

इत्यादिवच्छृङ्गाराश्रयालम्बनत्वेन मरणे व्यवसायमात्रमुपनिबन्धनीयम् ।
अन्यत्र कामचार । यथा वीरचरिते—‘पश्यन्तु भवन्तस्त्रादवाम् ।

‘हृन्मममेदिपतदुत्कटवह्वपत्रसवेगतत्पणकृतस्फुरदङ्गमङ्गा ।
नामाबुटीरकुहरद्वयतुल्यनिर्यदुद्बुद्धध्वनदस्यप्रसरा मृतेव ॥’

अथ मदः—

हर्षोत्कर्षो मदः पानात्स्खलदङ्गवचोगतिः ॥ २१ ॥
निद्रा हासोऽत्र रुदितं ज्येष्ठमध्याधमादिषु ।

यथा माये—

‘हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।
वर्चिरे शृङ्गमृजोरपि वध्वा कामिनेव तरुणेन मदेन ॥’

इत्यादि ।

अथ सुप्तम्—

सुप्तं निद्रोद्भवं तत्र श्वासोच्छ्वासक्रियापरम् ॥ २२ ॥

यथा—

‘लघुनि तृणकुटीरे क्षेत्रकोणे यवानो नवकलमपलालस्यस्तरे सोपधाने ।
परिहरति सुषुप्तं शान्तिकद्वन्द्वमारात्क्वचकलशमहोष्णावदरेखलुपारः ॥’

अथ निद्रा—

मनःसंमीलनं निद्रा चिन्तालस्यक्लमादिभिः ।

तत्र जुम्भाङ्गमङ्गाक्षिमीलनोर्तस्वप्नतादयः ॥ २३ ॥

यथा—

‘निद्रार्धमीलितदृशो मदमन्थराणि नाप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।
अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥’

यथा च माये—

‘प्रहरकमपनीय स्वं निद्रिदासतोषैः प्रतिपदमुपहृत केनत्रिमागृहीति ।
सुहुरमिषदवर्णो निद्रया घन्यघन्या दददपि गिरमन्तुंभ्यते नो मनुष्यः ॥’

अथ विबोध —

विबोधः परिणामादेस्तत्र जुम्भाक्षिमर्दने ।

यथा माये—

‘थिररतिपरिषेदप्राप्तनिद्रामुखानां चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचलितगात्रा कुर्वते न प्रिमाणामशयितमुज्वकाशेपमेदं तरुण्यः ॥’

अथ व्रीडा—

सुखत्याग्यदिभिर्मोहाः शार्दूलमायलसुखेयत् ।

सार्चीकृताङ्गावरणवैचर्ण्याघोमुखादिभिः ॥ २४ ॥

यथानन्दशतके—

‘पटादमे पत्नी नमयति मुचं जातमिनया

हठाद्येपं बाञ्छलपहरति गात्रानि निमृत्तम् ।

न क्षत्रोलाद्यानुं मितमुत्तमोदत्तनयना
हिवा ताम्यतरन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥

अथापसार —

आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपसारो यथाविधिः ।
भूपातकम्पप्रस्वेदलालाफेनोद्गमादयः ॥ २५ ॥

यथा माये—

‘शाङ्खिल्यभूमि रतितारमुधैर्लोलद्वजारावृहत्तराजम् ।
केनायमान पतिमापगानामसावपम्मारिणमावृण्वहे ॥’

अथ मोह —

मोहो विचिन्तता भीतिदुःखावेशानुचिन्तनैः ।
तत्राज्ञानम्रमाघातधूर्णेनादर्शनादयः ॥ २६ ॥

यथा कुमारसम्भवे—

‘तीनाभिपद्मप्रभवेन वृत्ति मोहेन सस्रम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञानमर्तुव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥’

यथा चोत्तररामचरिते—

‘विनिधेनुं क्षत्रयो न गुरामिति वा दुःरामिति वा
प्रमोहो निद्रा वा त्रिमु विपयितर्प त्रिमु मद ।
तव सर्वे स्पर्शे मम हि परिमूटेन्द्रियगणो
दिशारः फोऽप्यन्तर्जटयति च तापं च कुहते ॥’

अथ मति —

आग्निच्छेदोपवेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः ।

यथा निराते—

‘सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदा पदम् ।
दृणुते हि त्रिमृदयकारिणं गुणलज्जा स्वयमेव सपद ॥’

यथा च—

‘न पण्डिता साहसिका भवन्ति श्रुत्वापि ते अनुलयन्ति तत्त्वम् ।
तत्त्वं समादाय समाचरन्ति स्वार्थं प्रदुर्वन्ति परस्व चार्थम् ॥’

अथालसम्—

आलस्यं श्रमगर्भादेर्जह्यजुम्भासितादिमत् ॥ २७ ॥

यथा ममेव—

‘चलति कथंचित्पृथक् यच्छति वचनं कथंचिदालीनाम् ।
आसितुमेव हि मनुते शुष्यभंमरालगा मृतनु ॥’

अथावेग —

आवेगः संभ्रमोऽस्त्रिभ्रमिसरजनिते क्षत्रनागाभियोगो
घातात्पांसूपदिग्धस्त्वरितपदगतिर्वैपजे पिण्डिताह्नः ।

१. ‘मायाभियोगी’ इति पाठः.

उत्पातास्त्रस्तताद्देश्यहितहितकृते शोकहर्षानुभावा
 वहेर्धूमाकुलास्यः करिजमनु भयस्तम्मकम्पापसोराः ॥ २८ ॥
 अभिसरो राजविद्रवादि । तदेतुरावेग । यथा ममैव—
 'आगच्छागच्छ सर्वं कुद वरतुरग सनिधेहि हुत मे
 खद्रः कासौ कृपाणीमुपनय धनुषा किं किमद्रप्रविष्टम् ।
 सरम्भोनिद्रिताना क्षितिमृति गहनेऽन्योन्यमेवं प्रतीच्छ-
 न्वाद स्त्रप्रामिष्टे लयि चकितदसा विद्विषामापिरासात् ॥'
 इत्यादि ।

'तनुत्राणं तनुत्राणं सखं सखं रथो रथ ।
 इति शुश्रुषिरे विष्वशुद्धटाः सुभटोक्तयः ॥'

यथा या—

'प्रारब्धा तरुपुत्रकेषु सहसा सलज्ज सेकृत्तिया-
 मेताम्नापमरुन्यथा. किमिदमित्तालोक्त्यन्त्याकुला. ।
 आरोहन्त्युदजहुमाध बटवो धार्चयमा अप्यमी
 सद्यो मुक्तसमाधयो निजन्माम्भेरोषपादं स्थिता ॥'
 वातावेगो यथा—'वाताहतं वसनमाकुलमुत्तरीयम्' इत्यादि ।
 वपञ्जो यथा—

'देवे वर्षत्पशनपवनव्याघ्रता बद्धिहेनो-
 मंहाद्रेहं फलकनिचिर्न सेतुभि पट्टमीता ।
 नात्रप्रान्तानविरलजलान्याग्निभिस्ताडयित्वा
 शूर्पञ्चनस्थगितशिरसो गोविन सचरन्ति ॥'

उत्पातजो यथा—

'पालस्त्वर्पानभुजसपदुदत्तमानकैलामसन्नमविलीलरस प्रियाया ।
 श्रेयान्ति वो दिशतु निहुतकौशचिह्नमाग्निनोत्पुलकनागिनमिन्दुमौले. ॥'

अहितवृत्तस्त्वनिष्टदर्शनभ्रवगान्ध्याम् । तद्यधोदात्तरापवे—चित्रमायः—
 (नसंभ्रमम् ।) भगवन् कुलपते रामभद्र, परित्रायता परित्रायताम् । (रत्नाकुला
 नाटयति ।)' इत्यादि । पुन 'चित्रमायः—

भृगरूपं परिलज्ज विधाय विकटं वपुः ।
 नीयते रघुसनेन दम्भशो युधि संशयम् ॥

रामः—

यतम्याभयवारिधेः प्रतिभयं मन्ये कथं राक्षसा-
 प्रमथेषु मुनिर्विराटि मनसथान्तेव मे सन्नमः ।
 माहागीर्जनकात्मजामिति मुहुः सेहादृश्याचते
 न स्थातुं न च गन्तुमाकुलनतैर्मूढस्य मे नियमः ॥'
 इत्यन्तेनानिष्टप्राप्तिवृत्तसन्नमः ।

इष्टप्राप्तिकृतो यथाश्रय—'(प्रतिश्व पठध्वेन संभ्रान्तो वानरः १) घानरः—
महाराथ, एदं रा पवणनन्दनागमणेन पहरिस—' इत्यादि 'देवैस्स हिमभान-
न्दनणं विअन्दिं महुवणम् ।' इत्यन्तम् ।

यथा या वीरचारिते—

'एसेहि वत्त रघुनन्दन पूर्णचन्द्र चुम्बामि मूर्धनि विरस्य परिष्वजे ताम् ।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्दहामि वन्देऽपवा चरणपुष्करकट्यं ते ॥'

यद्विजो ययामदरातके—

'क्षितो हस्तावलम्प्र प्रतभमभिहतोऽप्याददानोऽश्रुकान्तं
गृह्णन्नेरोष्वपास्त्यवरणनिपतितो नैक्षितः सभ्रमेण ।
आलिङ्गन्त्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिनि साधुनेत्रोत्पलाभि
कामीवादां पराध ॥ दहन्तु दुरितं घातवो वः शरामि ॥'

यथा वा रक्षावल्याम्—

'विरम विरम वहे सुध धूमाकुलत्वं प्रसरयसि त्रिभुर्वराचिंषां चक्रवासम् ।
विरहहुतभुजाहं यो न दग्धः प्रियाया प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि
करिजो यथा रघुवंशे—

'रा च्छिन्नयन्वहुनयुग्मशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुल चकार ॥'

करिमहणं व्यालोपनक्षणापम् । तेन व्याग्रशृङ्गरवानरादिप्रभवा आवेगा व्या-
रमाता ।

अथ वितर्क —

तर्का विचारः संदेहाद्भूतिरोऽङ्गुलिनर्तकः ।

यथा—

'किं लोमेन विलङ्घित स भरतो येनैतदेव कृतं
सद्य स्त्रीरघुता गता किमयवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
माता तातकलत्रमित्यनुचित मन्ये विधात्रा कृतम् ॥'

अथवा ।

'क. समुचिताभिपेकादार्यं प्रच्यावयेद्गुणज्येष्ठम् ।
मन्ये ममैष पुण्ये सेवावसर कृतो विधिना ॥'

अभावहितम्—

लज्जाचैर्विक्रियागुताववहित्याङ्गविक्रिया ।

१. 'महाराज, पठत्तु पवननन्दनागमनेन प्रहर्ष—' इति पठ्याया. २. 'देव
ददयानन्दननन विदग्धि महुवणम्' इति पठ्याया.

यथा कुमारसंभवे—

‘एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरघोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्यती ॥’

अथ व्याधिः—

व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ॥ २९ ॥

दिक्षात्रं तु यथा—

‘वच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुह्योऽर्पिता
दत्त दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीष्वहित ।
अथ श्वः परितुष्टं व्रजति सा श्वसैः परं विद्यते
विप्रय्यो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विमर्षं तथा ॥’

अथोन्मादः—

अप्रेक्षाकारितोन्मादः सन्निपातग्रहादिभिः ।
अस्मिन्नधेस्या रुदितगीतहासासितादयः ॥ ३० ॥

यथा—‘आ. क्षुद्रराक्षस, तिष्ठ तिष्ठ । क मे प्रियतमामादाय गच्छसि’
इत्युपक्रमे ‘कथम्’ ।

नवजलधरः सन्नदोऽयं न हसतिशावरः
सुरपुत्रिदं दृष्ट्वाष्टं न तस्य शरासनम् ।
अयमपि पटुर्भारमारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषाग्निग्या त्रिभुविष्या न ममोर्वशी ॥’

इत्यादि ।

अथ विषादः—

प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्यिषादः सत्यसंक्षयः ।
निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिरुत ॥ ३१ ॥

यथा कीरचरिते—‘हा आर्ये ताडके, किं हि नार्भतत् । अम्बुनि ममन्स-
लायूनि, प्रावाणं प्लवन्ते ।

‘मन्वेय राक्षसवते. स्थलितः प्रतापः प्राप्तोऽद्भुत परिभवो हि अनुष्यपोतात् ।
हृष्ट स्थितेन च मया स्वजनप्रमायो दैन्यं जरा च निरुणदि कथं करोमि ॥’

अथैतमुक्तम्—

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः ।
तत्रोच्छ्वासत्वेनिःश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥ ३२ ॥

यथा कुमारसंभवे—

‘आन्मानमालोक्य च शोभमाननादर्शत्रिम्बे मिमेतायताक्षी ।
हरोपयाने सरिता बभूव धीर्षा प्रियालोकपत्ने हि वेद ॥’

यथा वा तत्रैव—

‘पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादनियमदक्षिणतासमागमोत्त ।
यमपरमवशं न विप्रयुर्विमुमपि तं यदमी सृष्टयन्ति भावाः ॥’

अथ चापला—

मात्सर्यद्वेषरागादेष्ट्यापलं त्वनवस्थितिः ।
तत्र भर्त्सनपासप्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ ३३ ॥

यथा विरुटनितम्पाया—

‘अन्यासु तावदुपमर्दसहासु यज्ञ लोल विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
शालामजातरजसु बलिकामबाले व्यर्थं कदर्पयसि किं नवमद्विजायाः ॥’

यथा वा—

‘मिनिरूपणरणावटोरदृष्टान्कथविशद्वटुचन्दरोदराणि ।
अहमहमिकया पतन्तु कोपात्सममधुर्नैव किमत्र मन्मुखाणि ॥’

अथवा प्रस्तुतमेव तावत्सुविहितं करिष्ये ।’ इति ।

अन्ये च चित्तवृत्तिविशेषा एतेषामेव विभावानुभावस्वरूपानुपप्रेषात् दृष्ट-
म्वाच्याः ।

अथ स्थायी—

विरुद्धैरविरुद्धैर्था भार्यविच्छिद्यते न यः ।
आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लक्षणाकरः ॥ ३४ ॥

सजातीयविजातीयभाषान्तरैरतिरिक्ततत्वेनोपनिबध्यमानो रस्यादिः स्थायी
यथा धृहन्प्रायां भरवाहनदत्तस्य मदनमश्रूपायामनुरागः । तत्तद्वान्तरानेक-
नायिकादुरागैरतिरिक्ततः स्थायी । यथा च मालतीमाधवे श्मशानादौ भीम-
त्सेन मालस्यनुरागस्यातिरिक्तारो भ्रम हि प्राक्तनोपलम्भसुभावितात्मजन्मन
सत्कारस्यानवरणप्रबोधात्प्रतीयमानस्तद्विसृष्टौ प्रत्ययान्तरैरतिरिक्तप्रवाहः प्रि-
यतनास्मृतिप्रत्ययोत्पत्तिसतानसाम्प्रयमिष करोत्यन्तर्गृत्तिसारूप्यतथैतन्यमित्या-
दिनोपनिबद्धः । तदनेन प्रकारेण विरोधिनामविरोधिना च समावेशो न वि-
रोधी । तथाहि । विरोधः सहानवस्थान बाध्यबाधकभावो वा । उभयरूपेणापि
न तावत्तादात्म्यमस्मैकरूपत्वेनैवाभिर्भावात् । स्थायिना च विभावानीना यदि
विरोधस्तत्रापि न तावत्सहानवस्थान रत्याद्युपरके चेतति स्रक्मूत्रन्यायेनावि-
रोधिना व्यभिचारिणा व्योपनिबन्धः समसभावस्यस्यवेदनसिद्धः । यथैव
स्वसवेदनसिद्धस्त्वैव काव्यव्यापारसरम्भेणानुसार्थेऽप्यावेद्यमानः स्वचेत समे-
देन तथाविधानन्दसविदुन्मीलनहेतुः संपद्यते । तस्मात् तावद्भावानां सहानव-
स्थानम् । बाध्यबाधकभावस्तु भाषान्तरैर्भाषान्तरतिरिक्तारः । न च व्यभिचारि-
णा स्थायिनामविद्वद्ब्यभिचारिणि स्थायिनोऽविरुद्धास्तेषामद्रव्यतात्प्रधानविरुद्धस्य
चाक्रतायोगादानन्तर्यविरोधिलमप्यनेन प्रकारेणापार्थं भवति । तथा च मा-
लतीमाधवे श्मशानान्तरं भीमत्वोपनिबन्धेऽपि न किञ्चिद्वैरस्यं तदेवमेव स्थिते

विद्वद्भिरमकावलम्बनतमेव विरोधे हेतुः । मत्त्वविद्वद्वरसान्तरव्यवधानेनोपनिब-
धमानो न विरोधी । यथा—

‘लैष्णवुगादुनहेन्निअहुजुहुपरिमलमुमुअन्व ।

मुहुकन्तह अगन्थयहअज्ज ण फिट्ठि गन्थु ॥’

इत्यत्र बीमम्मरमत्ताज्जभूतरमान्तरव्यवधानेन श्रुत्वारममावेद्यो न विद्वद्. प्रका-
रान्तरेणैकाग्रविरोधी परिहर्तव्यः । ननु यत्रैकतात्पर्येणैतरेषां विद्वद्भ्यामविद्व-
द्भ्यां च न्यग्भूतत्वेनोपादानं तत्र भवत्यतत्वेनाविरोधः । यत्र तु समप्रधान-
त्वेनानैकस्य भावलोपनिबन्धनं तत्र कथम् । यथा—

‘एकतो वअइ पिआ अण्णतो समरत्तणिसोसो ।

पेम्मेण रणरत्तेण अ मउस्स डोलाइअं द्विअजम् ॥’

इत्यादी रत्युत्पादयोः । यथा वा—

‘नास्त्यर्थमुत्पत्त्यं विचार्य कार्त्तमायाः समसादनिदं वदन्तु ।

उंजा नित्तम्मा किमु भूत्तपाप्पुत्त कत्तस्सेत्तत्तात्तिनाम् ॥’

इत्यादी रतिधनयोः । यथा च—

‘इयं सा लोलाग्नी त्रिमुवनललमैकवमतिः

म चावं दुष्टान्मा स्वमुपकृतं येन मन तत् ।

इमन्तोऽत्रः कानो गुरुरग्रमितः कोवदहवः

कृतो वैषयार्थं कथनिदमिति आम्बनि मनः ॥’

इत्यादी तु रतिकोषयोः ।

‘अग्नैः कम्पितमद्भ्यप्रतिमुराः श्रीहस्तरक्षोत्पल-

व्यकोतमनृतः पिनदधिरमा ह्युगडरिक्कयजः ।

एताः शोणितपद्मकुण्डलतुराः समूय कान्तेः पिब-

न्त्यम्बिकेहमुरा कपालवपकैः प्रीताः पिशाचाक्षताः ॥’

इत्यादावेकाग्रयत्नेन रतिगुण्ययोः ।

‘एकं ध्याननिमीलनान्मुकुर्त्तिं चमुर्द्ध्वीयं पुनः

पावला वदनाम्बुवन्ननन्दे श्रुत्वारमाराधयम् ।

अन्यदुरतिकृष्टचापमदनकोधानलोहोपिनं

शम्भोर्भित्तरमं सनाधिमनये नेत्रत्रयं पातु वः ॥’

इत्यादी समरतिकोशकात् ।

‘एतेनाद्या प्रवित्तमदया वीजते व्योमसंस्थं

मानोर्विम्बं सजलमुज्ज्वितनागरेगालकान्तम् ।

१. निगन्ताम्पुटवादस्य श्लोकस्य व्याख्या न लिख्यतेऽस्माभिः.

२. ‘एकतो रतिरिति निगन्तवतः समरद्वन्द्विसौशः ।

पेम्मा रणरत्तेन च मउस्स डोलाइअं इत्यम् ॥’ इति कृतम्.

अहरण्डे दयितविरहागहिनी चक्रवादी

द्वा संक्षोभौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥

इत्यादी रतिशोषकोपानां समप्राधान्येनोपनिबन्धस्तत्कथं न विरोधः । अत्रो-
च्यते—अप्राप्येक एव स्यादौ । तथाहि । ‘एङ्तो रमह पिआ’ इत्यादी
स्थाधिभूतोलाह्वयनिचारितस्यपवितर्कभावहेतुसदेहकारणतया कथञ्चप्राप्त्यर्थ-
योदपादानं वीरमेव पुष्पादीति भट्टसेलनेन पदेन प्रतिपादितम् । न च द्वौ-
सनप्राधान्योत्पन्नोपपत्त्यर्थोपकारकभावरहितयोरेकवाक्यभावो भुज्यते । हि-
चोपक्रान्ते समाने सुभटानां चार्थान्तरकरणेन प्रस्तुतसंप्रामादासीन्येन मह-
नीचिलम् । अतो भर्तुः संप्रार्थकरविकृतया शार्दमेव प्रकाशयन्निबन्धतमाकरणो
वीरमेव पुष्पाति । एवम् ‘मात्स्यंम्—’ इत्यादावपि चिरप्रवृत्तरतिवामनाया
हेयतयोपादानाच्छर्मैकपरतम् ‘आर्योः समर्थादम्’ इत्यनेन प्रकटितम् ।
एवम् ‘इय सा लोटाही’ इत्यादावपि रावणस्य प्रतिपक्षनायकतया निगावर-
त्तेन नायाप्रधानतया च रौद्रव्यभिचारिविषादविभावयितृहेतुतया रतिशोष-
योदपादानं रौद्रपरमेव । ‘अश्वैः कल्पितनङ्गलप्रतिचरा’ इत्यादी हास्यर्मक-
परत्त्वमेव । ‘एकं ध्याननिमोदनात्’ इत्यादी संभोर्भावान्तरैरनासिप्ततया
रमस्वस्यापि योग्यन्तरसामादौलस्यप्रतिपादनेन शर्मैकपरत्वेव ‘समाधिसमये’
इत्यनेन एकटीकृता । ‘एकेनाह्वा’ इत्यादी तु समस्वमपि वाक्यं भविष्यद्विप्र-
लम्भविषयमिति न वदितुमैकतात्पर्यम् । यत्र तु श्लेषारिवाक्येष्वनेकतात्पर्य-
मपि तत्र वाक्यार्थनेदेन स्वतन्त्रतया चार्थद्वयपरत्वेत्यदोषः । यथा—

‘आपराशेषतर्जुं मुदसंनकर. सर्वाङ्गलीलाजित-

श्रैलोक्या चरणारविन्दललितेनाक्रान्दलोको हरिः ।

दिश्राणां मुखमिन्दुमुन्दररवं चन्द्रात्मबभुरंध-

स्थाने या स्वतनोरपत्यदयिका सा हविमणी बोडवतात् ॥’

इत्यादी । तदेवमुच्चप्रकारेण रत्नापुपनिबन्धे सर्वत्रावितोषः । यथा वा भूय-
माणरत्नादिपदेष्वपि वाक्येषु तत्रैव तात्पर्यं तथापि दर्शयिष्यामः ।

ते च—

रत्नरत्नाहजुगुप्साः क्रोधो हासः स्तयो भयं शोकः ।

शममपि केचित्प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ॥ ३५ ॥

इह शान्तरसं प्रति वादिनामनेकविधा विप्रतिपत्तयः । तत्र केचिदाहुः—
नास्त्येव शान्तौ रसः । तस्याचार्येण विभावायप्रतिपादनालक्षणाकरणात् । अन्ये
॥ वस्तुतस्तस्याभावः वर्णयन्ति । अनादिकालप्रवाहायातरागद्वेषयोदृष्टेनुमश-
यस्तात् । अन्ये तु वीरवीरमत्मादावन्तर्भावः वर्णयन्ति । एवं वदन्तः शममपि
नेच्छन्ति । यथा तथास्तु । सर्वथा नाटकादावनिनयात्मनि स्थापितनस्तामि ।
शमस्य निदिध्यते । तस्य समस्तव्यापारप्रवित्यरूपस्यामिनयायोगात् । यत्तु
केचिदप्राप्तानन्दादीं शमस्य स्थायित्वमुपवर्णितम्, तत्तु मलयवत्सुखयोगाप्रबन्ध-

प्रवृत्तेन विद्याधरनकवर्तिलप्राप्त्याविक्रमम् । न ह्येकानुकार्यविभावाद्यन्वयौ वि-
पयानुरागापरागावुपलब्धौ । अतो दयावीरोत्साहस्यैव तत्र स्थायित्वम् । तत्रैव
शृङ्गारव्याजत्वेन चक्रवर्तिलावाप्तये फलत्वेनाविरोधाद्युपहितमेव च सर्वत्र कर्त-
व्यमिति परोपकारप्रवृत्तस्य विजिगीषोर्नान्तर्गमकत्वेन फलं सपद्यत इत्यावेदित-
मेव प्राक् । अनोऽप्यवेव स्थायिनः । ननु च 'रमनाद्रमज्जमेतेषां मयुरादीना-
मिवोक्तमाचार्यैः । निर्वेदादिष्वपि तत्प्रकाशनमर्थोति तेऽपि रसाः ॥' इत्यादिना
रमान्तरागानप्यन्यैरभ्युपगतत्वात्स्थायिनोऽन्ये कल्पिता इत्यवधारणादुप-
पत्तिः ।

अप्रोच्यते—

निर्वेदादिरनाद्रूप्यादस्यायी स्वदत्ते कथम् ।

वैरस्यापैव तत्प्रापत्तेनाष्टौ स्थायिनो मताः ॥ ३६ ॥

विहङ्गाविहङ्गाविच्छेदितस्य निर्वेदादीनामनाचादस्यायित्वम् । अत एव ते
विन्नादिस्रस्तव्यनिचार्यन्तरिता अपि परितोषं नावमाना वैरस्यमावहन्ति । न
च निष्कलावसानलनेतेषामस्थायित्वनिवन्धनं हास्यादीनामप्यस्यायित्वप्रसङ्गात् ।
पारम्पर्येण तु निर्वेदादीनामपि फलवत्त्वान् । अनो निष्कलत्वनस्यायित्वे प्रो-
जकं भवति । किन्तु विहङ्गैर्विहङ्गैर्मावैरतिरस्कृतत्वम् । न च निर्वेदादीनामिति न ते
स्थायिनः । ततो रसजनपि न संकमुच्यते । अनोऽस्याविलादेवैतेषामरसता । कः
पुनरेतेषां काव्येनापि सचन्यः । न तावद्वाच्यवाचकमावः स्वस्रष्टैरनावेदितत्वान् ।
न हि शृङ्गारादिरसेषु काव्येषु शृङ्गारादिशब्दा इत्यादिशब्दा वा भ्रूयन्ते । येन
तेषां तत्परिपोषस्य वानिधेयत्वं स्यात् । यत्रापि च भ्रूयन्ते तत्रापि विभावादिहा-
रकमेव रसजननेतेषां न स्वस्रष्टानिधेयत्वमात्रेण । नापि लक्ष्यलक्षकमावन्तरसा-
मान्याभिप्रायिनस्तु लक्ष्यलक्ष्य इत्यादिप्रयोगात् । नापि लक्षितलक्षणया तत्प्रति-
पत्तिः । यथा 'गङ्गानां पोमः' इत्यादौ । तत्र हि सार्थे स्रोतोऽलक्षणे पोपस्वाव-
स्थानाचमवात्कार्ये स्त्वलक्षितगङ्गाशब्दः सार्थं विना भूतायां पठक्षितं दृढमुप-
लभयति । अत्र तु नायकादिशब्दाः सार्थेऽस्त्वलक्षितः कथमेवार्थान्तरमुपल-
क्षयेयुः । को वा निमित्तप्रयोजनान्या विना मुह्ये सत्पुनश्चरितं प्रमुञ्चति ।
'सिंहो नागवकः' इत्यादिवत् । अतएव शुण्ठ्यापि नेपे प्रदीतिः । यदि वा-
च्यत्वेन रसप्रतिपत्तिः स्यात्तदा केवलवाच्यवाचकमावनाप्रव्युत्पन्नचेतसानप्य-
रत्तिकानां रसासादो भवेत् । न च कान्यनिकचमवेगानेन सर्वसङ्गदयाना
रसान्वादोद्भूतेः । अतः केचिदभिधालक्षण्योपीन्यो वाच्यान्तरपरिकल्पितस्य-
क्षिप्त्यो व्यतिरिक्तं व्यञ्जकलक्षणं शब्दव्यापार रसार्थकारवन्तुविपयनिष्ठमिति ।
तथाहि । विभावानुमात्रचमिचारिमुनेन रसादिप्रतिपत्तिविवक्षावयनानां कथमेव
वाच्या स्यात् । यथा पुनश्चमने—

'सिंहवदो सिंहमुत्पति मावमत्रैः स्तुङ्गलक्षदन्वकलैः ।

साक्षीकृता चान्तरेण तस्यां मुनेन परेऽल्लिखितेचनेन ॥'

इत्यादावनुरागजन्मावस्थाविशेषानुभाववद्विरिजालक्षणविभावोपवर्णनादेवादा-
न्दापि श्रुतारप्रतीतिरुदेति । रसान्तरेष्वप्ययमेव न्यायः । न केवल रसेष्वेव
यावद्वस्तुमात्रेऽपि । यथा—

‘भ्रम धम्मिअ वीसदो सो मुणहो अन्न मारिओ तेण ।

गोलाणइकच्छुड्डवासिणा दरीसिहेण ॥’

इत्यादां निषेधप्रतिपत्तिरस्यन्दापि व्यञ्जनशक्तिमूलेय । तथातन्तरेष्वपि—

‘सावप्यकान्तिपरिपूरितरिम्पुलेऽस्मिन्सेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये मुन्यक्कमेव जलराशिरयं पयोधि ॥’

इत्यादिषु चन्द्रतुल्यं तन्वीवदनारविन्दमिराद्युपमासलं शरप्रतिपत्तिर्यञ्जनत्वनि-
बन्धनीति । न चारावर्णोपसिज्ज्या । अनुपपद्यमानार्थपेक्षाभावात् । नापि-
वाक्यार्थत्व । व्यङ्ग्यस्य तृतीयकक्षाविषयत्वात् । तथाहि—‘भ्रम धार्मिक’ इत्यादां
पदार्थत्रिपयाभिधायलक्षणप्रथमकक्षातिक्रान्तक्रियाकारकसर्गात्मकरिधिविषयवा-
क्यार्थकक्षातिक्रान्ततृतीयकक्षाकान्तो निषेधात्मा व्यङ्ग्यलक्षणोऽर्थो व्यञ्जकश-
क्त्यधीन स्फुटमेवावभासते । अतो नार्गा वाक्यार्थः । ननु च तृतीयकक्षानि-
षयत्वमभ्युपगम्यमाणपदार्थतात्पर्येषु ‘त्रिप शुद्ध’ इत्यादिवाक्येषु निषेधार्थविषयेषु
प्रतीयत एव वाक्यार्थः । न चात्र व्यञ्जकत्ववादिनापि वाक्यार्थत्व नैष्यते ता-
त्पर्यादभ्युपगम्यमाने । तत्र स्वार्थस्य द्वितीयकक्षायामविधान्तस्य तृतीयकक्षाभा-
वात् । सैव निषेधकक्षा तत्र द्वितीयकक्षाविधौ क्रियाकारकसर्गाधुपपत्तेः । प्र-
करणादितरि वक्तरि पुत्रस्य निषेधक्षणनियोगाभावात् । रसवद्वाक्येषु च विभा-
वप्रतिपत्तिलक्षणद्वितीयकक्षायाम् रसानवगमात् । तदुक्तम्—

‘अप्रतिष्ठमभिधान्त स्वार्थं यत्परतामिदम् ।

वाक्य विगाहते तत्र न्याय्या तत्परतास्य सा ॥

यत्र तु स्वार्थविधान्त प्रतिष्ठा सावदागतम् ।

तत्प्रसर्पति तत्र स्वात्सर्वत्र ध्वनिना स्थिति ॥’

इत्येव सर्वत्र रसाना व्यङ्ग्यत्वमेव । वस्तुवत्कारयोस्तु कश्चिद्व्यत्यक्तत्वं कश्चिद्व्यङ्ग्य-
त्वम् । तत्रापि यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येन प्रतिपत्तिस्तत्रैव ध्वनिः, अन्यत्र गुणी-
भूतव्यङ्ग्यत्वम् । तदुक्तम्—

‘यत्रार्थः शब्दो वा यमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थो ।

व्यक्त काव्यविशेष स ध्वनिरिति सूत्रिभिः कथित ॥

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्रार्थः ॥ रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्प्रलम्भारो रसादिरिति मे मति ॥’

यथा—‘उपोदरागेण’ इत्यादि । तस्य च ध्वनेर्विवक्षितवाच्याविवक्षितवा-
च्यत्वेन द्वैविध्यम् । अविवक्षितवाच्योऽस्तन्तविरस्तुतस्वार्थोऽर्थान्तरसकमितवा-

१. ‘भ्रम धार्मिक विश्रब्धः स श्राप मारिसेन ।

गोदावरीनदीकच्छुड्डवासिणा दरीसिहेन ॥’ इति श्रुत्या.

च्येति द्विधा । विवक्षितवाच्यश्च असंलक्षितक्रमः कमचोत्थयेति द्विविधः । तत्र रसार्थनामसंलक्ष्यक्रमे ध्वनित्वं प्राधान्यप्रतीतौ सखानवत्त्वेन प्रतीतौ रसवद-
लंकार इति ।

अत्रोच्यते—

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था चा यथा क्रिया ।

वाक्यार्थः कारकैर्युक्ता स्थायी भावस्तथेतरेः ॥ ३७ ॥

यथा लौकिकवाक्येषु श्रूयमाणक्रियेषु 'गामभ्याज—' इत्यादिष्वश्रूयमाण-
क्रियेषु च 'द्वारं द्वारम्' इत्यादिषु स्वशब्दोपादानात्प्रकरणादिवशाद्बुद्धिसंनिवे-
शिनी क्रियैव कारकोपचिता वाक्यार्थस्तथा वाक्येष्वपि स्वशब्दोपादानात्क-
चित् 'प्रोत्थै नवोटा प्रिया' इत्येवमादौ, कचिच्च प्रकरणादिवशाप्रियताविहित-
विभावाद्यविनाभावाद्वा साक्षाद्भावकचेनति विपरिवर्तमानो रसादि स्थायी
स्वस्वविभावानुभावव्यभिचारिभिरुत्तच्छब्दोपनीतौ संस्कारपरम्परया परं प्राँडि-
नानीयमानो रसादिवाक्यार्थः । न चापदार्थस्य वाक्यार्थत्वं नास्तीति वाच्यम् ।
कार्यपर्यवसायित्वात्तात्पर्यशङ्के । तथाहि पौरुषेयमपौरुषेयं वाक्यं सर्वं कार्य-
परम् । अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तादिवाक्यवत्काव्यशब्दानां चान्वयव्यति-
रेकान्ध्या निरतिशयमुत्साहव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्तिविप-
क्षयो प्रयोजनान्तरानुपलब्धे खानन्दोद्भूतिरेव कार्यत्वेनावधार्यते । तदुद्भूति-
निमित्तत्वं च विभावादिसंघट्टस्य स्थायिन एवावगम्यते । अतो वाक्यस्याभि-
धानशक्तित्वेन तेन रसेनाकृष्यमाणा तत्तत्स्वार्थोपेक्षिनागन्तरविभावादिप्रतिपा-
दनद्वारा स्वपर्यवसायितामानीयते । तत्र विभावादयः पदार्थस्थानीमास्तत्संघट्टो
रसादिर्वाक्यार्थः । तदेतत्काव्यवाक्यं यदीयं ताविमौ पदार्थवाक्यार्थौ । न
चैव सति गीतादिबतमुखजनकत्वेऽपि वाच्यवाचकभावानुपयोगः । विशिष्टवि-
भावादिसामग्रीविदुषामेव तथाविधरत्नादिभावनावतामेव सादोद्भूतेस्तदनेना-
तिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः । ईदृशि च वाक्यार्थनिरूपणे परिकल्पिताभिभादिराकि-
दशनैव समस्तवाक्यार्थावगते शक्यन्तरपरिकल्पनं प्रयासः । यथाशोचाम
काव्यनिर्णये—

‘तात्पर्यानतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनि ।

निमुखं स्तादधुतार्थतात्पर्येऽन्योक्तिरूपिणि ॥

विषं भक्षय पूर्वं यद्येवं परमुक्तादिषु ।

प्रसङ्गते प्रधानतादुनित्वं चेन वार्यते ॥

ध्वनिधे-स्वार्थविधान्त वाक्यनर्थान्तराश्रयम् ।

तत्परत्वं स्वविधान्तौ तत्र विधान्त्यसमवात् ॥

एतावत्त्वेन विधान्तित्वात्पर्यस्येति किं श्रुतम् ।

भावत्कार्यप्रसारितात्तात्पर्यं न तुलाश्रुतम् ॥

अम धार्मिक मिथ्यमिति अमिहृतास्पदे ।

निर्व्याङ्गति कथं वाक्यं निषेधमुपतर्पति ॥

प्रतिपाद्यस्य विभ्रान्तिरपेक्षापूरणाद्यदि ।
 वस्तुर्विषयितप्रामेयविभ्रान्तिर्न वा कथम् ॥
 पौरुषेयस्य वाक्यस्य विवक्षा परतन्त्रता ।
 यच्चभिप्रेततात्पर्यमतं काव्यस्य युज्यते ॥'

इति । अतो न रसादीनां काव्येन सह व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः । किं तर्हि भाव्यभा-
 वकसंबन्धः । काव्यं हि भावकम् । भाव्या रसादयः । ते हि स्वतो भवन्त एव
 भावकेषु विशिष्टविभावादिमतां काव्येन भाव्यन्ते । न चान्यत्र शब्दान्तरेषु
 भाव्यभावकलक्षणसम्बन्धाभावात्काव्यशब्देऽपि तथा भाव्यमिति वाच्यम् ।
 भावनाकियावादिभिस्तथाहोतृत्वात् । किंच मा चान्यत्र तथास्तन्वयव्यति-
 रेकाभ्यामिह तथावगमात् । तदुक्तम्—

‘भावविभिनयसम्बन्धान्भावयन्ति रसानिमान् ।
 यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाव्ययोकृभिः ॥’

इति । कथं पुनरप्यहीतसंबन्धेभ्यः पदेभ्यः स्थाय्यादिप्रतिपत्तिरिति चेन्नोके
 तथाविधचेष्टायुक्तोपुखादिषु रत्याद्यविनाभावदर्शनदिहापि तयोपनिषन्धे सति
 रत्याद्यविनाभूतचेष्टादिप्रतिपादकशब्दध्वन्यादभिधेयाविनाभावेन लाक्षणिकी
 रत्यादिप्रतीतिः । यथा च काव्यार्थस्य रसभावकरत्वं तथाप्रे वक्ष्यामः ।

रसः स एव स्थाय्यत्वाद्भक्तिकस्यैव वर्तनात् ।
 नानुकार्यस्य वृत्तत्वात्काव्यस्यातत्परत्वं ॥ ३८ ॥
 प्रष्टुः प्रतीतिर्मोडेर्प्यारागद्वेषप्रसङ्गतः ।
 लौकिकस्य स्वरमणीसंयुक्तस्येव दर्शनात् ॥ ३९ ॥

काव्यार्थोपलब्धिवितो रसिकवर्ता रसादि स्थायीभावः स इति प्रतिनिर्दिश्यते ।
 स च स्थाय्यतां निर्भरानन्दसविदात्मतामापाद्यमानो रसो रसिकवर्ताति वर्तमा-
 नत्वाप्रानुकार्यरामादिवर्ता वृत्तत्वात्तस्य । अथ शब्दोपहितरूपत्वेनावर्तमानस्यापि
 वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव । तथापि तदवभासस्यास्तदादिभिरनुभूयमान-
 त्वादसरसमर्तकास्त्वादं प्रति विभावत्वेन तु रामादेर्वर्तमानवदवभासनमिष्यत
 एव । किंच न काव्यं रामादीनां रसोपजननाय कविभिः प्रवर्त्यते । अपि तु
 सहृदयानानन्दयितुम् । स च समस्तभावकस्तस्येव एव । यदि चानुकार्यस्य
 रामादेः शृङ्गार स्यात्ततो नाटकादी तद्दर्शने लौकिक इव नायके शृङ्गारिणि
 स्वकान्तास्युक्ते दृश्यमाने शृङ्गारवानयमिति प्रेक्षकाणां प्रतीतिमात्रं मवेक्ष
 रसानां स्वादः सत्पुरुषाणां च लज्जेतरेषां लसूसानुरागापहारेच्छादयः प्रसज्ये-
 रन् । एवं च सति रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमपास्तम् । अन्यतो लज्ज्यसत्ताकं वस्तु-
 न्येनापि व्यज्यते । प्रदीपेनैव घटादि । न तु तदानीमेवाभिव्यञ्जकत्वाभिमतैरा-
 पाय स्वभावम् । भाव्यन्ते च विभावादिभिः प्रेक्षकेषु रसा इत्यावेदितमेव ।

ननु च सामाजिकाश्रयेषु रसेषु को विभावः । कथं च सीतादीनां देवीनां
 विभावत्वेनाविरोध उच्यते ।

धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपादकः ।

विभावयति रत्यादीन्स्वदन्ते रसिकस्य ते ॥ ४० ॥

न हि क्वयो योगिन इव ध्यानचक्षुषा ध्याता प्रातिस्त्रिची रामादीनामवस्थां
इतिहासवदुपनिबध्नन्ति । किं तर्हि सर्वलोकाधारणाः खोत्रेष्वाकृतसन्निधयो
धीरोदात्ताद्यवस्थाः क्वचिदाश्रयमात्रदानिन्यो दधति ।

ता एव च परित्यक्तविशेषा रसहेतवः ।

तत्र सीतादिसन्दाः परित्यक्तजनकतनयादिविशेषाः श्रीमात्रवाचिनः किन्नि-
वानिष्टं कुर्युः । किमर्थं तर्ह्युपाधीयन्त इति चेदुच्यते—

क्रीडतां मृण्मयैर्यद्बालानां हिरदादिमिः ॥ ४१ ॥

स्योत्साहः स्वदत्ते तद्बद्धोत्तृणामर्जुनादिमिः ।

एतदुक्तं भवति । नात्र लौकिकशृङ्गारादिवत्कदादिविभावानीनामुपयोगः ।
किं तर्हि प्रतिपादितप्रकारेण लौकिकरमविद्यक्षणात्वं नाव्यरसानाम् । यदाह—
'अथै नाव्यरसाः स्मृता' इति ।

काव्यार्थभाषनास्वादो नर्तकस्य न वार्यते ॥ ४२ ॥

नर्तकोऽपि न लौकिकरसेन रमयन्भवति । तदानीं भोग्यत्वेन स्वनहिता-
देरग्रहणान्काव्यार्थभाषनया स्वस्वादवित्काव्यरसास्वादोऽस्यापि न वार्यते ।

कथं च काव्यान्वादोद्भूतिः किमात्मा वासाविति व्युत्पाद्यते—

स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः ।

विकाशविलसत्क्षोभविज्ञेयैः स चतुर्विधः ॥ ४३ ॥

शृङ्गारवीरवीर्यभत्सप्रेक्षु मनसः क्रमात् ।

हास्याद्भुतमयोत्कर्षकरुणानां त एव हि ॥ ४४ ॥

अतस्तत्रन्यता तेषामत एवावधारणम् ।

काव्यार्थेन विभावादि संश्लेषान्यात्मकेन भावकूपेतसः संभेदेऽन्योन्यसं-
चलने प्रलसन्निद्रक्षपविमाने सति प्रचलतरस्तानन्दोद्भूतिः स्वादः । तस्य च
मानान्यात्मकत्वेऽपि प्रतिनियतविभावादिकारणजन्यत्वेन संभेदेन चतुर्णां वि-
स्तृभूतयो भवन्ति । तेषां—'शृङ्गारे विकाशः, वीरे विलसः, वीर्ये क्षोभः',
प्रेक्षे विज्ञेय इति । तदन्वेषा चतुर्णां हास्याद्भुतमयानन्दकरुणानां स्वस्वाम्योत्प-
त्त्यवधारिणीणां त एव चत्वारो विकाशायाधेतव्यं संभेदाः । अत एव—

'शृङ्गारादि भवेदास्यो रीत्याद्य करुणो रसः ।

वीरवैषाद्भुतोत्पत्तिर्विभत्साद्य भवानरसः ॥'

इति । हेतुहेतुनञ्जाव एव संभेदापेक्षया दर्शितो न कार्यकारणभावनिर्वायेन
तेषां कारणान्तरजन्यत्वात् ।

'शृङ्गारादुत्पत्तिर्मां तु स हास्य इति कीर्तितः ।'

इत्यादिना विकासादिर्भवेदैकतत्त्वेन स्फुटीकरणादवधारणमप्यत एवाविति
संभेदानां भावात् । ननु च कुप्यं शृङ्गारवीरहास्यादिषु प्रभोदात्मकेषु कस्या-

धंसमेदादानन्दोद्भव इति । करुणादौ तु दुःखात्मकत्वे कथमिवासी प्रादुष्यात् । तथाहि । तत्र करुणात्मकस्याव्यभ्रवणाद्दुःखाभिर्भावोऽश्रुपातादयश्च रसिकानामपि प्रादुर्भवन्ति । न चेतदानन्दात्मकत्वे सति युज्यते । सत्यमेतत् । किंतु तादृश एवासावानन्द मुपदुःखात्मको यथा प्रहरणादिषु सभोगावस्थायामुद्वेगमिव स्त्रीणामन्यथ लौकिकात्करुणात्काव्यकरुणः । तथाह्यनोत्तरोत्तरा रसिकाना प्रवृत्तयः । यदि वा लौकिककरुणवद्दुःखात्मकत्वमेवेह स्यात्तदा न कश्चित्प्र प्रवर्तेत । ततः कारुण्यैकरसाना रामायणादिमहाप्रवन्धानामुच्छेद एव भवेदश्रुपातादयश्चेति वृत्तवर्णनाकर्णनेन विनिपातितेषु लौकिकवैकृत्यदर्शनादिवत्प्रेक्षकाणां प्रादुर्भवन्तो न विरुध्यन्ते । तस्मादसाम्प्रतश्चकरुणस्याप्यनन्दात्मकत्वमेव ।

ननु शान्तरसस्थानभिधेयत्वाद्यद्यपि नाव्येऽनुप्रवेशो नास्ति तथापि सूक्ष्मातीतादिवस्तूना सर्वेषामपि शब्दप्रतिपाद्यताया विद्यमानत्वात्काव्यविषयरत्नं न निवार्यते । अतस्तदुच्यते—

शमप्रकर्षो निर्वाच्यो मुदितादेस्तदात्मता ॥ ४५ ॥

शान्तो हि यदि तावत्—

‘न यत्र दुःखं न सुखं न विन्ता न द्वेपरागौ न च काचिद्विच्छा ।

रसस्तु शान्तः कथितो मुनिन्द्रे सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥’

इत्येवमलक्षणं, तदा तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणाया प्रादुर्भावात्तस्य च स्वरूपेणानिर्वचनीयता । तथाहि श्रुतिरपि ‘स एष नेति नेति’ इत्यन्यापोहरूपेणाह । ‘न च तथाभूतस्य शान्तरसस्य सहृदयाः स्वादयितारः सन्त्यथ तदुपायभूतो मुदितामैश्वरीकरुणोपेक्षादिलक्षणस्य च विकासविस्तारक्षोभविक्षेपरूपर्तवेति । तदुक्तमेव शान्तरसात्वादो निरूपितः ।

इदानीं विभावादिविषयावान्तरकाव्यव्यापारप्रदर्शनपूर्वकः प्रकरणेनोपसंहारः प्रतिपाद्यते—

पदार्थैरिन्दुनिर्घेदरोमाञ्चादिस्वरूपकैः ।

काव्यादिभावसंचार्यनुभावप्रत्ययतां गतैः ॥ ४६ ॥

भावितः स्वदत्ते स्थायी रसः स परिकीर्तितः ।

अतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशेषैधन्द्रालोकदीपनविभावैः प्रमदाप्रवृत्तिभिरालम्बनविभावैर्निर्बन्दादिभिर्व्यभिचारिभावैः रोमाञ्चाश्रुभ्रूक्षेपकटाक्षायैरनुभावैः रवान्तरव्यापारतया पदार्थानुभूतैर्वास्यार्थं स्थायीभावो विभावितो भावरूपत्तमानीतः स्वदत्ते स रस इति प्राक्प्रकरणे तात्पर्यम् ।

विशेषलक्षणान्युच्यन्ते—तत्राचार्येण स्यायिनां रत्यादीनां शृङ्गारादीनां च पृथगलक्षणानि विभावादिप्रतिपादनेनोक्तानि । अत्र तु—

लक्षणेक्यं विभावैक्यादमेदाद्रसमावयोः ॥ ४७ ॥

क्रियत इति वाक्यशेषः ।

तत्र तावच्छृङ्गार —

रम्यदेशकलाकालवेषमोगादिसेवनैः ।

प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः ।

प्रहृष्यमाणा शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥ ४८ ॥

इत्युपनिबध्यमानं काव्यं शृङ्गारास्वादाय प्रभवतीति । कव्युपदेशपरमेतत् ।

तत्र देशविभावो यथोत्तररामचरिते—

‘सरसि सुतनु तस्मिन्पर्वते लक्ष्मणेन प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्दहानि ।

सरसि सरसतीरो तत्र गोदावरी वा सरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥’

कलाविभावो यथा—

‘हस्तैरन्तर्निहितवचनैः सूचित सम्यगर्थैः

पादभ्यासैर्लयमुपगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।

शाखायोनिर्मृदुरभिनयः पङ्क्तिरूपोऽनुवृत्ति-

भावे भावे नुदति विषयान्नागवन्ध स एव ॥’

यथा च—

‘व्यक्तित्वं जनधातुना दक्षविधेनाप्यत्र लक्ष्यामुना

विस्पष्टौ हुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नविधायं लयः ।

गोपुच्छप्रमुखा, क्रमेण गतयस्त्रिसोऽपि सपादिता-

स्तरावौषानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक्त्रयो दर्शिताः ॥’

कालविभावो यथा कुमारसमवे—

‘असूत सद्यः कुमारान्यशोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि ।

पादेन चापैक्षत सुन्दरीणां सपर्कमासिञ्चितनूपुरेण ॥’

इत्युपक्रमे—

‘मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पर्षां प्रिया स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण सस्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत वृष्णसारः ॥’

वेषविभावो यथा तत्रैव—

‘अशोकनिर्भासितपद्मरागमावृष्टहेमवुत्तिकर्णिकारम् ।

मुक्ताकलार्पाकृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ति ॥’

उपभोगविभावो यथा—

‘चक्षुर्लसमपोकणं कवठितस्त्राम्बूलरागोऽधरे

विश्रान्ता कवरी ऋपोलफलके लुप्तं गान्त्युत्ति ।

जाने सप्रति मानिनि प्रणयिना कैरप्युपायकर्म-

भंगो मानमहातरुस्तरति ते चेतःस्थलीवर्धितः ॥’

प्रमोदात्मा रतिर्यथा माठतीमाधवे—

‘जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः

प्रवृत्तिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदिय याता लोके विलोचनचन्द्रिका-
नयनविषयं जन्मन्येक स एव महोत्सव- ॥'

युवतिविभावो यथा मालविकाग्निमित्रे—

'दीर्घासं शरदिन्दुकाति वदन बाहू नतावंसयोः
सक्षिप्त निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रसृष्टे इव ।
मप्य पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावराटाद्वली
छन्दो नर्तयितुंयथैव मनसः स्पष्टं तथास्या वपुः ॥

यूनोर्विभावो यथा मालतीमाधवे—

'भूयो भूय सविघनमरीरम्वया पर्यटन्तं
दृष्टा दृष्ट्वा भवनवलभीतुद्गतायायनम्या ।
साक्षात्काम नवमिव रतिर्भालती माधव य-
द्वाडोत्कण्ठा मुलितललितैरङ्गैस्साम्यतीति ॥'

अन्योन्याश्रयायो यथा तत्रैव—

'यान्स्या मुहुर्बलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृत्तशतपत्रनिभ बहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च निषेण य पद्मलास्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्ष
मधुराक्षविचेष्टितं यथा तत्रैव—

'स्तिमितविरुचितानामुल्लसद्भूलताना मसृणमुकलिताना ग्रान्तविस्तारभाजाम् ।
प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चिताना विविधमहमभूवं पात्रमालोचितानाम् ॥'
ये सत्त्वजाः स्वापिन एव चाष्टौ त्रिंशद्वयो ये व्यभिचारिणश्च ।
एकोनपञ्चाशदमी हि भाया युक्त्या नियद्धाः परिपोषयन्ति ।
आलस्यमौघ्यं मरणं जुगुप्सा तस्याधयाढैतविरुद्धमिष्टम् ॥ ४९ ॥

त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणश्चाष्टौ स्वापिन अष्टौ सात्त्विकाश्चेत्येकोनपञ्चाशद् ।
युक्ताश्रवणेनोपनिबध्यमाना शृङ्गारं सपादयन्त्यालस्यौघ्यजुगुप्सामरणादीन्ये-
कालम्बनविभावाधरवेन साक्षादश्रवणेन चोपनिबध्यमानानि विरुध्यन्ते ।
प्रकारान्तरेण चाभिरोध प्राक्प्रतिपादित एव ।

विभागस्तु—

अयोगो विप्रयोगश्च संयोगश्चेति स त्रिधा ।

अयोगविप्रयोगमिशोपलाद्विप्रलम्भस्यैतत्सामान्यामिषायित्वेन विप्रलम्भशब्द
उपचरितवृत्तिर्मा मूर्ध्नि न प्रयुक्तः । तथाहि । दत्त्वा सक्रेतमप्राप्तेऽप्यति-
क्रमे साध्येन नाधिकान्तरानुसरणाच्च विप्रलम्भशब्दस्य मुख्यप्रयोगो यत्र-
नार्थत्वात् ।

तत्रायोगोऽश्रुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ॥ ५० ॥

पारतल्येण देवाद्वा विप्रकर्षादसंगमः ।

योगोऽन्योन्यास्तीकारस्तदभावस्तत्तयोग । पारतल्येण विप्रकर्षादिविप्राया-

तात्सागरिकानालयोर्वेत्सराजमाधवाम्यामिव देवाद्गौरीशिवमोरीवासमाण-
योगः ।

दशावस्थः स तत्रादावमिलापोऽयं चिन्तनम् ॥ ५१ ॥

स्मृतिगुणकथोद्वेगप्रलापोन्मादसंज्वराः ।

जडता मरणं चेति दुरवस्थं यथोत्तरम् ॥ ५२ ॥

अमिलापः स्पृहा तत्र कान्ते सर्वाङ्गसुन्दरे ।

दृष्टे श्रुते वा तत्रापि विस्रयानन्दसाध्वसाः ॥ ५३ ॥

साक्षात्प्रतिकृतिस्वप्नच्छायामायासु दर्शनम् ।

श्रुतिर्व्याजात्सखीगीतमागधादिगुणस्तुतेः ॥ ५४ ॥

अमिलापो यथा शाकुन्तले—

‘असंशयं क्षत्रपरिग्रहसमा यदार्यमस्यामिलापि मे मनः ।

सता हिंसदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त करणप्रवृत्तयः ॥’

विस्रयो यथा—

‘लनाबालोक्य तन्वह्याः शिरः कम्पयते युवा ।

तयोरन्तरनिर्ममा दृष्टिमुत्पाटयन्निष ॥’

आनन्दो यथा विद्वशाऽभञ्जिकायाम्—

‘सुधाबद्धप्रासैरुपवनचकोरैः कवलितं

किरड्योत्सलमच्छा लबलिफलपाकप्रणयिनीम् ।

उपप्राकाराप्र प्रहिणु नयने तर्क्य मना-

गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥’

साध्वस यथा कुमारसमवे—

‘तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धतमुद्गहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥’

यथा वा—

‘व्याहता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छद्वलम्बितांशुका ।

सेवते स्म शयनं पराश्रुषी सा तथापि रतये विनाग्निः ॥’

सानुमावविमायास्तु चिन्ताद्याः पूर्वदर्शिताः ।

गुणकीर्तनं तु सश्रुताप्र व्याख्यातम् ।

दशावस्थत्वमाचार्यैः प्रायो वृत्त्या निदर्शितम् ॥ ५५ ॥

महाकविप्रबन्धेषु दृश्यते तदनन्तता ।

दिष्टात्रं तु—

दृष्टे श्रुतेऽमिलापाद्य किं नौत्सुक्यं प्रजायते ॥ ५६ ॥

अप्राप्तौ किं न निर्वेदो म्लानिः किं नातिचिन्तनात् ।

शेषं प्रच्छन्नकामितादि कामसूत्रादवगन्तव्यम् ।

अथ विप्रयोग —

विप्रयोगस्तु विश्लेषो रूढविस्मययोर्द्विधा ॥ ५७ ॥

मानप्रवासमेदेन मानोऽपि प्रणयेर्ष्ययोः ।

प्राप्तयोरप्राप्तिर्विप्रयोग । तस्य द्वौ भेदौ—मानः प्रवासश्च । मानविप्रयो-
गोऽपि द्विविध — प्रणयमान ईर्ष्यामानयेति ।

तत्र प्रणयमानः स्यात्कोपावसितयोर्द्वयोः ॥ ५८ ॥

प्रेमपूर्वको बन्धुकार प्रणय । तद्भक्तो मान- प्रणयमान । त च द्वयोर्ना-
यक्योर्भवेति । तत्र नायकस्य यथोत्तररामचरिते—

‘अस्मिन्नेव सताशुहे त्वमभवत्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतचतुका चिरमभूदोदावरीसैकते ।

आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव सा वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्यादरविन्दकुञ्जालनिभो मुग्धः प्रणामाप्रति ॥’

नायिकाया यथा श्रीबान्पतिराजदेवस्य—

‘प्रणयकुपिता रघ्वा देवीं ससध्रमविसित-

स्त्रिभुवनगुरुभीत्या सद्य प्रणामपरोऽभवत् ।

नमितक्षिरसो गङ्गालोके तथा चरणाहता-

ववतु भवतक्यक्षस्यैतद्विलक्षमवस्थितम् ॥’

उभयो प्रणयमानो यथा—

‘पैणअकुमिआण दोइवि अलिअपमुत्ताण माणइन्ताणम् ।

जिबलमिइदणीसासदिण्णअण्णाण को मझे ॥’

स्त्रीणामीर्ष्याकृतो मानः कोपोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।

श्रुते धानुमिते दृष्टे श्रुतिस्तत्र सखीमुखात् ॥ ५९ ॥

उत्स्यप्रायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनकल्पितः ।

विधानुमानिको दृष्टः साक्षादिन्द्रियगोचरः ॥ ६० ॥

ईर्ष्यामान पुनः स्त्रीणामेव नायिकान्तरसङ्गिनि स्वकान्ते उपलब्धे सख-
न्यासङ्ग श्रुतो धानुमितो दृष्टो वा स्यात् । तत्र ध्वज सखीवचनात्तस्या विश्वा-
सत्वात् । यथा ममैव—

‘सुप्तु त्व नवनीतकपङ्कदया केनापि दुर्मेन्द्रिणा

मिर्ष्यैव प्रियकारिणा मधुमुखेनास्मानु चण्टीकृता ।

किं त्वेतद्विमृश क्षण प्रणयिनामेणास्मि कस्ते हित

किं धात्रीतनया वयं किमु सखी किं वा किमस्मत्सुहृत् ॥’

१. ‘कोपावेशित’ इति पाठः ।

२. ‘प्रणयकुपितयोर्द्वोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवयोः ।

निश्चन्निरुद्धनिश्वासदत्तकर्णयो को मतः ॥’ इति छाया.

उत्सृज्यतो यथा रुदस—

‘निमेषेन मयाम्भसि स्वरमरादाली समालिङ्गिता
केनालीकमिदं तवाद्य कथितं राधे मुघा ताम्यसि ।
इत्युत्सृज्यपरम्परामु शयने भुक्ता वचः शार्ङ्गिणः
सव्याज शिथिलीकृतः कमलया रुण्ठग्रहः पानु वः ॥’

भोगाद्भानुमितो यथा—

‘नपनस्तपदभङ्गं गोपयस्वशुकेन स्वगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पभवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥’
गोप्रस्थलनकल्पितो यथा—

‘केलीगोत्तकलने विकुप्पय केमवं अमानन्ती ।
दुष्ट उभय परिहासं जाया सचं विभ परण्णा ॥’

दृष्टो यथा धीमुज्ज्वल—

‘प्रणयकुपित्या दृष्ट्वा देवीं ससंप्रपत्तिस्मित-
त्रिभुवनगुरुर्भासा सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।
नमितशिरसो गङ्गालोके तथा चरणाहता-
ववत् भवतकृत्यक्षस्यैतद्विलक्षमवस्थितम् ॥’

एवम्—

यद्योत्तरं गुरुः पद्मिदपायैस्तमुपाचरेत् ।
साक्षा मेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः ॥ ६१ ॥
तत्र प्रियवचः साम मेदस्तत्सत्युपाज्जनम् ।
दानं ध्याजेन भूपादेः पादयोः पतनं नतिः ॥ ६२ ॥
सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणम् ।
रभसप्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरम् ॥ ६३ ॥
कोपचेष्टाश्च नारीणां प्रागेव प्रतिपादिताः ।

तत्र प्रियवचः सान यथा भवैव—

‘स्मितज्योत्स्नाभिलो धवलयति विधं मुखशशी
रसलो गीयूषद्रवमिव विमुचन्ति परितः ।
अपुले लावण्यं किरति मधुर दिक्षु तदिदं
कुतलो पारुष्यं मुतनु हृदयेनाद्य गुणितम् ॥

यथा वा—

‘इन्दीवरेण नयन मुराम्भुजेन कुन्देन दन्तमधरं नवपद्मेन ।
अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय वेधाः कान्ते कथं रक्षितवानुपलेन चेतः ॥’

१. ‘केलीगोत्तकलने विकुप्पयि केतवमजानन्ती ।

दुष्ट पश्य परिहासं जाया सत्यमिव प्ररदिता ॥’ इति च्छाया.

नायिकासखीसमावर्जनमेदो यथा ममैव—

‘कृतेऽप्याहामग्रे कथमिव मया ते प्रणतयो

पृता स्मिता हस्ते विद्यजति रयं मुमु बहुश. ।

प्रकोप कोऽप्यन्य. पुनरयमसीमाय गुणितो

श्रुया मत्र क्षिप्वा प्रियसहचरीणामपि मिरः ॥

दान व्याजेन भूपादेर्यथा मापे—

‘मुहुरपहृयितामिवालिनादैर्वितरति न. कटिद्य किमर्थमेताम् ।

अधिरजनि गतेन धात्रि तस्या घट कटिरेव महास्त्वयाय दत्त. ॥’

पादयोः पतनं नतियथा—

‘गेर्ग्रेकोटिविलग्न चिहुरं दह्यस्स पाभपटिभस्स ।

हिभभ भाणपउत्तय उम्मोअ ति चिअ कहेइ ॥’

उपेक्षा तदवपीरणं यथा—

‘किं गतेन न हि युक्तमुपेतुं नेश्वरे परपता सखि साध्वी ।

आनयनमनुनीय कथं वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेय ॥’

रमसप्रासहर्षादे रसान्तरात्कोपग्रंथो यथा ममैव—

‘अभिव्यक्तालीक. सक्कविफलोपायमिमव-

धिरं प्यात्ता सद्य कृतकृतस्सरम्मनिपुणम् ।

इत पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सप्रास्य सहसा

कृताश्लेषा धूतः स्मितमधुरमालिङ्गति बधूम् ॥’

अथ प्रवासनिप्रयोग —

कार्यतः संभ्रमाच्छापात्प्रयासो मिश्रदेशता ॥ ६४ ॥

द्वयोस्तत्राश्रुनिःश्वासकाश्यंलम्ब्यालकादिता ।

स च भाषी भयम्भूतस्त्रिधाद्यो बुद्धिपूर्वकः ॥ ६५ ॥

आथ कार्यजं समुद्रगमनसेवादिकार्यवशप्रवृत्तां बुद्धिपूर्वकत्वाद्भूतभविष्य-
वर्तमानतया त्रिविध ।

तत्र यास्तत्प्रवासो यथा—

‘होन्तैपद्विअस्स जाआ आउच्छणजीअधारणरहस्सम् ।

पुच्छन्ती भमइ धरे धरेसु पिअविरहसहिीआ ॥’

गच्छत्प्रवासो यथामदसतके—

‘ग्रहरभिरती मप्ये बाहसस्तोऽपि परेऽयवा

दिनकृति गते वास्त नाथ तमय समेध्यसि ।

१. ‘नूपुरकोटिनिम्न चिहुर दयितस्स पादपतितस्स ।

इदय मानमदोऽयमुत्तमित्येव कथयति ॥’ इति च्छाया.

२. ‘मविध्यत्यविकस्य जाया आसु क्षणनीवधारणरहस्यम् ।

पुच्छन्ती भ्रमति गृहादृहेषु त्रिविरहमहीना ॥’ इति च्छाया.

इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य वियासतो
हरति गमनं बालालापैः सवाप्यगलज्जलैः ॥'

यथा वा तत्रैव—

'देशैरन्तरेता शतैश्च सारैतामुर्वीशृतां काननै-
र्यन्नेनापि न गतिं लोचनपथं कान्तेति बानवपि ।
उद्गीवधरणार्थरुद्धवसुधं कृत्वाश्रुपूर्णं दशौ
तामाशां पयिकस्तथापि किमपि प्यात्वा चिरं तिष्ठति ॥'

गतप्रवासो यथा भेषद्वये—

'उत्सन्ने वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्रोप्राङ्गं विरचितपदं गेयमुद्रातुकामा ।
तश्चोमाद्रौ नयनसठितैः सारयित्वा कथंचि-
द्भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विसरन्ती ॥'

आगच्छद्वागतयोस्तु प्रवासाभावादेप्यत्रवासस्य च गतप्रवासाविशेषात्रै-
विध्यमेव युक्तम् ।

द्वितीयः सहस्रोत्पन्नो दिव्यमानुपविष्टवात् ।

उत्पातनिर्घातवातादिजन्यविष्टवात्परचकारिजन्यविष्टवाद्वा बुद्धिपूर्वकत्वादेक-
रूप एव संभ्रमजः प्रवासः । यथोर्वशीपुरुषमोर्निकमोर्वद्याम् । यथा च कपा-
लकुण्डलापहृताया मालत्वा मालतीमाधवयोः ।

स्वरूपान्यत्वकरणाच्चापजः सन्निधावपि ॥ ६६ ॥

यथा कादम्बर्या वैशंपायनस्येति ।

मृते त्वेकत्र यत्रान्यः प्रलपेच्छ्लोक एव सः ।
व्याधयत्वात्र शृङ्गारः प्रत्यापन्ने तु नेतरः ॥ ६७ ॥

यथेन्दुमतीमरणादजस्य कश्चन एव रघुवत्से । कादम्बर्या तु प्रथमं करण
आकाशसरस्वतीवचनादूर्ध्वं प्रवासश्चकार एवेति ।

तत्र नायिका प्रति नियम —

प्रणयायोगयोरुक्ता प्रवासे प्रोषितप्रिया ।
कलहान्तरितेर्प्यायां विप्रलब्धा च खण्डिता ॥ ६८ ॥

अथ संभोग —

अनुकूलौ निपेवेते यत्रान्योन्यं विलसितौ ।
दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्वितः ॥ ६९ ॥

यथोत्तररामचरिते—

'किमपि किमपि मन्दं मन्दमासतियोगादविरलितकपोलं जल्पतोरकमेन ।
सपुलकपरिरम्भव्याष्टवैकदोष्णोर्विदितगतयाना रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥'

१. 'निराशयात्' इति पाठः.

अथवा । 'प्रिये, किमेतत् ।

विनिधेनु शक्यो न मुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मद ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकार कोऽप्यन्तर्बेडयति च तापं च कुरुते ॥'

यथा च मयैव—

'ढावण्यामृतवर्षिणि प्रतिदिशं कृष्णाग्रहस्यामले
वर्षाणामिव ते पयोधरभरे तन्वक्ति दूरोमते ।
नासावंशमनोहकेतकतनुर्भूषणगर्भोऽस-
सुपधोस्तितक सहेलमलकैर्भृङ्गैरिवापीयते ॥'
चेष्टास्तत्र प्रचर्तन्ते लीलाया दश योपिताम् ।
दाक्षिण्यमार्दवप्रेम्णामनुरूपा. प्रियं प्रति ॥ ७० ॥

ताश्च सोदाहृतयो नायकप्रकाशे दर्शिताः ।

रमयेद्यादुक्तकान्त. कलाक्रीडादिमिश्र ताम् ।
न प्राप्यमाचरेत्किञ्चिन्नर्मसंशकरं न च ॥ ७१ ॥

प्राप्य सभोगो रत्रे निपिद्धोऽपि काम्येऽपि न कर्तव्य इति पुनर्निपिष्यते ।

यथा रत्नावल्याम्—

'सृष्टस्तवैष दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।
उद्भिन्नापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यवेऽनोक. ॥'

इत्यादि । नायकनायिकाकैश्चिद्गीर्तितनाटकनाटिकाक्षणासुक्तं कविपरम्परा-
वगतं स्वयन्माचिखसभावनानुगुण्येनोत्प्रेक्षितं आनुसंधान मुकवि शृङ्गार-
मुपनिबध्नीयात् ।

अथ वीर —

वीरः प्रतापविनयाध्यवसायसत्त्व-
मोहाविपादनयविसयविप्रमाद्यैः ।
उत्साहभू. स च दयारणदानयोगा-
त्रेधा किलात्र मतिगर्वभृतिप्रहर्षाः ॥ ७२ ॥

प्रतापविनयादिभिर्विभावित कृष्णयुद्धदानार्थरनुभावितो गर्वभृतिद्वयां-
मपेक्ष्यतिमतिमितर्कप्रभृतिभिर्भावित उत्साह स्वाधी स्वदत्ते भावकमनोवि-
क्षाणतन्हाय प्रसन्नतीत्येष वीरः । अत्र हसन्तीतोऽयं नृपान्पश्ये जीमूत-
वाहनस्य । युद्धवीरो वीरचरिते रामस्य । दानवीरः परशुरामवलिप्रवृत्तीनाम् ।
'त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्वाजदानावधि.' इति ।

'सर्वप्रण्यनिमुक्तसधि विकसद्भूः स्फुरत्तल्लुभं
निर्यन्नाभिपरोजनुद्मलनुटीगम्भीरसामध्वनि ।

पात्रावाप्तिसमुत्सुकेन बलिना सानन्दमालोकितं

पायाद्वः कमवर्धमानमहिमाश्रयं सुरारेवंपुः ॥'

यथा च मनैव—

'उत्सोपयोधरोत्सुकेन ह्रस्वमाह्वितो हरेः ।

बलिरेष स येनास्य मिह्यापात्रीकृतः करः ॥'

विनयादिषु पूर्वमुदाहृतमनुसंधेयम् । प्रतापगुणावर्जनादिना वीराणामपि
भावाग्रहे प्रायोवादः । प्रसेदरक्तवदननयनादिचोधानुभावरहितो युद्धवीरोऽन्य-
था रौद्रः ।

अथ बीमत्सः—

बीमत्सः कृमिपूतिगन्धिवमधुप्रायैर्जुगुप्सैकभू-

रुद्वेगी रधिराश्रकीकसधसामांसादिमिः क्षोभणः ।

वैराग्याजघनस्तनादिषु घृणाशुद्धोऽनुभावैर्वृतो

नासावक्रविकृणनादिमिरिहावेगातिशङ्कादयः ॥ ७३ ॥

अलन्तादृषैः कृमिपूतिगन्धिप्रायविभावैरुद्धृतो जुगुप्सास्यायिभावपरिपोषण-
लक्षण रुद्वेगी बीमत्सः । यथा मालतीमाधवे—

'उत्सुलोत्सु हृति प्रथममय पृथुच्छोपभूयासि मांसा-

न्यसस्त्रिकृष्टपिण्डायवयवसुलभान्युपपूनीनि जग्ध्वा ।

आतैः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गं करङ्गा-

दृष्ट्यादस्थिसस्रं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यप्रमत्ति ॥'

रधिराश्रवसाकीकसमासादिविभावः क्षोभणो बीमत्सः ।

यथा वीरचरिते—

'आश्रमोतवृहत्कपालनलकक्रूरवृणत्कङ्कण-

प्राग्प्रेक्षितभूरिभूपणरवैराधोपयन्सम्बरम् ।

पीतोच्छेदितरक्तकर्मपनप्राग्मारयोरोहस-

धालोल्लसन्भारभैरवक्षुब्धोद्धतं धावति ॥'

रम्येभ्यपि रमणीयवपनस्तनादिषु वैराग्यादृणाशुद्धो बीमत्सः । यथा—

'लाला वक्त्रासवं वेति मासपिण्डौ पमोधरा ।

मासासिकृष्टं जघनं जनः कामप्रहातुरः ॥'

न चायं शान्त एव विरक्तो यतो बीमत्समानो विरज्यते ।

अथ रौद्रः—

क्रोधो मत्सरवैरिवैकृतमयैः पोषोऽस्य रौद्रोऽनुजः

क्षोभः स्वाधरदंशकम्पभृकुटिस्वेदास्यरागैर्युतः ।

शस्त्रोल्लासविकृत्यनांसधरणीघातप्रतिज्ञाग्रहे-

रप्राग्मर्षमदौ स्मृतिश्चपलतासूयौघ्यवेगादयः ॥ ७४ ॥

मात्सर्यविभावो रौद्रो यथा वीरचरिते—

‘एव ब्रह्मवचंसधरो यदि वर्तमानो यद्वा स्वजातिसमयेन धनुर्धरः स्याः ।
उग्रेण भोक्तव्यं तपस्तपसा दहामि पक्षान्तरस्य सदृशं परशुः करोति ॥’

वैरिवैकृतादिर्यथा वेणीसंहारे—

‘लाक्षागृहानलविषाग्नसमाप्रवेष्टे प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहस्य ।
आकृष्टपाण्डवधूपरिधानकेशा स्वम्या भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्रा ॥’
इत्येवमादिविभावैः प्रसिद्धैरक्षवदननयनायनुभावैरमर्षादिव्यभिचारिणि क्रोध-
परिपोषो रौद्रः । परशुरामभीमसेनदुर्योधनादिव्यवहारेषु वीरचरित-वेणीसंहारा-
देरनुगन्तव्यः ।

अथ हास्य —

विकृताकृतित्वान्वेपैरात्मनोऽथ परस्य वा ।

हासः स्यात्परिपोषोऽस्य हास्यत्विप्रकृतिः स्मृतः ॥ ७५ ॥

आत्मस्यान्विकृतत्वेयभाषादीन्परस्यान्वा विभावानवलम्बमानो हासस्तप-
रिपोषारमा हासो रसो ध्विष्टानो भवति । स चोत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदा-
दपेक्षितः ।

आत्मस्यो यथा रावण —

‘जात मे परप्रेण भस्मरजसा तच्चन्दनोद्भूत
हारो वक्षसि वरसूनुमुचिर्न हिंय्य जटाः कुन्तला ।
रुद्राक्षैः सकलैः सरजवलयैः विप्राशुक्रं वल्कलं
सीतालोचनहारि करिपतमहो रम्यं वपुः कामिनः ॥’

परस्यो यथा—

‘भिक्षो मासनिषेवणं प्रकुरूपे किं तेन मयं विना
किं ते मयमपि प्रिय प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।
वेद्या द्रव्यहविः कुतस्तव धनं घृतेन चौर्येण वा
‘चौर्यघृतपरिग्रहोऽपि भवनो दासस्य कान्धा गतिः ॥’

सितमिह विनासिनयनं किञ्चित्सुखद्विजं तु हसितं स्यात्
मधुरस्वरं विहसितं सशिरःकम्पमिदमुपहसितम् ॥ ७६ ॥
अपहसितं सास्त्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ।
द्वे द्वे हसिते चैषां ज्येष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः ॥ ७७ ॥

उत्तमस्य स्वपरम्यविकारदर्शनात्मितहसिते मध्यमस्य विहसितोपहसितेऽप-
मस्मापहसिताविहसिते । उदाहृत्य स्वयमुपेक्ष्या । व्यभिचारिण्यास—

निद्रालसश्चमग्नानिमुच्छांस्य सहचारिणः ।

अथानुवृत्तः—

अतिछोकैः पदार्यैः स्याद्विसयात्मा रसोऽद्भुतः ॥ ७८ ॥

कर्मास्य साधुवादाश्रुवेपथुस्येदमद्गदाः ।

हर्षावेगधृतिप्राया भवन्ति व्यभिचारिणः ॥ ७९ ॥

लोकसीमातिवृत्तपदार्थवर्णनादिविभावितः साधुवादाश्रुभावपरिपुष्टो वि-
स्मयः स्यादिमावो हर्षावेगादिविभावितो रसोऽद्भुतः । यथा—

‘दोदण्डाश्रितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावमबोद्धत-

दृष्टारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

द्रक्पयांसकपालसंपुटमिलद्गङ्गाण्डभाण्डोदर-

भ्राम्यन्निगिडितचण्डिमा कथमसौ नाद्यापि विश्राम्यति ॥’

इत्यादि ।

अथ भयानक —

विकृतस्वरसत्त्वादेर्भयभावो भयानकः ।

सर्वाङ्गवेपथुस्येदशोर्षवचित्त्यलक्षणः ।

दैन्यसंभ्रमसंमोहत्रासादिस्तत्सहोदरः ॥ ८० ॥

रीदृशब्दध्वनाद्रीदृशस्वरदर्शनाच्च भयस्याभिभावप्रभवो भयानको रसः ।
अत्र सर्वाङ्गवेपथुप्रभृतयोऽनुभावाः । दैन्यादयस्तु व्यभिचारिणः । भयानको यथा
गणुदाहृत —

‘क्षत्रमेतत्समुत्सृज्य कुञ्जीभूय शनैः शनैः ।

ययायथागतेनैव यदि क्षत्रोपि गम्यताम् ॥’

यथा च रक्षावल्गुम्—‘नष्टं वर्षवैर’ इत्यादि ।

यथा च—

‘स्वगेहात्पन्थानं तत उपवितं कानतमयो

गिरिं तस्मात्सान्द्रहृमगहनमस्मादपि शुहाम् ।

तदन्वक्तान्धर्तुरभिनिविशानानो न गणय-

लरातिः कालीये तव निजययाप्राचक्रितधीः ॥’

अथ करुण —

इष्टनाशादनिष्टासौ शोकात्मा करुणोऽनु तम् ।

निःश्वासोच्छ्वासरुदितस्तम्मप्रलपितादयः ॥ ८१ ॥

स्वापापस्मारदैन्याधिमरणात्यसंभ्रमाः ।

निपादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ ८२ ॥

इष्टस्य चन्द्रप्रभृतेर्विनाशादनिष्टस्य तु चन्वनादेः प्राप्तः शोकप्रकर्षजः
करुणः । तमन्विति तदनुभावनिश्वासादिकथनम् । व्यभिचारिणश्च स्वापा-
पस्मारादयः । इष्टनाशात्करुणो यथा कुनारसमवे—

‘अयि जीवितनाथ जीवसीत्प्रभिषायोत्थितया तया पुर’ ।

ददसे पुरुषाकृतिं क्षित्वा हरकोपानलभस्स केवलम् ॥’

इत्यादि रतिप्रलाप । अनित्यवाप्ते सागरेकाया बन्धनायया रत्नावल्याम् ।

प्रीतिभक्त्यादयो भावा मृगयाक्षादयो रसाः ।

हर्षोत्साहादिषु स्पष्टमन्तर्भावाश्च कीर्तिताः ॥ ८३ ॥

सप्तम् ।

पदत्रिंशद्रूपणादीनि सामादीन्येकविंशतिः ।

लक्ष्यसंध्यन्तराङ्गानि सालंकारेषु तेषु च ॥ ८४ ॥

‘विभूषण चाक्षरसहितय शोभामिमानां गुणकीर्तनं च’ इत्येवमादीनि पदत्रिंशद्रूपणानि । ‘साम मेद प्रदान च’ इत्येवमादीनि सध्यन्तराण्येकविंशतिरूपमादिष्विचालकारेषु हर्षोत्साहादिष्वन्तर्भावाश्च पृथगुक्तानि ।

रम्यं जुगुप्सितमुदारमथापि नीच-

मुग्धं प्रसादि गहनं विरुतं च यस्तु ।

यद्वाप्यवस्तु कविभावकभाव्यमानं

तस्मास्ति यच्च रसभावमुपैति लोके ॥ ८५ ॥

विष्णोः सुतेनापि धनंजयेन विद्वन्मनोरगनिबन्धहेतुः ।

आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीविष्णुसूनुर्धनिरस्य कृती दशरूपावलोकके

रसविचारो नाम चतुर्थे प्रकाशः समाप्तः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

दशरूपकावल्लोके प्रमाणत्वेन समुपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि ।

- अमरशतकम्—३९, ४५, ४६, ४७, ४९, ५०, ५६, ५९, ८१, ८५,
८८, १०४.
उत्तरचरितम् (उत्तररामचरितं वा)—२३, ३२, ६५, ६७, ८०, ८३, ८६,
९९, १०३, १०५.
उदात्तराघवम्—६०, ६३, ७०, ८१, ८७.
कर्पूरमञ्जरी—६६
कादम्बरी—१०५.
कामसूत्रम्—१०१.
काव्यनिर्णयः—९५.
किरातम्—८६.
कुमारसंभयम्—५२, ५४, ८६, ८९, ९३, ९९, १०१, १०८.
छालितरामम्—२२, ६६, ६८
अनिकः (अवलोककृत्)—३९, ४१, ४२, ४३, ४५, ५२, ५३, ५४, ५५,
५६, ५८, ७८, ८६, ८७, १०२, १०३, १०६, १०७.
नागानन्दम्—३७, ४०, ४२, ४७, ५७, १०६.
पद्मगुप्तः—५५.
पाण्डवानन्दम्—६५.
प्रियदर्शिका (प्रियदर्शना वा)—५९, ६१.
शृङ्गारिका (गुणाग्रनिर्मिता)—३४, ९०.
भट्टवाणः—५३.
भरतमुनिः—७४.
भर्तृहरिः—७७.
भर्तृहरिशतकम्—३६, ८१.
भवभूतिः—३८.
महाभारतम्—७०.
माघम्—४५, ८०, ८२, ८५, १०४.
मालतीमाधवम्—९, ३७, ४०, ५०, ५४, ५८, ६०, ८४, ९१, ९९,
१०५, १०७.
मालविकाग्निमित्रम्—३२, ३६, ५०, ५७, ५८, ६२, १००.
मुखः—१०३.
मुद्राराक्षसम्—(शृङ्गारिकामूलम्)—३४, ६०, ६८.

मृच्छकटिका—२४, ३७, ४८, ७२.

मेघदूतम्—१०५.

रघुः (रघुको वा)—३५, ८८, १०५.

रत्नावली—४, ५, ६, ७, ८, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७,
१८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९,
३०, ३१, ४७, ५८, ६१, ६३, ६४, ६७, ८०, ८१,
१०६, १०९.

रामाभ्युदयम्—२४.

रामायणम्—४, ३३, ४०, ६०, ७०, ९७.

रुद्रः—१०१.

यानपतिराजदेवः—१०२.

विक्रान्तितम्या—९०.

विक्रमोपदेशी—६५, ६६, १०५.

विज्जशालमञ्जिका—१०१.

वीरचरितम्—८, ३२, ३५, ४१, ४२, ५९, ६०, ७०, ८०, ८२, ८३,
८४, ८५, ८८, ८९, १०७, १०८.

वैष्णवसंहारम्—५, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १५, २०, २१, २२,
२३, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ६४, ८३, १०८.

शाकुन्तलम्—५२, ५३, ६३, ६९, १०१.

पदसहस्रीकृत्—७७.

हनुमन्नाटकम्—३६.

दशरूपकावलोकोदाहृतश्लोकानां मातृकावर्ण- क्रमेणानुक्रमणी ।

श्लोकाः ।	कविनाम्न ग्रन्थनाम्न वा ।	पृष्ठे ।
अष्टपद्ममतिः कामं जीव्यात् ...	वैष्णोसंहारे ...	३१
अच्छिन्नं नयनान्धु ...	[अमरुशतके] ...	८९
दण्डाहुग्राहणहेलिअ	९१
अत्रान्तरे किमपि वाग्विम ...	मालतीमाधवे ...	५४
अद्यैव किं न विमृजेयमहं ...	वैष्णोसंहारे ...	२५
अद्वैतं मुच्यते अयोरनु ...	[उत्तररामचरिते] ...	३९
अनाप्रातं पुष्पं किञ्चलय ...	शाकुन्तले ...	५२
अश्वैः खैरपि संयताग्र... ..	मम (धनिकस्य) ...	४१
अश्वैः कल्पितमग्नौ ...	[मालतीमाधवे] ...	९१
अन्यासु तावदुपमर्द ...	विकटनितम्बायाः ...	९०
अन्यान्त्यास्कालमिमाद्विष ...	वैष्णोसंहारे ...	११
अप्रियाणि करोष्वेव ...	वैष्णोसंहारे ...	२५
अभिन्विच्छाशोकः सकल ...	मम (धनिकस्य) ...	५८, १०४
अन्युद्भूते घग्निनि	५४
अन्युत्तमनसुर्गेनयने ...	मम (धनिकस्य) ...	४५
अनमुदयति चन्द्रश्च	७७
अपि जीवितनाथ जीवमी ...	कुमारसंभवे ...	११०
अचिन्मन्त्रि विशयं	६८
अर्थिन्वं प्रकटीकृत्येऽपि ...	वीरचरिते ...	८३
अलसलुलितमुग्धान्धश्च ...	उत्तररामचरिते ...	८०
अशोकनिर्मसितपद्म ...	कुमारसंभवे ...	९९
असर्ग्यं अत्रपरिमह ...	शाकुन्तले ...	१०१
असूय सयः कुतुहलान्दशोकः ...	कुमारसंभवे ...	९९
अल्लसितविपनसङ्गा ...	[गोवर्धनस्य] ...	८२
अन्दापानसमस्तमालि ...	रत्नावल्याम् ...	७, ९
अन्निमेव लताहरे ...	उत्तररामचरिते ...	१०२
अन्याः सर्वविधौ ...	[विक्रमोर्वश्याम्] ...	७७
आगच्छागच्छ सर्वं तुह ...	मम (धनिकस्य) ...	८७
आदात्रप्रनानयानि ...	रत्नावल्याम् ...	१९
आत्मानमाश्लेष्य च ...	कुमारसंभवे ...	८९

श्लोका ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
आराष्ट्रप्रसराधिवस्य	अमरशतके	४९
आनन्दाय च विस्वयाय ...	वीरचरिते	५९
आश्वमेधवृहत्कपाल ...	वीरचरिते	१०७
आयस्ता कलह पुरेख ..	[अमरशतके]	४६
आयाते दयिते मह ...	[अमरशतके]	८१
आलापान्भूविहासो	४४
आशस्त्रमहणादकुण्डपरसो ...	वेणीसंहारे	१०
आश्लिष्टभूमि रसितार ..	माघे	८६
आसादितप्रकटनिर्मल	६३, ६५
आहूतस्यानिषेधाय	३७, ४२
इन्दीवरेण नयनं	१०३
इय गेहे लक्ष्मीरियममृत ...	उत्तरचरिते	६७
इय सा लोलाक्षी प्रियु	९१
उचित प्रणयो वरे विहन्तुं ...	[मालविकाग्निमित्रे] ...	३९
उच्छ्वसन्मण्डलप्रान्तरेख . .	मम (धनिष्ठस्य)	४३
उन्मन्माननमुल्लसत् ...	मम (धनिष्ठस्य)	७८
उत्कृत्योत्कृष्ट कृति ...	मालतीमाघवे	१०७
उत्कृत्योत्कृष्ट गर्भानपि ...	वीरचरिते	८२
उत्तालताङ्ककोत्पातदर्शने ...	वीरचरिते	४१
उत्तिष्ठ द्रुवि यामो यामो	४९
उत्पत्तिर्गमदप्रित स ...	वीरचरिते	३५
उत्सर्गे वा मलिनवसने ...	मेघदूते... ..	१०५
उद्दामोत्कृष्टिका विपाण्डुर ...	[रत्नावल्याम्]	४
उन्मीलद्वन्द्वेन्दुदीप्ति	५३
उरवि निहितस्त्रागे हार ...	अमरशतके	५०
एकत्रासनसंस्थिति ...	अमरशतके	४६
एवं श्यामनिमीलना	९१
एकेनाक्ष्या प्रवितत ...	[चन्द्रकस्य]	९१
एकतो रश्मि पिञ्जा	९१
एता पश्य पुरस्थली	४१
एते वनमयी दाराः ...	[कुमारसंभवे]	४२
एवमात्रि देवपौ ...	[कुमारसंभवे]	८९
एवमात्रि निगृहीतसाध्व ...	कुमारसंभवे	८१
एषोहि वत्स रघुनन्दन... ..	वीरचरिते	८८
आत्मुक्थेन श्रुतवरा ...	[रत्नावल्याम्]	६३

श्लोकः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
क. समुचिताभिपेक्षादार्य	...	८८
कण्ठे कृत्वावशेषं कनक	रत्नावल्याम्	६१
कपोले जानक्याः करि	[हनुमन्नाटके]	४१
कर्णदुःशासनवधात्	वेणीसंहारे	२२
कर्णापितो रोग्रकपाय	कुमारसंभवे	५४
कर्ता द्यूतच्छलानां अनुमय	वेणीसंहारे	६६
कस्यं भोः कययामि	...	७९
का त्व शुभे कस्य	रघौ	३५
कागते तल्पमुपागते	[अमरुशतके]	४१
का स्थाया गुणिनां	पाण्डवानन्दे	६५
किं लोभेन विरङ्कित	...	८८
किं गतेन न हि युक्त	[किराताजुनीये]	१०४
किं धरणां मिथङ्गो	रत्नावल्याम्	२४
किमपि किमपि मन्दं	उत्तररामचरिते	१०५
कुलवालिआए पेच्छह	...	४३
कृतगुरुमहदादिलोभ	वेणीसंहारे	२९
कृतेऽप्याशामग्रे कथमिव	मम (यनिकस)	१०४
कृष्णभान्तेवासो जयति	वीरचरिते	३२
कृथ केशेषु मार्या	वेणीसंहारे	२५
केटांगोतकचलणे	...	१०३
कैटासोद्धारसार	[वीरचरिते]	३८
कोपान्कोमललोटबाहु	अमरुशतके	४६
कोपि सिद्धासनस्थाय	छलितरामे	६६
कोपो यत्र झुङ्गिरचना	[अमरुशतके]	४६
कोधान्धैर्यस्य मोक्षारसुत	वेणीसंहारे	३०
कविताम्बुलाक्षः कविद	[अमरुशतके]	४६
क्षिमो हन्वावलम्ब प्रसम	अमरुशतके	८८
स्वर्गमन्यविमुक्तसवि	...	१०६
गमननलम् शून्या	मालतीमाधवे	५८
चक्षुर्गमनवीक्षणं	...	९९
गङ्गाजलमितचङ्गददा	वेणीसंहारे	१,२७
तनि कथंचिष्टया	मम (यनिकस)	८६
तन्मननात्रा तेनाथ	शृङ्गारधायाम्	३४
त्रयवर्तिन्यपि नृपे	पद्मगुप्तस्य	५५

श्लोका ।	वचिनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
चिररतिपरिषेदप्राप्त	माघे	८५
चूर्णिताशेषकौरव्यः	वेणीसंहारे	२६
जगति जयिनस्ते ते	मालतीमाधवे . . .	९९
जं किं पि पेच्छमाण	मम (धनिकस्य)	५२
जन्मेन्दोरमले कुले	वेणीसंहारे	२३
जात मे पदपेण भस्म	१०८
जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्र	उदात्तराघवे	६०
ज्ञातिप्रीतिर्मेनसि न कृता	वेणीसंहारे . . .	२३
ज्वलन्तु गगने रात्रौ रात्रा	मालतीमाधवे . . .	५४
नेउरकोटिविलम्ब	[गाथासप्तशत्याम्]	१०४
सं वीक्ष्य वेपथुमती	कुमारसंभवे . . .	१०१
सं चिभ वञ्चना ते चोभ	मम (धनिकस्य)	५३
सप्त उदयगिरिरिषिक	मालतीमाधवे	३७
ततश्चामिशाय स्फुरद्	अमरुदानके .. .	८९
तथा मीडाविधेयापि	मम (धनिकस्य)	५३
तद्वितथमवादीयन्मम	[माघे] . . .	५८
तनुनाम तनुनाम शल	८७
तवास्मि गीतरागेण , . .	शाकुन्तले .. .	६३
तद् हसति से पञ्चता	मम (धनिकस्य) .. .	५३
तद् दिदं तद् भणिञ्च , . .	मम (धनिकस्य)	५४
ता प्राङ्मुखी तत्र निवेश्य . . .	कुमारसंभवे .. .	५२
ताव चिभ रक्षसमए . . .	[गाथासप्तशत्याम्]	४४
तावन्तस्ते महात्मानो . . .	उदात्तराघवे	८९
तिष्ठन्भानि पित्रु. पुरो . . .	[नागानन्दे]	३७, ३८
तीर्णे भीष्ममहोदधौ . . .	वेणीसंहारे . . .	२९
तीम सरसतापो न . . .	रत्नावल्याम्	१७
तीनाभिपत्रप्रभवेन	कुमारसंभवे	८६
सेनोदितं वदति याति	५४
स्यक्तवोरिवत सरभस . . .	वेणीसंहारे . . .	२४
प्रत्याख्याता यन्तवाय	वीरचरिते	३५
प्रसूयन्ती चलशफरी	माघे .. .	८२
प्रेलोन्नयन्त्यलक्ष्मी	वीरचरिते (?) . . .	३८
सच कर्ण शिविमांस	३५
त्वं जीवित त्वमसि मे . . .	उत्तरचरिते	६७
त्वं ब्रह्मन्चसधरो	वीरचरिते . . .	१०८

श्लोकाः ।

कविनाम ग्रन्थनाम वा ।

पृष्ठे ।

दाक्षिण्यं नाम त्रिन्वोष्ठि	...	भालविकाग्रिमित्रे	...	५०
दिग्दं शु दुविषाण	...	[गाथासप्तशत्याम्]	...	५३
दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति	...	भालविकाग्रिमित्रे	...	१००
दुःसात्तनस्य हृदयक्षतजा	...	वैष्णीसंहारे	...	११
दुष्टहजणानुराओ लब्धा	...	रत्नावल्याम्	...	१३
दुराद्वीनो घरणीयसमं	...	वीरचरिते	...	८०
दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि	...	[विज्जकायाः]	...	४७
दृष्टिः सालसता विमर्ति	४३, ५१
दृष्टिस्तृणीकृतजगन्नय	...	[उत्तररामचरिते]	...	४१
दृष्ट्वाकासनचंदिपते प्रिय	...	अमरुशतके	...	४७, ५९
देवा पक्षिन् निभन्तमु	५३
देवे वपुलशनपवन	८७
देव्या मद्वचनाययाभ्युप	...	रत्नावल्याम्	...	२६
देशरन्तरिता शतैश्च	...	अमरुशतके	...	१०५
दोर्दण्डावितचन्द्रशेखर	१०९
द्रक्ष्यन्ति न चिरात्सुप्तं	...	वैष्णीसंहारे	...	२५, ६७
द्वीपादन्यस्तादपि	...	रत्नावल्याम्	...	५७, ६३, ६४
भिग्निवक्षकजिनं	...	[हनुमन्नाटके]	...	७९
धृतानुचो यावदह	...	वैष्णीसंहारे	...	१९
न खलु वयनमुष्य	...	माघे	...	४५
न च मेऽवगच्छति यथा	...	[माघे]	...	५०
न जाने समुत्थामाते	...	[अमरुशतके]	...	४५
नन्वेव राक्षसपतेः स्तुलित	...	वीरचरिते	...	८९
न पण्डितः साहितिका	८६
न मध्ये सत्कार कुमुन	४४
नवजलधरः सप्तद्वोऽयं	...	[विक्रमोर्वेद्याम्]	...	८९
नवनखरदमनं गोप	...	[माघे]	...	४९, १०३
नटं वपुर्ननुच्यगणना	...	रत्नावल्याम्	...	६१, १०९
नान्दीनदानि रतिनाटक	५५
निःश्वासा वदनं दहन्ति	...	[अमरुशतके]	...	४९
निजपाणिपञ्चतट	...	[माघे]	...	४८
निद्रार्धनालितद्वयो	...	[विल्हणस्य]	...	८५
निर्गन्धेन नचान्मसि	...	रुद्रस्य	...	१०३
निर्वाणवतिदहनाः प्रसन्ना	...	वैष्णीसंहारे	...	६४
नूनं तेनाय वीरेन	...	वैष्णीसंहारे	...	२५

श्लोकाः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
पक्ष्माग्रप्रयिनाधुविन्दु	८२
पञ्चाना मन्यसेऽस्माक ...	वेणीसंहारे ...	२२
पटालग्रे पत्यौ नमयति ...	अमरशतके ...	८५
पणअनुविभाण दोहवि ...	[गाथासप्तशत्याम्] ...	१०२
पत्यु शिरश्चन्द्रकलाभ ...	[कुमारसंभवे] ...	५७
परिच्युतस्तत्कुचकुम्भ ...	रत्नावल्याम् .	१४
परिपदियस्तृणीणामेष ...	वीरचरिते ..	१५
पशुपतिरपि तान्यहति ...	कुमारसंभवे .	७
पादादृष्टेन भूमिं किञ्च ..	[अमरशतके] .	५६
पिशोर्विधातु शुश्रूषा .	[नागानन्दे] ...	२७
पुण्या प्राज्ञाजति १... ..	[वीरचरिते] .	२८, ६०
पुरस्तन्वा गोत्रस्खलन .	अमरशतके ..	८३
पूरेन्ता सलिलेन रज .	वेणीसंहारे ...	२५
पौलस्त्यपीनभुजसपदु	८७
प्रणयकुपिता दृष्टा देवी ...	{ श्रीवाक्पतिराजदेवस्य	१०२
प्रणयविशदा दृष्टिं वक्ते ...	{ धीमुञ्जस्य .	१०३
प्रथमजनिते बाला मन्यी ...	रत्नावल्याम् ..	१७
प्रयत्नपरिपोषिता ...	वेणीसंहारे ..	१९
प्रसीदत्यालोके किमपि ...	मम (पतिकस्य) ...	३९
प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति ..	रत्नावल्याम् ...	१४
प्रहरकमपनीय स्व ..	माघे ..	८५
प्रहरविरतौ मध्ये .	अमरशतके ..	१०४
प्राप्ता प्रिय सकलकाम ...	[भर्तृहरिशतके] ...	७९
प्राप्ता कथमपि दैवात् ...	रत्नावल्याम् ..	१४
प्राप्य मन्मथरसादति .	माघे ..	८०
प्रायश्चित्तं चरिष्यामि .	वीरचरिते ...	२६, ४२, ८३
प्रारब्धा तरपुत्रकेषु	८७
प्रारभ्यते न खलु विप्र ...	भर्तृहरिशतके ...	२६
प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो ...	रत्नावल्याम् ..	५, ७
बाले नाथ विमुक्त ...	अमरशतके ..	४५
बाहोर्वल न विदितं ...	हनुमन्प्राटके .	३६
प्राज्ञाणातिकमत्यागो ...	वीरचरिते ...	२८, ८४
मृत नूतनकृष्माण्ड	४२
मम धम्मिअ वीसदो ...	[गाथासप्तशत्याम्] ..	९४

श्लोकः ।	कविनाम अन्यनाम वा ।	पृष्ठे ।
रेक्षो मासनिषेवणं	१०८
क्वा हि मया गिर्य-	...	६८
र्मा क्षित्वा शरीरं ..	वेणीसंहारे ..	२८
भूय परिमवहन्ति...	वेणीसंहारे ...	९
इयो भूय- सविघ्नगरी	मालतीमाधवे ...	१००
ब्रूहे सहस्रोदृता ...	[रत्नावल्याम्]...	५३
मखशतपरिपूर्णं गोत्र	मृच्छकटिकायाम् ...	२४, ३७
मज्ज पट्टणा एसा ...	रत्नावल्याम् ...	२४
मत्ताना कुमुदरसेन	विक्रमोर्वेश्याम्(?)	६६
मभ्रामि कौरवशत समरे	वेणीसंहारे ..	८
मपु द्विरेक कुमुदकपात्रे ..	कुमारसंभवे ...	९९
मध्याह्नं गमय लज्ज धम	...	५७
मनोजातिरनायीना . .	विक्रमोर्वेश्याम्...	६५
मन्यायस्ताणवाम्म हन	वेणीसंहारे ...	८
महु एहि किं निवालभ	...	५१
मा गर्वमुद्वह कपोल...	...	४८
मात कं हृदये निषाय	...	५५
भारतसर्वमुत्सार्य विचार्य	[भर्तृहरिदातके]	९१
मुनिरयमय वीरस्त्रादश	वीरचरिते ...	८४
मुहुधसानल्लिहोइ	७९
मुहुदपहसितामिषा ...	माधे ...	१०४
मृगरूपं परिलज्ज ..	उदात्तराघवे ...	८७
मृगशिशुश्चान्नान्यात्तार्प	...	५०
मेदरेणदृष्टशोदरं लघु	शाकुन्तले ...	६९
मैनाक किमयं दृष्टि	[हनुमन्नाटके]	८४
यत्सल्यनममद्वर्मादमनसा ..	वेणीसंहारे ...	१०
यदि पराणुना न क्षम्यन्ते	[महेन्द्रस्य]	८३
यद्भ्रष्टादिभिर्गणित	वीरचरिते...	३५
यद्यन्प्रयोगविषये ...	मालविकाग्निमित्रे ...	३६
यद्विन्नयानिमीतनस्तमीता...	मालतीमाधवे ...	९
यातु यातु विमनेन...	...	४५
यातो निरुमबाहुरान्न	रत्नावल्याम् ...	३०
यानोऽस्मि पद्मनयने	रत्नावल्याम् ...	४
यान्ता मुहुर्धलितकन्धर	मालतीमाधवे ...	९, १००
युन्नच्छासनलद्वना ...	वेणीसंहारे ...	८३

श्लोकः ।	वर्तिनाम ग्रन्थनाम वा ।	६.
ये चत्वारो दिनकर ...	[महानाटकात्] ...	३६
येनारुख मुखानि साम ...	छलितरामे ...	२२
ये बाहवो न युधि	७९
योगानन्दयश शेपे ...	बृहत्कथायाम् ...	३४
रक्षो नाहं न भूत रिपु ...	वेणीसंहारे ...	२६
रण्डा चण्डा दिक्खिदा ...	कर्पूरमञ्जर्याम् ...	६६
रत्निक्कीडाघूते कयमपि ...	मम (धनिकस्य) ...	५५
राज्ञो विपद्भ्युविशेण	७९
राज्य निर्जितशत्रु ...	रत्नायल्याम् ...	३६, ८१
राम राम नयनाभिराम ...	वीरचरिते ...	३५
रामो मूर्ध्नि निधाय कानन	उदात्तराघवे ...	६३
लक्ष्मीपयोधरोत्तम ...	मम (धनिकस्य) ...	१०७
सधुनि तुण्डुदीरे ...	[कमलायुधस्य] ...	८५
लज्जापञ्चतपसाह्णाइ	४३
लाक्षाण्डहानलविपन्न ...	वेणीसंहारे ...	६४, १०८
लाक्षालक्ष्म ललाटपट्ट ...	अमरदशतके ...	३९
लाला वक्तासव वेत्ति	१०७
लावण्यकान्तिपरिपूरित	९४
लावण्यमन्मथविलास ...	मम (धनिकस्य) ..	४२
लावण्यामृतवर्षिणि ...	मम (धनिकस्य) ..	१०६
लीनेव प्रतिविम्बितेव ...	मालतीमाधवे ...	८४
छलितनयनतारा ...	माधवे ...	८०
वत्सस्नामववारिधे ...	उदात्तराघवे ...	८७
वयमिह परितुष्टा, . . .	भर्तृहरिशतके ...	८१
वाताहतं वसनमातुलमुत्त	८७
विनिकषणरणकटोर.	९०
विनिधेतु शन्यो न. . .	उत्तररामचरिते ...	८६, १०६
विरम विरम बहे मुष ...	रत्नायल्याम् ...	८८
विरोधो निश्रान्त प्रसरति ...	उत्तरचरिते ...	९३
मिृण्वती शैलमुतापि ...	कुमारसंभवे ..	९३
मिृज मुन्दरि सगम ...	मालविकाग्निमित्रे ..	१८
मिस्तारी स्तनमार एष	४३
वृक्षास्त्रे न विचारणीय ...	उत्तरचरिते ..	२३
वृद्धोऽप्यपि पतिरेप मयक ...	भोजप्रबंधे ...	८२
येवइ सेजदबदनी	७८

श्लोकाः ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
व्यक्तिव्यञ्जनवादाना ...	[नागानन्दे]	९९
व्याहृता प्रतिवचो न ...	[कुमारसंभवे]	४४, १०१
शतोऽन्यन्ता कार्वामती ..	[अमरुशतके]	३९
शत्रुप्रयोगवृत्तीकृतहे ..	वीरचरिते	५९
शब्देनैतन्मनुज्य	१०९
शास्त्रेषु निष्ठा महजम्ब ...	मालतीमाधवे	५०
शिगमुच्चैः सन्दत एव .	नागानन्दे	३७, ४२
शोतामुत्तमुत्पले तव ...	रत्नावल्याम्	१८
शोकं क्रीडन्नमनसिर्लै ...	वेणीसंहारे	२१
श्रीरेश पामिग्यन्ता ...	रत्नावल्याम्	१५
शीहृषो निपुण कवि ...	रत्नावल्याम्	६४
शुभाज्यगोर्गाविगिरे ...	कुमारसंभवे	५१
शुक्लापान बहिः कान्त .	मम (धनिकम्)	५५
श्लाघ्यासेपतनु सुरशेन	९२
सकलरिपुजयाशा यत्र	वेणीसंहारे	२६, ६७
सखि न विवितो वीणा	४९
सखं जाणह दहं सरि ..	[गाथासप्तशत्याम्]	५१
सच्छिन्नवन्द्यवत ...	रघुवंशे	८८
सततमनिर्द्वन्द्वमानम	६९
सद्यश्छिन्नशिरः श्वभ ...	उदात्तराधवे	८१
सन्न सचरितोदय	६९
सञ्जमज्ञ करतिसलग .	मम (धनिकम्)	५६
समाहृता प्रीतिः प्रणय ...	रत्नावल्याम्	१८
सप्रामेऽवधिवामरे	८४
सरसिजमनुविद्ध शैव ...	शाकुन्तले	५३
सञ्चाय तिलकालम्बान्वि .	मम (धनिकम्)	५५
मञ्चाजैः शपथैः प्रियेण ...	रत्नावल्याम्	२३
महेश्वरगण सञ्चान्वयं ...	वेणीसंहारे	११
महमा विदर्धीन न ...	किराते	८६
मालोऽब्जिज मूरे ...	[गाथासप्तशत्याम्] -	५८
मुधावदप्रामैशवत ...	विज्जशालभञ्जिकायाम् ...	१०१
मुहुः त्वं नवनोतकल्य ..	मम (धनिकम्)	१०२
मृन्मृदुनिदमुत्तुर्धं	४१
मृनावालोक्त्य तन्वङ्गा	१०१
निमित्तविकल्पिताना ...	मालतीमाधवे	१००

श्लोका ।	कविनाम ग्रन्थनाम वा ।	पृष्ठे ।
स्नाता तिष्ठति कुन्तलेभर	...	४०
स्पृष्टस्त्वय्यप दयिते	रत्नावल्याम् .	१०६
स्पृजं द्रुमसदृशनिर्मित	वीरचरिते ...	३५, ४१
स्मरदवधुनिमित्त गूढ ...	मम (धनिकम्) ..	५५
स्मरनवनदीपूरेणोदा .	[अमरुशतके] ..	४४
स्मरति सुतनु तस्मिन्	उत्तररामचरिते ...	९९
स्मितज्योत्स्नाभिस्ते	मम (धनिकम्) ..	१०३
त्वगेहात्पन्थान तत	...	१०९
स्वसुखनिरभिलाष . ..	[शाकुन्तले] . ..	३८
स्वेदाम्भ कणिकाद्यिते	४५
हम प्रयच्छ मे वान्ता ..	[विक्रमोर्वेद्याम्]	६८
हरस्तु विचित्रपरिलस	कुमारसंभवे . . .	५२
हर्म्याणा हेमशृङ्गाश्रियमिव	रत्नावल्याम् .	२२
हृदिभमविभारमुद्ग	४३
हस्तैरन्तर्निहितवचनै	९९
हावहारि हसित ...	माधे	८५
हन्मर्मभेदिपतदुरकटक	वीरचरिते	८५
हेरम्बदन्तमुमलोत्थितै	वीरचरिते .	६०
होन्तपहिभस्य जाभा ...	[गाथामत्तशल्याम्] .	१०४
हिया सर्वस्यासौ हरति . .	रत्नावल्याम्	८०

